Бисенбаев А.К. ◦ A.K. Bisenbayev

Көне түркілердің мифтері

Мифы древних тюрков

Ancient turkic myths

ББК 82.3 (5 Тур)
Б 58

Б 58

БИСЕНБАЕВ А.К. «КӨНЕ ТҮРКІЛЕРДІҢ АҢЫЗДАРЫ»,
БИСЕНБАЕВ А.К. «МИФЫ ДРЕВНИХ ТЮРКОВ»,
A.K. BISENBAYEV «ANCIENT TURKIC MYTHS»

Алматы, «Ан-Арыс», 2008 – 120 бет. Қазақша, орысша,ағылшынша

ISBN 978-601-7130-01-5

Мифология халықтың дүниетанымы мен рухани құндылықтарының негізі болып табылады.Ежелгі түріктер туралы аңыз бізге тарих қойнауының жекелеген үзінділері мен ескертпелері арқылы жетті. А.К Бисембаевтың оқырман қауымға ұсынып отырған кітабы қалпына келтірілген жоғалған құндылықтар жайында сыр шертеді. Ежелгі тарихты жеткізушілердің үрдісін сақтаған, жеңіл де қолжетімді текстпен жазылған кітап ежелгі замандағы түрік қолбасшыларының бейнесін көз алдыңызға елестетіп қана қоймайды, сонымен бірге түріктердің әрбір ерлігі мен дәстүрінен мол ақпарат береді. «Ежелгі түріктер аңызы» атты иллюстарциялық туынды ұлттық мәдени құндылықтардың сақталуы мен халыққа кеңінен жол ашуына ерекше ынтамен ат салысып жүрген «Қазақмыс» компаниясының қолдауымен оқырмандармен қауышты.

Мифология является основой мировоззрения народа, его духовных и нравственных ценностей. Мифы древних тюрков дошли до нас в виде отдельных отрывков, упоминаний, рассеянных по различным историческим источникам. Реконструкция утраченного наследия осуществлена А.К. Бисенбаевым в представленной книге. Простой, доступный текст, сохранивший ритмику древних сказителей, позволяет не только получить представление о пантеоне тюркских богов, их подвигах и деяниях, но и обычаях, обрядах древних тюрков. Иллюстрированное издание «Мифов древних тюрков» осуществлено благодаря компании «Казахмыс», в очередной раз продемонстрировавшей свою заинтересованность в деле сохранения национального культурного наследия.

Mythology is the foundation of a nation's world view, the depository of its spiritual and moral values. The myths of ancient Turkic people came down to us in separate fragments and references scattered in various historical sources. The reconstruction of a lost legacy has been accomplished by A.K. Bisenbaev in the presented book. This simple, easy to understand text, retains the structure, character and rhythm of ancient narratives and relates not only the exploits and feats of ancient Turkic gods and spirits, but also the customs and rituals of the ancient Turkic people. The illustrated edition of "Ancient Turkic Myths" was published with the generous support of the Kazakhmys PLC as part of its commitment to the preservation of our national cultural legacy.

Б 4904000000
00(05)-08

ББК 82.3 (5 Тур)

ISBN 978-601-7130-01-5
© Бисенбаев А.К. 2007
© «Казахмыс» 2008
© «KA-media» 2008
© «Ан-Арыс», 2008

Перевод на казахский язык: Галымжан Мельдеш
Перевод на английский язык: ТОО «GMC TRANSLATION SERVICE»
Редакторы английского текста: Melinda Maclean и John Smelt
Дизайн и верстка: Алтынай Куандыкова
Иллюстрации: Алтынай Куандыкова
Фото: Адиль Куандыков, личный архив автора

Ата-анама арнаймын
Посвящается моим родителям
Dedicated to my parents

Ынтықсаңдар естімек боп аңызды,
Сөзімді аяп не етейін?
(Рахмет жырау)

Сана құптаған сенім ғана ақиқат
Әкбар

Коль вы желаете слушать сказания,
Чего мне от вас жалеть?
(Рахмет-жырау)

Лишь та вера истинна,
которую одобряет разум
Акбар

As you wish to hear my tales,
I'll not begrudge you this.
(Rakhmet-zhyrau)

The only true faith is embraced by reason
Akbar

Алғы сөз
Вступление
Introduction

Халық тарихы аңыздардан бастау алады. Аса ерте замандарда садақ тартып, киіз үйлерде тұратын барлық көшпелі тайпалар бір ғана әулетті – түркі халықтарының отбасын құрайтын. Қазіргі заманғы түркілер - қазақтар, өзбектер, татарлар, түріктер, жаһұттар, қырғыздар және бүгінде Азия мен Еуропоада тұратын басқа да көптеген халықтар сол әулеттен тараған. Түркілердің тарихы кішкене бұлақтан басталып, бірте-бірте арынды да мол сулы бола түсетін, ал кей тұста тартылып, тіпті құмға сіңіп жоғалатын, содан соң кең жазираға қайта шығып, салқар даланың төсіне кең жайылатын мәңгілік дария секілді.
Көне түркілер жауынгер һәм іскер адамдар болды. Олар өмір бойы қантөгісті айқастарда күн кешті, ол айқастардың аяусыз болатыны соншалық, өзен сулары қанға боялғандай қып-қызыл қаннан көрінбей кететін.
Жауған жебелердің көптігі сондай, аспан қыран қауырсыны жапқан зор жамылғыға ұқсайтын. Түркілер Тынық мұхитынан Дунайға дейін, Сібірдің тайгасынан Үндістанның ит мұрыны өтпейтін қалың жунглиіне дейін шалқып жатқан зор империяларды құрды. Шығыстың аузы уәлі абыздары: «Пайғамбарымыз Алла оны жарылқап, нұрын шашсын: олардың өздері сендерге ұрынбаса, түркіге ешуақта тиісуші болмаңдар» деуші еді»,–деп ескертетін.
Жылдар жүйткіп, күндер сырғып жатты. Еуразияның байтақ жазираларына басқа халықтар, солармен бірге өзге құдайлар да келді. Түркілер жат-жұрттықтардың ықпалына ұзақ қарсыласты. Олар исламды алып келгендерге: «Біз қыш құюшы да, қолөнерші де, алып сатар да емеспіз. Біз жаужүрек

История народа начинается с легенды. В глубокой древности все кочующие племена, натягивающие лук и живущие за войлочными стенами, составляли одну семью – семью тюркских народов. Современные тюрки – казахи, узбеки, татары, турки, якуты, кыргызы и многие другие – ныне живут в Азии и Европе. История тюрков похожа на реку, которая рождается из маленького ручья, становится стремительной и полноводной, а в иных местах вновь сужается и даже исчезает в песках, чтобы вновь выйти на простор и разлиться по широкой степи.
Древние тюрки были воинственными и предприимчивыми людьми. Свою жизнь они проводили в сражениях, которые были столь жестокими, что воды рек становились красными от крови, подобно киновари. Стрелы летели в таком множестве, что небо напоминало покрывало из орлиных перьев. Тюрками были созданы огромные империи, простиравшиеся от Тихого океана до Дуная, от таежных лесов Сибири до джунглей Индостана. Восточные мудрецы рассказывали, что «сказал пророк, да благословит его Аллах и да ниспошлет ему мир: «Не покушайтесь на тюрка, пока не трогает он вас».

The history of a people starts with a legend. In time immemorial the nomadic tribes, who wielded a bow and arrow and dwelled within walls crafted of felt, were all one family of Turkic people. Modern Turkic people - the Kazakhs, Uzbeks, Tatars, Turks, Yakut, Kyrgyz and many others live today in Asia and Europe. The history of the Turkic people is like a river which springs from a small brook then becomes fast and free-flowing, at times narrowing and even disappearing into the sands, only to reappear as it overflows the great steppe.
The ancient Turkic people were warlike and daring. They spent their lives in battle so brutal they turned the waters of the rivers as red as vermillion with blood. Arrows flew in such multitude that the sky resembled a blanket of eagle's feathers. The Turkic people created vast empires stretching from the Pacific Ocean to the Danube, from the Taiga forests of Siberia to the jungles of Hindustan. According to wise men from the East the Prophet (May Allah bless him and send him peace!) said: "Do not provoke the Turkic people until the Turkic people provoke you".
Years went by and turned into centuries. Other peoples came to the boundless steppes of Eurasia, and with them came their gods. For a long time the Turkic people resisted any foreign influence. They told those who preached Islam: "We are neither potters, nor craftsmen, nor merchants. We are warriors. And that is why we cannot believe in your god." Tonyukok the Great told those who wanted to build Buddhist and Dao temples in the steppe: "These two religions weaken a man's sense of power and domination - they will not lead to our strength and might. If we want to save the Turkic people, we must not allow temples in our country."

сарбаздармыз. Сондықтан сендердің құдайларыңа сене алмаймыз», -десті. Далада будда және даос храмдарын тұрғызбақ болғандарға ұлы Тонықөк: «Бұл екі дін де адамның бойындағы билік пен артықшылық сезімдерін әлсіретеді. Бұл күш пен құдіреттілікке бастамайтын жол. Егер біз түркі халқы аман болсын десек, онда елімізде храмдардың болуына жол бермеуіміз керек»,- деді.
Әйткенмен, уақыт тоқтаусыз сырғи берді, сонымен бірге түркі әлемі де өзгерістерге ұшырады. Олар жаңа құдайларға жалбарына бастады және өздерінің ұлылыққа толы өткенін жадынан шығарған еді.
Біздің бабаларымыз өздерінің өткенін қалай ұмытқаны туралы мынадай әңгіме айтады. Өте ерте заманда Ұлы Тәңірі түркілерді жазу сызуға үйретіп: «Сендерден кемеңгер халық, көзі ашық жандар мен пайғамбарлар, патшалар мен хандар тарайды...» депті. Тәңірінің өсиеттері көне ерекше жазумен үлкен әрі күндей жарқын айрықша кітаптарға жазылыпты. Ежелгі халқымыз оларды алтын құлпы бар тері қоржындарда көздің қарашығындай сақтапты. Тек ерекше ұлы жіңгір мерекелерде қариялар әлгі кітаптарды ашып, жұртқа туған халқының тарихы мен Тәңірінің кемеңгер данышпандық сөздерін дастан қылып жырлап беретін. Бірде бабаларымыз жасыл жазираға көшеді. Сол күндері нөсер құйып, ашулы өзендер арнасынан асып, көш керуеннің жолын көлденең кеседі. Топан судың көп болғаны сонша, ол көз жетпейтін терең өзенге айналды да, жүк артқан аттардың бойынан асып, қоржындарға жетсін. Кітаптар су болып, парақтары жабысып қалды. Ақсақалдар ақ парақтары кепсін деп, кітаптарды әулие ағашқа жайған. Қалжыраған қариялардың көзі ұйқыға кеткенде ақ сиыр келіп, кітаптарды жеп қойды.
Әрине, бұл аңыз ғана. Әйткенмен жаугер түркі қағанаттарының ұлы тарихи өткеннің еншісінде қалып, түркілер өзінің көне жазуын да жоғалтты. Содан бері аңыздарды атадан-балаға, ұрпақтан-ұрпаққа айтушылар және көнекөз қариялар ғана жеткізіп келе жатыр. Ал адамдардың зердесі құбылмалы. Кәрі қиссалардан үзік-үзік сөздер ғана қалды, мен солардан тұтас сурет жасамақпын. Бір кездердегідей ол толық әрі сондай жарқын болар ма, оны бабаларымыздың аруағы ғана біледі. Солар төрелігін айтады. Ал сіздер құймақұлақ тыңдаушы ғанасыздар.

Шли годы, которые складывались в века. В бескрайние степи Евразии пришли другие народы, а вместе с ними и их боги. Долго сопротивлялись тюрки иноземному влиянию. Говорили они тем, кто нес ислам – «Мы не горшечники, не ремесленники, не купцы. Мы – воины. А потому не можем верить в ваших богов». Великий Тоньюкок говорил тем, кто хотел построить буддистские и даосские храмы в степи: «Обе эти религии ослабляют чувства власти и господства у человека. Это не путь к силе и могуществу. Если мы хотим сохранить тюркский народ, то не должны позволять храмам существовать в нашей стране».
Но время шло, а с ним изменился и мир тюрков. Стали они верить в новых богов и забывать свое великое прошлое.
О том, как наши предки забыли свои сказания, рассказывают так. В давние времена Великий Тенгри научил тюрков письму и сказал: «От вас произойдет народ благоразумный, книжники и пророки, цари и ханы...». Заветы Тенгри были записаны рунами в особые книги, большие и ясные, как солнце. Наш древний народ хранил их в кожаных сумах с золотыми замками. И только в самые большие праздничные дни старцы открывали их и читали людям историю своего народа и мудрые слова Тенгри. Однажды кочевали наши предки в широкую долину. В те дни прошли дожди, вздулись сердитые реки, пересекли караванные пути. Воды было столь много, что разлилась она широкой рекой, поднялась так высоко, что достигла спин вьючных лошадей, наполнила сумы. Намокли книги, слежались страницы. Старики повесили книги на дерево, чтобы высушить белые листы. Уставшие аксакалы уснули, а в это время прибежала белая корова и изжевала книги.
Конечно, это только легенда. Но великая история воинственных тюркских каганатов ушла в прошлое, и забыли тюрки свои руны. С тех пор легенды передавались из поколения в поколение рассказчиками, да стариками. Но память людская изменчива. От древних повествований остались лишь фрагменты, из которых я постараюсь сложить картину. Будет ли она полной и такой же яркой, как когда-то, знают только духи наших предков. Им судить. А вам слушать.

But as time passed it brought changes in the world of the Turkic people. They started believing in new gods and forgetting their great past.
This is the story of how our ancestors forgot their legends. In ages gone by Tengri the Great taught the Turkic people how to write, and he told them: "A great and wise people will descend from you - scribes and prophets, kings and ***khan*s*** **(page 118)** (rulers)." Tengri's covenants were set down in special books written in runes, big and plain as the sun. Our ancestors kept them in leather bags under gold locks. Only during the greatest celebrations would the elders open them and read to the people the wise words of Tengri and of their history. Once our ancestors were wandering through a wide valley. It had been raining for days and the furious rivers had swelled up and overflowed towards the caravan. There was so much water, it was so high that it reached the backs of the pack-horses and filled the bags. The books got soaked and the leaves were stuck together. The elders hung the books on a tree to dry the white pages. Soon the tired ***aksakal*s*** **(page 118)**, or elders, fell asleep, whereupon a white cow wandered by and chewed up the books.
Of course, this is only a legend. But the great history of the warlike Turkic ***Khaganat***s* **(page 118)**, or states, has been lost in the mists of time and the Turkic people have forgotten their runes. These legends were passed down from generation to generation by story-tellers and elders. But the memory of man is unreliable. Very few of these old stories have reached us, and these I will try to weave into one tapestry. Will it be as rich and colourful as in times gone by? Only the spirits of our ancestors can tell. They shall be the judges and you shall be the listeners.

глава 1

Ғаламдардың құдайлары
Боги миров
Gods of the Worlds

ТӘҢІРІ – ғаламның ұлы жаратушысы
ТЕНГРИ – великий бог миров
TENGRI – the Great God of the Worlds

Түркілердің бүкіл ғаламды билейтін жаратушысы ұлы Тәңірі. Оның ұлылығына мойынсұна отырып, адамдар оны көбіне хан деп атайды.
Ол пенделер мен елдердің ғұмыр жасын билейді, қағандарға билік тарту етеді, күнәлі билеушілерді аямай жазаға ұшыратады. Қағандар маңызды шешім қабылдамас бұрын Тәңірге сыйынып, оның батасын алуға тиіс. Тәңірі орасан зор денелі, алып. Сондықтан оның құрметіне зәулім дарақтар бағышталып, құрбандыққа дүлдүл аттар сойылар. Тәңірі бәрін білетін, жарылқаушы және әлемнің әділ билеушісі. Ол Үстіңгі аспан әлемінде өмір сүреді.

Верховное божество тюрков, управляющее всем мирозданием, – Великий Тенгри. Признавая его величие, люди часто называют его ханом. Он распределяет сроки жизни людей и государств, дарует каганам власть, наказывает согрешивших правителей. Каганы, прежде чем принять важное решение, должны обратиться к Тенгри и получить его благословение.
Тенгри представляет собой исполина огромных размеров. Поэтому ему посвящаются высокие деревья и приносятся в жертву кони. Тенгри – всезнающий, благодетельный и правосудный управитель мира. Он живет в Верхнем небесном мире.
Слова Тенгри и Небо для древних тюрков и монголов были синонимами. Все необычное, восхищающее народ, имеющее сверхъестественные способности, тюрки называли «кок» - «небесное», божественное, принадлежащее Тенгри.
Жер-Су – Земля-Вода и Тенгри - Дух Неба – воспринимались тюрками как две стороны одного начала, не борющиеся друг с другом, а дополняющие друг друга. Человек рождается и живет на земле. После смерти земля его поглощает. Но земля дарует человеку только телесную оболочку. Разум и

Tengri the Great was the supreme deity of the Turkic people. He governed the entire universe. In recognition of his greatness he was often called the khan, or ruler.
He determined the allotted time of men and nations, he gave power to the ***Khagan*s* (page 118)**, or rulers and punished those who had transgressed. Before taking an important decision the Khagans would come to Tengri for his blessing.
Tengri represented a great giant. So it was that the mightiest trees were dedicated to him and horses were offered in sacrifice. Tengri was an all-knowing, benevolent and just steward of the world. He lived in the Upper Celestial World.
To the ancient Turkic and Mongol people the words Tengri and Sky were synonyms. The Turkic for anything extraordinary, awe-inspiring or supernatural is ***"kok*** **(page 118) "** - celestial, divine, belonging to Tengri.
Zher-Su, the Spirit of Earth-Water, and Tengri, the Spirit of the Sky were perceived by the Turkic people as two halves of a single source, not opposing but complementing each other. Man was born, and lived on earth. After death he was consumed by the earth. But the earth gave man only his material form. Reason and will, predestination and freedom, good luck and misfortune taken together were called ***kut*** **(page 118)**, and this was what set man apart from

Тәңірі мен аспан сөздері көне түркілер мен моңғолдар үшін синоним болатын. Жұртты таңқалдыратын, санадан жоғары ерекше қасиетке ие нәрсенің бәрін түркілер «көк» , «аспани» – Тәңіріге тиесілі, құдайға тән деп атаған.
Жер-Су және Тәңірі – Аспан Рухын түркілер бір-бірімен айқаспайтын, қайта бірін-бірі кемелдендіретін бір бастаудың екі жағы деп таныды. Адам дүниеге келіп, жерде өмір сүреді. Өлгеннен соң оны қара жер жұтады. Бірақ, жер адамға тек сыртқы дене қабын ғана сыйлайды. Сана мен ерік, тағдырдың жазуы мен еркіндік, сәттілік пен бақытсыздық, осының бәрі жиылып құт деп аталды және оған ие адамдарды жерде өмір сүретін басқа мақұлықтардан айыратын да осы еді. Әрбір адам туғанда Тәңірі оған құт береді, ал өлген соң оны қайтып алады. Қысқа айтқанда түркі халықтары өмір, бақытты құт деп атайды: олар сенің атың немесе киімің бақытыңа, өміріңе қызмет етсін, «құтты болсын» деп тілек айтады.
Тәңірі бойыңа қандай қасиеттер өлшеп берсе, сондай ғана боласың. Сондықтан түркі халықтары үшін «Құтты болсын» деген тілек аса маңызды және ол сәттілікті ғана емес, сонымен қатар тәңірі мен бабалар аруақтарының желеп жебейтіндігіне де сенімді білдіреді.
Құт Аспаннан кішкене жұлдызша түрінде беріледі. Құт жоғалту – өмірден айрылу. Құт адамнан бөлініп кетіп, кішкентай от түрінде әр жерде адасып жүруі мүмкін. Бұл ұйықтаған кезде болады. Сондықтан ұйықтап жатқан адамды кенет әрі шұғыл оятуға болмайды. Мұндайда құт қайтып оралып үлгермеуі, адам қатты науқастануы немесе жантәсілім етуі ықтимал.
Адамның тағдырын құдайлар шешеді. Егер құт бақытсыз болса, онда бұған мойынсұну қажет. Ештеңені өзгерте алмайсың. Бақытсыз тағдыр Ерліктің таңбасы деп қабылданған. Сондықтан оның таңбасы басылған адам да елге бақытсыздық әкелетін-ді. Мұндай адамнан жұрт бойларын аулақ ұстауға тырысатын. Ал олар өздері туралы: «Мен бақытсыз байғұспын. Аруақтар теріс бата беріп, Ерлік маған мөр басқан! Мен саған тек қайғы ғана әкелемін!» дейтін еді.

воля, предопределение и свобода, удача и несчастье вместе назывались кут, обладание которым отличает человека от других живущих на земле. Кут Тенгри дает каждому человеку при рождении, а после смерти забирает его. Словом кут тюркские народы называют жизнь, счастье; они говорят кому-либо: конь твой или одежда твоя да послужит к счастью твоему, к жизни твоей – «кутты болсын».
Какую меру достоинств отмерил тебе Тенгри, таким ты и будешь. Поэтому пожелание «Кутты болсын» для тюркских народов очень важно и означает не только успех, но и надежду на поддержку Тенгри и духов предков.
Кут посылается Небом в виде звездочки. Утрата кута – утрата жизни. Кут может отделяться от человека и блуждать по разным местам в виде маленького огонька. Это происходит во сне. Поэтому резко и неожиданно будить спящего человека нельзя. Кут просто не успеет возвратиться, и тогда человек может тяжело заболеть или умереть.
Боги распределяют судьбы людей. Если кут несчастливый, то с этим нужно смириться. Ничего нельзя изменить. Это судьба. Несчастливая судьба воспринималась как печать Эрлика. Поэтому те, кто был ей помечен, тоже приносили несчастье. Таких людей старались избегать. А они говорили о себе «Я - неудачник. Проклят духами, помечен Эрликом! Я могу принести тебе только горе!».
Древние тюрки знали, что продолжительность жизни человека отмеряется самим Тенгри. Билге-каган по поводу смерти Кюл-тегина сказал: «Человеческие сыны все рождены, чтобы умереть в установленное Тенгри время». И поэтому за помощью тюрки обращались к нему, а если обращение было к Жер-Су – Земле-Воде, то обязательно упоминался и Тенгри. Тенгри считался отцом, Земля – матерью.
Тенгри был справедлив, он награждал и карал. От его воли зависело благополучие людей и народов. Поэтому тюрки говорили «Тенгри ярлыкасын»

the other creatures on earth. Tengri gave man his kut, or fate and fortune, at his birth, and took it away at his death. To the Turkic people kut represented life and happiness. They would say - may your horse or your dress bring you happiness, may it help you in life – 'kutty bolsyn'.
Whatever endowments were given to him by Tengri, that was the measure of the man. That is why for Turkic people the wish 'kutty bolsyn' was very important and conveyed not just good wishes for success, but for the support of Tengri and that of the spirits of the ancestors.
The kut was sent by the Sky as a small star. The loss of kut meant the loss of life itself. The kut could separate from a man and wander around in the form of a small light. This happened when a man was asleep. That is why it was wrong to wake a man abruptly out of his sleep. The kut may not return in time and the man could be taken seriously ill or even die.
The gods predetermined the lot of man. If his kut was unlucky, a man had to submit to it. Nothing could be changed. It was fate. Such an unfavourable fate was seen as the sign of Erlik. Those marked with this sign could bring bad luck to other people. Such people were shunned. They said about themselves: "I am unlucky. I am cursed by the spirits, marked by Erlik! I will bring you nothing but misfortune."
The ancient Turkic people knew that their allotted portion in life was decided by Tengri himself. Bilghe-Khagan said about the death of Kiul-Tegin: "The sons of man are born to die in the time allotted by Tengri". And that is why the Turkic people turned to him for help even if their wish was addressed to Zher-Su – Earth-Water, Tengri would always be mentioned in the prayer. Tengri was seen as the father and Earth as the mother.
Tengri was just, he could reward and he could punish. The welfare of men and their people depended on his will. That is why the Turkic people would say: "Tengri yarlykasyn" – may Tengri reward you, "kok sokkan" – accursed by the heavens and "kok sogar" – the heavens will curse you. These words are still used today.

Көне түркілер адам ғұмырының ұзақтығын тек Тәңірі ғана өлшеп кесетінін білетін. Күлтегіннің өлімі туралы Білге қағанның: «Адам балалары тәңірі өлшеген уақытта өлу үшін туылады» деуі де содан. Сондықтан да көмек сұрап адамдар Тәңіріге ғана жалбарынатын, ал Жер-Суға табынғанда да міндетті түрде Тәңірі тілге оралушы еді.
Тәңірі әділ еді, ол сый да жасайтын , жазалайтын да. Адам мен халықтардың аман-есендігі, оның еркіндігі іс. Сондықтан түркілер «Тәңірі жарылқасын!» -Тәңірі сені сыйласын, «көк соққан» - аспан қорғаған немесе «көк соғар» - аспан жазаңды берер дейтін. Біздің заманымызда да осылай дейді.
Егер Тәңірі жазықтыны жазалағысы келсе, о жебесімен атады, оны адамдар найзағай деп қабылдайтын. Осы найзағай-жебелердің құдайы Нажағай –зұлым жын-шайтанды қуалаушы. Түркілер ант бергенде антына Тәңірі куә болсын деп жебенің ұшын тілімен жалайтын. Егер адамға найзағай түссе, ол адамның белгілі немесе құпия қылмыстары үшін Тәңірінің өзі жазалады десетін. Егер найзағай үйге түсіп, өртеніп кетсе де өте жаман белгі деп қабылданушы еді. Мұндай үй немесе киіз үй уақыт өзі біржола қиратқанша қозғаусыз тұра беретін. «Мына үйге Тәңірінің қаһары түсті», дейтін түркілер. Егер найзағай жануарға түсіп өлсе, түркілер оның етін жемей, далаға тастайтын немесе одан аулақ қашушы еді.

Үлкен үй өртенді деседі,
Тіпті, дуалы да қалмапты.
Бұл жамандық! Біліңдер.

– да наградит тебя Тенгри, «кок соккан» - проклятый небом и «кок согар» - небо проклянет. Так говорят и в наши дни.
Если Тенгри хотел наказать виновного, то поражал его стрелой, которую люди воспринимали как молнию. Богом этой молнии-стрелы был Нацигай - гонитель злых духов. При произнесении клятвы тюрки лизали наконечник стрелы в знак того, что призывали Тенгри быть свидетелем этой клятвы. Если молния попадала в человека, считалось, что он наказан за свои явные или тайные преступления самим Тенгри. Если молния попадала в дом, и он сгорал, это также считалось очень плохим знаком. Такой дом или юрта оставлялись до тех пор, пока время не уничтожит их. «На этом доме лежит гнев Тенгри» - говорили тюрки. Если молния поражала животное, и оно погибало, то тюрки не ели это мясо, а сторонились трупа или убегали от него.

Большой дом, говорят, сгорел.
Не осталось даже и забора.
Так знайте: это дурно!

Общетюркские моления Тенгри – Тыгыр Таих - проводились в начале июня, в указанное каганом время. В орду съезжались племенные вожди, беки, знатные полководцы и нойоны и т.д. Вместе с каганом они отправлялись на священную гору, чтобы принести коня в жертву Великому Тенгри. Такие же обряды проходили по всей стране. На священные горы, долины, речки, озера и источники съезжались тысячи людей из близлежащих аулов и городов. Возле деревьев на священных землях горели десятки тысяч костров, где в жертву приносили лошадей, овец, ягнят. Умерщвление жертвенных животных осуществлялось так, чтобы не пролить кровь на землю и не осквернить ее. Тщательно собранную кровь поливали вокруг

If Tengri wanted to punish a guilty person he struck him down with an arrow which people saw as a bolt of lightning. The god of this lightning-arrow was Natsigai – the persecutor of evil spirits. When the Turkic people took an oath they licked an arrow-head as a signal to Tengri to witness their oath. If a man was struck by lightning it was thought that he was being punished by Tengri himself for his obvious or secret crimes. If a home was struck by lighting and it burned down, this was also a very bad sign. Such a ***yurta*** ***(page 118)**, or home, was abandoned until time itself destroyed it. "Tengri's wrath is upon this home" - Turkic people used to say. If an animal was struck dead by lightning the Turkic people did not eat its meat, they avoided or fled from the animal's corpse.

They say a big yurta was burned down.
Not even the fence was spared.
Remember – this is bad!

The all-Turkic prayers to Tengri – Tagyr Taikh were conducted in early June, at a time appointed by the Khagan. The tribal elders, beks, or nobles and great military leaders, ***noyon***s***(page 118)**, all gathered at the horde. Lead by the Khagan they traveled to the sacred mountain to offer a horse in sacrifice to Tengri the Great. The same rites were held throughout the country. Thousands of people from nearby ***aul***s***(page 118)**, or villages, and towns came to

Тәңіріге жалпы түркілік табыну – Тығыр Таяқ – саратан жұлдызы туғанда маусымның басында, қаған белгілеген уақытта өтетін. Ордаға тайпа көсемдері, бектер, даңқты қолбасшылар мен нояндар, тағы басқа беделді кісілер көптеп жиналатын. Олар Ұлы Тәңіріге құрбандыққа жылқы шалу үшін қағанмен бірге қасиетті тауға аттанатын. Әулие тауға, жазыққа, өзен мен көлге немесе әулие бұлақ басына таяу маңдағы ауылдар мен кенттерден мыңдаған адам жиналар еді. Осындай әулие орнындағы ағаштардың маңында ондаған мың оттар алаулап, онда жылқылар, қой мен тоқтылар құрбандыққа шалынған. Жануарлардың қаны жерге төгіліп, арам болмауы үшін малдар ерекше тәсілмен құрбандыққа шалынушы еді. Мұқият жиналған қан әулие ағаштың айналасына құйылады. Құрбандыққа сойылған жануардың басы мен терісі ағаш бұтағына ілінген.

священных деревьев. Голову жертвенного животного и его кожу вывешивали на сучья. Все эти действия сопровождались боем барабанов, песнопениями. В особых случаях, когда надвигались грозные события или необходимо было отвести природную катастрофу, устраивались ритуальные поединки на мечах. Самые сильные и ловкие воины отбирались для священного боя. Вступив в смертельную схватку друг с другом, они должны были спасти свой народ и своей решимостью отогнать от родного эля беды. Погибшие в этих поединках считались жертвами Тенгри и должны были донести до него просьбу тюркского эля о помощи.

sacred mountains, valleys, rivers, lakes and springs. Tens of thousands of fires would burn near trees on sacred lands, where horses, sheep and lambs were offered in sacrifice. The killing of sacrificial animals was carried out so as not to desecrate the earth by the spilling of blood. The carefully collected blood was poured around the sacred trees. The head of a sacrificial animal and its skin were hung on the tree's branches. These actions were performed to the beat of drums and the singing of songs. On special occasions, at times of impending danger or to ward off a natural disaster ritual sword combats were held. The strongest and the best warriors were selected for this sacred battle. In entering this mortal combat with each other, they resolved to save their people and ward off any trouble from their kin, the ***el*** **** (page118)***, or people. The warriors who died in this combat in sacrifice to Tengri were to deliver

(Ерекше белгіленбеген өлеңдер мен жұмбақтар «Поэзия древних тюрков VI –XII веков» кітабынан алынды. Құрастырған, алғы сөзі және түсініктемелерді жазған и.В. Стеблева. М.,
(Стихи, загадки за исключением особо оговоренных, цитируются по сборнику: «Поэзия древних тюрков YI – XII веков. М., 1993.
Составление, вступительная статья и комментарии И.В. Стеблевой). 1993)
(Unless otherwise specified, the verses and puzzles are quoted from the anthology "Poetry of the ancient Turkic people of VI–XII centuries". M., 1993.
Compilation, introduction and commentary by I.V. Stebleva).

Осы істің бәрі дауылпаз үнімен астасып, ән салып жүріп істеледі. Ерекше жағдайларда, қатерлі оқиғалар орын алғалы тұрған кезде семсермен сайысу рәсімі де атқарылатын. Ең күшті және шебер жауынгерлер қасиетті айқасқа іріктеліп алынады. Бір-бірімен өліспей беріспейтін сайысқа түскендер өз халқын қатерден аман алып қалуы және шешімді әрекеттерімен туған еліне төнген қауіптің бетін қайтаруға тиіс. Бұл сайыста қаза тапқандар Тәңірінің құрбандары деп саналып түркі елінің көмек сұраған тілегін оған жеткізуге тиіс болатын.
Рәсімді ұзын киім киіп, қолдарына аса таяқ ұстаған дін қызметкерлері жүргізетін-ді. Олар Тәңіріге мінәжат етер қасиетті сөздерді білуші еді. Бәрінің соңынан құрбандық асы желініп, оның қалдықтары отқа жағылатын. Қандай түрге жататынына қарамастан, қасиетті орындарға өскен ағаштар әулие ағаш болып саналады. Оларды шабуға, отқа жағуға, бұтақтарын сындыруға болмайды. Оны жасаған адамды қатаң жаза күтетін.
Мұндай мінәжат етуге әйелдер мен қам шамандар қатыстырылмайды. Егер қам мұндай мінәжатқа қатысса, кірпік қаққанша өмірімен қоштасатын.
Тәңірі өзіне табынушыларды шапағатынан тыс қалдырмайды. Әйтсе де құр сыйыну жетімсіз. Кімде-кім батыл, пысық, әділ және кеңпейіл болса, жақын-жұрағаттарына қол ұшын берсе, сөзіне берік, Отанын адал болса Тәңірі оны желеп-жебеп жүреді,
Түркілердің дүниетанымында ғалам аса ұлы және сан алуан түрлі. Түркілер басқа да түрлі жандылар тұратын өзге әлемдердің бар екенін білген. Бұл әлемдерге кіші тәңірлер иелік ететін. Олардың арасында 9 ұлы тәңір, 5 найзағай тәңірі, 7 күн күркірететін тәңір, 5 есік тәңірі, әлемнің төрт бұрышы мен сегіз шекарасының тәңірлері, 9 ашу-ыза тәңірлері бар. Өзге тәңірлер жұлдыздар мен шоқжұлдыздарды, төрткүл әлемнің түкпірлерін, адам сезімдері мен көңіл-күйін басқарады.
Тәңірінің белгісі – шеңбер – Күн. Бүркіт ұлы құдайдың қуаты мен бәрін біліп, сезіп отыратынын білдіреді. Тәңірінің түсі – Көк.

Церемонию вели священнослужители, облаченные в длинные одежды, державшие в руках посохи. Они знали священные слова молитвенных обращений к Тенгри. В конце совершалась ритуальная трапеза, остатки которой сжигались на костре. Деревья, растущие у святых мест, независимо от их породы, считаются священными. Их нельзя рубить, жечь, ломать ветки. Людей, совершающих подобные действия, ждёт суровое наказание.
На эти моления не допускались женщины и камы-шаманы. Если кам попадал на такое моление, то падал в корчах.
Тенгри оказывал помощь тем, кто его почитал. Но почитания было недостаточно. Только тот, кто смел, предприимчив, справедлив и великодушен, помогал ближним и дальним, был верен слову и Родине, мог получить покровительство Тенгри.
Мир, в представлении тюрков, был велик и многообразен. Тюрки знали, что есть и другие обитаемые миры, которые населены различными существами. Этими мирами управляли младшие тенгри. Среди них 9 великих тенгри, 5 тенгри молний, 7 тенгри грома, 5 тенгри входа, тенгри четырех углов мира, тенгри восьми границ мира, 9 тенгри гнева. Другие тенгри управляют звездами и созвездиями, сторонами света, человеческими чувствами и страстями.
Символом Тенгри был круг – Солнце. Орел означал мощь великого бога и его всеведение и всезнание. Цвет Тенгри – голубой.

to him an appeal for help from the Turkic el'.
The ceremony was conducted by priests attired in long garments and holding staffs. They knew the sacred words of the prayers offered to Tengri. After a ritual meal the remnants of food were burned in the fire. All the trees growing in these sacred places were considered hallowed. It was not allowed to chop them down, to burn them or break their branches. Anybody who committed such an act was punished severely.
Women and ***kam***s*** (page118)**, or shamans, could not attend such prayer ceremonies. If a kam happened to be at such a ceremony, he would fall to the ground writhing in pain.
Tengri helped those who worshipped him. But worship alone was not enough. Only a man who was brave and daring, fair and generous, who helped those far and near, who kept his promise and was devoted to his native land, only such a man could receive the protection of Tengri.
To the Turkic people the world was both great and diverse. The Turkic people knew that there were other inhabited worlds where various beings dwelled. Those worlds were governed by minor tengris. Among them, there were 9 great tengris, 5 lightning tengris, 7 thunder tengris, 5 tengris of the threshold, tengris of the four corners of the world, tengris of the eight borders of the world, and 9 tengris of wrath. Other tengris had dominion over the stars and

Ұмай – жаратушы ана
Умай – прародительница
Umai – the Progenitress

Бізді жаратқан ана – әмірші Ұмай» – түркілер өздері құрметтейтін басты құдай әйелді осылай атайды. Бұл «аққу» деген ұғымды білдіреді. Құс бейнесінде ол аспанға ұшып, жерде жүріп, суда жүзе алатын болған.
Түркілер Ұмай әлемді жаратуға қатысқан деп сенетін. Ежелгі замандарда, Ұлы мұхиттан басқа ештеңе болмаған кезде оның бетінде Ұмай-аққу жүзіп жүрген. Бірде ол өте-өте тереңге сүңгіп, су астынан топырақ алып шығады, осыдан таулар, өзендер, өсімдіктер мен жануарлар жаратылған. Тіпті, аққудың жұмыртқасынан әлем жаратылған деседі.
Ұмай сиқырлы құс, оның көлеңкесі түскен жандар тағдырдың сүйіктісіне айналып, жолы болғыштық пен даңққа бөленетін. Сондықтан түркілер ешқашан аққуды өлтірмейтін. Егер ақымақтықтан немесе аңдаусызда өлтіріп қойса, кінәлі адамды аса қатал жаза күтетін. Ал түркілер үшін ең ауыр жаза баласының ерте келген өлімі еді.
Жарылқаушы Ұмай-ана Тәңірінің зайыбы болатын. Олар түркі еліне бірігіп қамқорлық жасайтын. Тәңірі шексіздікті білдіреді, ал Ұмай – дүниеге келу, некеге тұрып, өмірмен қоштасудан құралған жер бетіндегі соңғы тіршілікті танытады.

«Наша прародительница, госпожа Умай» - называли тюрки свою главную богиню, имя которой означает «лебедь». В образе птицы она могла летать в небе, ходить по земле и плавать по воде.
Тюрки считали, что Умай принимала участие в сотворении мира. В древние времена, когда не было ничего кроме Великого океана, по его поверхности плавала Умай-лебедь. Однажды она нырнула глубоко-глубоко и достала со дна землю, из которой и выросли горы, реки, растения и животные. Говорят, что именно лебедь снесла яйцо, из которого вылупился этот мир.

constellations, the cardinal points of the world, human feelings and passions.
Tengri's symbol was a circle, or the Sun. The eagle signified the power of a great god and his omniscience. Tengri's colour was light blue.
"Our progenitress, mistress Umai" - the Turkic people called their main goddess, whose name means "swan". Appearing as a bird she could fly in the sky, walk on the ground or swim in the water.
The Turkic people believed that Umai took part in the creation of the world. In ancient times, when there was nothing but the Great Ocean, the Umai-Swan was gliding on its surface. Once she dove very deep down and brought back from the bottom of the ocean the earth from which mountains, rivers, plants and animals grew into being. They say this was the swan who laid the egg, from which this world was hatched.
Umai was a magic bird whose shadow hovered over the chosen ones and brought them good fortune and glory. That is why the Turkic people never killed swans.

Түркілер өздерінің қағандарын тәңірі тектес деп атап, ал олардың жұбайларын қатын, яғни Ұмайға пара-пар деген. Құдай-ана адамдарға көмектесу үшін Жоғарғы әлемнен алтын қанаттарымен ұшып келетін сұлу әйел бейнесінде елестетілетін. Ол балалар мен оның аналарына қамқоршы, құнарлылық құдайы еді. Ұмай-ананың қолынан ешқашан түспейтін алтын көзедегі қасиетті сүт ішінде балалардың рухы бар болатын. Егер балақай науқастанып қалса, Ұмай қолындағы ыдыстан сүт ішкізіп, сырқатынан айықтырады.
Ұмайдың тағы бір символы үш жапырақты бұтақша. Сондықтан да түркі әйелдері үш жапырақ түріндегі сырға мен әшекейлерді тағынған: ол құнарлылық, көп балалы болу, сәттілікті білдіретін және қаһарлы жын-періні қуалаушы еді.
Моңғол даласынан Карпат тауларына дейінгі байтақ өлкенің әр тұсында тұрған тас балбалдардың қолындағы көзе де құнарлылық символы және жарылқаушы құдай-ана Ұмайдың белгісі. Құдай-ана осындай көзелерде қасиетті сүтті сақтап, жаңа туған нәрестелерге беретін және оларды дерттен жазатын.Ұмай жарқыраған ғажайып нұр сеуіп, сол сәулелер адамның жан дүниесіне шашылатын әрі өле-өлгенше сақталушы еді. Осы ұшқындар адамның бойында өмір күшін сақтайтын. Бұл жарық нұр пендені аспанмен бір ететін ғажайып күш болатын және адамды асқақ ету үшін Көктен әдейі берілетін. Егер бұл ұшқын қашса, адам жарық дүниемен қоштасатын.
Дүниеге нәресте келген соң Ұмай анаға құрмет белгісі ретінде ұл балаға арнап кішкене садақ және жебелер, ал қыз балаға ұршық дайындалатын және тіл-көзден сақтау үшін оларды бесіктің жанына бекітіп қоятын. Сәбилердің киіміне тігіп қоятын көгілдір моншақтар да сұқтан сақтайды.
Егер баланың қалы болса, бұл жақсы ырым саналады. Мұндай меңдер құдай ананың нәрестені сүйгендігінің белгісі.
Ұмай табиғат және рухтар әлемімен әлі байланысын үзбеген бейкүнә балақайларды желеп-жебеуші. Өйткені сәбилер Жоғарғы әлемдегілер сөйлейтін тілді әлі ұмытпаған, сондықтан олар құдайлар және ол дүниенің адамдарымен тілдесе алады делінетін. Сондықтан да сәби құр былдырламайды, қайта құдай-ана – Ұмаймен және табиғат рухтарымен сөйлеседі. Құдайлардың тілін білетін кейбір кемел адамдар бұл әңгімелерді естіп қойса, сандаған құпияны біле алмақшы. Бірақ, олар бұл құпияларды қарапайым адамдарға айтып қойса, онда құдайлардың кәрінен құтыла алмайды.
Ұмай балақандар түркіше емін-еркін сөйлеп, құдайлардың тілін ұмытқанша оларды желеп-жебейтін. Міне, осыдан соң баланың ата-анасы қамқоршы болған Ұмайға бағыштап құрбандық шалып, балаға ұзақ ғұмыр тілеуші еді. Бұл аса маңызды қадам еді, өйткені бала бұдан былай адамдардың

Умай – волшебная птица, тень которой овевала избранников судьбы и приносила им удачу и славу. Потому тюрки никогда не убивали лебедей. А если такое случалось по глупости или недоразумению, то виновного ожидало страшное наказание. А самым страшным наказанием для тюрков была ранняя смерть детей.
Благодетельная Умай была супругой Тенгри. Вместе они покровительствовали тюркскому элю. Тенгри олицетворял бесконечность, а Умай – конечное земное существование, состоящее из рождения, вступления в брак и ухода из жизни.
Тюрки называли своих каганов тенгриподобными, а их супруги – катун – считались равными Умай. Богиня представлялась красивой женщиной, которая на золотых крыльях спускалась с Верхнего мира для того, чтобы помогать людям. Она покровительствовала детям и их матерям, была богиней плодородия. В руках Умай была всегда золотая чаша, где в освященном молоке помещались души детей. Если ребенок заболевал, то Умай кормила его молоком из своей чаши и приносила выздоровление.
Еще одним символом Умай был трилистник. Поэтому тюркские женщины носили серьги и ожерелья в виде трилистника, которые олицетворяли плодородие, многодетность, благополучие и отгоняли злых духов.
Чаша в руках каменных балбалов, которые стояли в степях от Монголии до Карпат, тоже были символом плодородия и богини покровительницы – Умай. В такой чаше богиня хранила священное молоко, которым поила младенцев и лечила их от болезней.
Умай излучала божественный свет, лучи которого проникали в людей и жили в них до самой их смерти. Эти искры поддерживали в человеке его жизненную силу. Искра света была той божественной силой, которая связывала его с Небом и посылалась Небом для его величия. Если искра гасла, то человек умирал.

And if such a thing happened through inadvertence or mishap then a terrible punishment awaited the guilty man. The most terrible punishment for the Turkic people was the untimely death of their children.
The beneficent Umai was Tengri's spouse. Together they protected the Turkic el'. Tengri symbolised infinity, while Umai symbolised finite earthly existence consisting of birth, marriage and death.
The Turkic people likened their Khagans to Tengri, while their wives, ***Katun*s* (page 118)**, were considered equal to Umai. The goddess was imagined as a beautiful woman, who descended on golden wings from the Upper World to help the people. She protected the children and their mothers. She was also the goddess of fertility. Umai always held a gold cup in her hands where children's souls were placed in the sacred milk. If a child fell ill Umai fed it with the milk from her cup and the child recovered.
The trefoil was another symbol of Umai. That is why Turkic women wore earrings and necklaces in the shape of a trefoil which symbolised fertility, a family of many children, good fortune and was used to ward off the evil spirit.
The cup in the hands of the stone ***balbal*s*(page118)**, or stone statues, which stood in the steppes from Mongolia to the Carpathians was also a symbol of

әлеміне біржола енетін. Ал егер бала сәби күнінде шетінесе, оны анасы ғана жоқтайтын. Себебі, ол әлі дүниеге енген жоқ және толық мағынасындағы адам кейпіне келген жоқ деп саналатұын.
Ұмай ұлы батырлардың сүйікті жарларының да желеп-жебеушісі. Ұмай ананың көмегімен олар нағыз батырға сай хас тұлпар болатын құлынды танитын. Мұндай құлынды таза бұлақ суымен суғарып, адам аяғы баспаған жерде жаятын. Оған арнап шеберлер ерекше ер-тұрман сайлаушы еді.
Түркілер үшін жылқы қасиетті жануар, соның арқасында олар жарты әлемді жаулап алды.
Қазақтың «Ер Қосай» батырлық дастанында атты былай суреттейді:

«Жаңбырдай тері бұрқырап,
Ат келеді шырқырап,
Жер ойғандай болады,
Тіктеп тиген тұяғы.
Астыңғы ерні жер тіреп,
Үстіңгі ерні көк тіреп,
Бұлаққа басты қоярды.»

При рождении ребенка в знак почитания Умай изготовляли маленькие лук и стрелы для мальчиков и веретено для девочек, которые прикрепляли как обереги рядом с колыбелью. Младенцев оберегали и голубые бусинки, которые нашивались на одежду.
Если у ребенка были родинки, это было хорошим признаком. Родинки оставались от прикосновений богини к младенцу.
Умай покровительствовала младенцам, которые еще не разорвали отношений с природой и миром духов. Считалось, что младенцы могут говорить с богами и жителями потустороннего мира, потому что они еще помнили язык, на котором говорят в Верхнем мире. Поэтому ребенок не лепечет, а разговаривает с богиней Умай и духами природы. Некоторые сведущие люди, знавшие язык богов, могли подслушать эти беседы и узнать многие тайны. Но если они раскрывали их обычным людям, то гнев богов был неизбежен.
Умай покровительствовала детям до тех пор, пока они не начинали свободно говорить по-тюркски и забывали язык богов. В это время родители устраивали специальное жертвоприношение Умай в благодарность за заботу, а также просили долголетия ребенку. Это был важный шаг, так как ребенок входил в мир людей окончательно. Если ребенок умирал в младенчестве, его оплакивала только мать, так как считалось, что он еще не пришел в мир и не был человеком в полном смысле этого слова.
Умай была покровительницей жен великих батыров. Благодаря Умай они знали, как выбрать жеребенка, чтобы из него вырос настоящий богатырский конь. Такого жеребенка поили родниковой водой, пасли на специальных пастбищах. Для него мастера изготавливали особую упряжь.
Конь для тюрков был священным животным, благодаря которому они смогли завоевать половину мира.
В казахском эпосе «Ер-Косай» так описывается конь:

Словно ливень, потоком изливаясь,
Словно земля, что треснула, грохоча,
Одной губой в землю упираясь,

fertility and the goddess protectress - Umai. In such a cup the goddess kept her sacred milk which she fed to infants to cure them of their ailments.
Umai radiated a divine light, its sparks penetrated the people and stayed with them until the day they died. These sparks preserved the vital power of man. The spark of light was the divine force which connected man with the heavens and was sent by the heavens for the glory of man. When the spark went out his life was also extinguished.
In homage to Umai, when a child was born a little bow and arrows were made for the boy and a spindle for the girl, and then fastened to the cradle as an amulet. Infants were also protected by blue beads sewn onto their clothes.
It was considered a good sign if the child had birth-marks. These birth-marks were left by the goddess as she touched the child.
Umai protected the infants who still retained their connection to nature and the world of spirits. It is believed that infants could speak to the gods and inhabitants of the other world because they had not yet forgotten the language spoken in the Upper World. That is why when an infant is babbling he is really speaking with the goddess Umai and the spirits of nature. Some people, versed in the language of the gods, could eavesdrop on those conversations and learn many secrets. But if they disclosed those secrets to ordinary people, then the wrath of the gods was sure to come.
Umai protected the child until he learnt to speak the Turkic language and forgot the language of the gods. At that time, the parents offered a special sacrifice to Umai to thank her for her care, and asked for the longevity of their child. This was an important step since the child was fully and finally entering the world of

Ал «Қобыланды батыр» жырында Тайбурылдың шабысын былай бейнелейді:

«Аршындап бурыл гуледі,
Табаны жерге тимеді,
Тау мен тасты өрледі...
Тіктеп тиген тұяғы
Саз балшықтай иледі...
Арандай аузын ашады,
Аяғын топ-топ басады,
Бір төбенің тозаңын
Бір төбеге қосады».

Көне түркілер Ұмай анаға үй жануарларын құрбандыққа шалмайтын. Олар ет және сүт тағамдарын дайындап, құдай-ана құрметіне салтанатты түрде табынатын. Ұмайдың белгісі үшбұрыш, сонымен қатар Ай, тарақ, қайшы мен жебе. Оның түсі ақ және күміс түстер.

Другой губой в небо упираясь, без страха и опаски
Опускает голову к роднику.

В эпосе «Кобланды» так описывается бег коня Тайбурыла:

Он летит, и бугристой земли
Он копытами не достает.
По пути встречает скалу –
Он скалу превращает в золу.
То не бег, то орлиный полет,
Приближает он дальнюю даль.

Древние тюрки не приносили домашних животных в жертву богине Умай. Они приготовляли молочные и мясные блюда и с торжественными церемониями посвящали их богине. Символом Умай был треугольник, а также Луна, гребень, ножницы и стрела. Её цветами были белый и серебряный.

humans. If a child died in infancy he was mourned only by his mother, as it was thought he had not yet come into the world and was not fully a human being. Umai was a patroness of the wives of great ***batyr***s***(page 118)**, or heros. Thanks to Umai they knew how to choose the foal that would grow into a horse fit for a hero. Such a foal was given spring water to drink and put out in special pastures. Skilled craftsmen made a special harness for it.

To the Turkic people the horse was a sacred animal which helped them to conquer half the world.

In the Kazakh epos "Er-Kosai" the horse is described like this:

Like cloudburst pouring fit to drown,
Like earth in thunder as the cracks abound,
One lip he presses to the very ground
The other nudging at the skies, but does he care,
He drinks the water from the spring and knows no fear.
In the "Koblandy" epic, Taiburyl the horse at gallop is described like this:
He's flying, and the mounds of earth
Know not the feel or touch of hooves.
Along the way he hits on rocky turf
And crushes stone to dust with might.
Tis not a horse, but eagle in full flight,
When far is near as on he moves.

Ancient Turkic people did not offer domestic animals in sacrifice to the goddess Umai. They prepared milk and meat dishes and dedicated them to the god-

Қасиетті ЖЕР-СУ
Священная ЖЕР-СУ
Sacred ZHER-SU

ртаңғы әлем – адамдар әлемінің бас құдайы – Жер-Су «қасиетті жер мен су» Тәңірі және Ұмаймен бірге түркілерді желеп-жебеуші.

Әйел құдайға қарлы таулардың шыңдарын, өзендердің бастауын, көлдер мен орман тоғайларды мекендейтін 17 қайырымды құдайлар бағынатын. Олар – бойға біткен баланың, үй малы мен жабайы жануарлардың рухына билік ететін. Олардың ортасындағы ең құдіреттісі Ио-кан Жоғарғы әлемге дейін жететін әлемдік ағаш өсетін және жердің кіндігі орналасқан жердің нақ ортасында өмір сүреді. Көне түркілер жылына екі рет, көктемде және күзде Ұлы Жер-Су бастаған Ортаңғы әлемнің аруақтары – құдайларға құрбандық беру үшін өзен жағалаулары мен төбелерге жиналатын.

Главное божество Среднего мира – мира людей – Жер-Су - «священная земля - вода» - вместе с Тенгри и Умай покровительствует тюркам.

Богине подчинялись 17 добрых божеств, которые населяли вершины снежных гор, истоки рек, озера, леса. Они ведали душами – зародышами детей, скота и диких животных. Могущественнейший из них Ио-кан, который пребывает в самом центре земли, там, где расположен её пуп и растет мировое дерево, которое поднимается до самого Верхнего мира. Древние тюрки два раза в год, весной и осенью, собирались у рек или на холмах, чтобы вознести жертвы богам – духам Среднего мира во главе с Великой Жер-Су. Иногда по приказанию Тенгри Жер-Су карала людей за их проступки. Но в основном ее считали доброй богиней, она в согласии с Тенгри покровительствовала тюркам. Чтобы ее задобрить, во всех землях,

dess during festive ceremonies.

Umai's symbols were a triangle, the Moon, a comb, scissors and an arrow. Her colours were white and silver.

The main deity of the Middle World, the world of people, was Zher-Su – "Sacred Earth-Water". Together with Tengri and Umai she was a guardian of the Turkic people.

Seventeen good spirits who resided at the peaks of snow-covered mountains, at the sources of rivers, in lakes and forests were the subjects of the goddess Zher-Su. They were responsible for the nascent souls of children, cattle and wild animals. The most powerful of them was Io-Kan who dwelled at the very centre of the earth, at its navel, where the tree of the world grows reaching up to the Upper World itself. Twice a year, in spring and in autumn, ancient Turkic

Көне түркілерде Жер-Су сөзінің екі мағынасы болды. Бірінде көзге көрінетін әлем туған Жер-Су, екіншісі Ортаңғы әлемде тұратын құдай мағынасында. Бұл әйел құдайды түркілер өздерінің отанын қолдап - қорғаушы толық келген әйел түрінде елестеткен. Сондықтан Жер-Су Тәңірі мен Ұмайдан кейінгі жоғары құдай ретінде құрметтелуші еді. Бұл құдайдың шарапаты бақыт әкелетіндігіне түркілер шексіз сенетін және: «Жоғарыда түркілердің Тәңірі мен түркілердің Жер -Суы әрі олар: «Түркі халқы жоғалмасын! Халық болып құралсын» дейді» десетін.
Кейде Жер-Су Тәңірінің бұйрығымен адамдарды жазалап та қоятын. Бірақ, негізінен қайырымды әйел құдай ретінде ол Тәңірінің ұйғарымымен түркілерді үнемі желеп-жебеуші еді. Оны қайырымды етуге жыл сайын түркілер мекендейтін барлық жерлерде көктемде мал төлдейтін, ал диқандардың егіндіктердегі қарбалас жұмысы басталатын шақта құрбандық шалынатын. Мұндай мінәжат күзде де жүзеге асырылады. Түркі қағанаттары кезінде Жер-Су құдайға құрбандық шалу жалпы мемлекеттік деңгейде өткізілген. Жер -Судың құрметіне тойлау немесе мінәжат ету таудың асқарында, болмаса басқа да биік жерлерде, әсілі, әлемдік тау-ғаламның, Жер мен Судың, Отанның кіндігі делінетін орындарда орындалатын.
Оған жирен түсті атты құрбандыққа шалып, малдың көбеюі мен егіннің мол өнім беруін, денсаулық пен түркі елінің бай болуы тіленетін.
Түркілердің жер-суы ата-бабалардың мұрасы және келер ұрпақтар өмір сүретін өлке. Оның шексіз сыйын ғана пайдаланатын өмір сүрушілерге тиесілі емес. Отанның нағыз иелері мен сақтаушылары ата-баба аруағы мен дүниеге бізден кейін келетіндер. Міне, сондықтан да туған жерді сатуға немесе титтей пұшпағын сыйлауға, оны жауға беруге болмайды. Жоғалған жердің әрбір бөлшегімен бірге бабалардың аруағы да жоғалады, келер ұрпақ дүниеге келетін жер қалмайды. Жерден қуылған халыққа бөтен елде Тәңірі, Жер -Су шапағатын тигізбейді, яғни құт-береке де болмайды.
Жер-Судың символдары түсінікті, ал оның түсі – көк пен жасыл.

где жили тюрки, каждый год, весной, перед подготовкой домашнего скота к появлению приплода, а у земледельцев перед началом полевых работ, совершались жертвоприношения. Подобные церемонии проходили и осенью. Жертвоприношения божеству Жер-Су в период тюркских каганатов носили общегосударственный характер. Празднества и моления в честь Жер-Су неизменно проводились на вершинах гор или других возвышенностях, олицетворяющих собой, по-видимому, мировую гору — центр мироздания, Земли и Воды, Родины.
В жертву ей приносили коня рыжей масти и спрашивали плодородия на скот, урожай, здоровья и благополучия тюркскому роду.
Тюркская земля-вода – это наследство предков и место обитания потомков. Она не принадлежит живущим, которые только пользуются ее дарами. Настоящие владетели и хранители Родины – духи предков и те, кто придет после живущих. Вот почему нельзя дарить или продавать родную землю, отдавать ее врагу. С каждой частицей утраченной земли уходят в небытие предки, некуда будет придти потомкам. Изгнанному народу на чужбине не будет покровительства Тенгри, Жер-Су, а значит и счастья.
Символы Жер-Су понятны, а цвета ее – голубой и зеленый.

people gathered at the rivers and hills to offer sacrifices to the gods – the spirits of the Middle World presided over by Zher-Su the Great.
The word "Zher-Su" had two meanings for the ancient Turkic people. One of them represented the visible world, man's native land and water, and the other was the deity living in the Middle World. The Turkic people imagined the goddess as a voluptuous beautiful woman who protected the lands of the Turkic people. That is why Zher-Su was worshipped as the highest deity after Tengri and Umai. The Turkic people knew that the protection of this goddess brought good fortune. Up in the heavens the Turkic Tengri and the sacred Zher-Su said this: "May the Turkic people never disappear! May they become a nation!"
At times, upon Tengri's order, Zher-Su would punish the people for their misdeeds. But mostly she was considered a kind goddess who, together with Tengri, protected the Turkic people. Every year, wherever they were, the Turkic people offered sacrifices in order to win her favour. This happened in the spring, before the domestic animals were to have their young and the season of field work had started. Similar ceremonies were held in autumn as well. Sacrificial offerings to Zher-Su in the period of the Turkic Khaganats had a national character. The festivities and prayers in honour of Zher-Su were always held at the top of mountains or other heights which likely represented the world mountain – the centre of the Universe, Earth and Water, and the Homeland.
In sacrifice Zher-Su was offered a sorrel horse and was asked for the fertility of livestock and harvest, for the health and well-being of the Turkic people.
The Turkic land and water was the heritage of their ancestors and the dwelling place of their descendents. It did not belong to the living, they could only have the use of its gifts. The real possessors and guardians of the Homeland were the spirits of our ancestors and those who would come after the living. That is why a man's native land could not be given away, sold or ceded to the enemy. With each piece of the land that was lost our ancestors disappeared into oblivion, and their descendents had less to inherit. An exiled people would not have the protection of Tengri and Zher-Su in foreign lands and would

Жер астының отты құдайы – ЕРЛІК
Огненный бог подземного мира ЭРЛИК
ERLIK - the Fiery God of the Underground World

Түркілер Ұлы Тәңіріге табынатын, бірақ үстіңгі әлемге дұшпан, адамдарды өмірден ажырататын жер асты әлемінің отты құдайы – Ерлікті де ешқашан естерінен шығарған емес.
Ерліктің қасында көбіне Бөрт – асығыс ажалдың құдайы жүреді. Ерлікке сандаған аруақтар мен елшілер қызмет істейді. Егер адамдар қатыгез күштерге сыйынғысы келсе, онда олар осы құдайға жалбарынатын. Тіпті, кең даланың төсінде Ерліктің құпия ғибадатханалары, кейде абыздар онда адамдарды құрбандыққа шалған орындар бар деседі.
Ерлік жердің астын мекен етеді. Ол онда өзінің қырсық мінезінің кесірінен тасталған. Әлем енді ғана жаратылып жатқанда Ерлік жасы үлкен ағасы Тәңірі өзіне бағындырмақ болады. Тәңірі кіші інісіне ұзақ уақыт кешіріммен қарайды, бірақ ол қастығын тоқтатпайды. Сонда Тәңірі өзінің ең берік құрыштан жасалған батыры Маңғышырды Ерлікке қарсы жұмсаса керек. Әуелі онымен Ерліктің ұлдары айқасады, бірақ батыр бәрін жеңіпті. Одан кейін майдан даласына Ерлік дүниеге келтірген аю, борсық пен атжалман шығады. Бірақ, батыр құрыш найзасымен оларды да жер қаптырады. Маңғышыр өзінің құрыштай қолдарымен Ерлікті қапсыра құшақтап, жер мен көктің ортасындағы әлдебір кеңістікке қамап қояды.

Тюрки почитали Великого Тенгри, но никогда не забывали об огненном боге подземного мира Эрлике, разлучающем людей, враждебного верхнему миру.
Рядом с Эрликом часто пребывает Бюрт - бог скорой смерти. Эрлику служили многие духи эрлики или эльчи. И если нужно было обратиться к злым силам, то люди обращались к этому богу. Поговаривают, что в степи существовали тайные святилища Эрлика, которому жрецы иногда приносили человеческие жертвы.
Эрлик живет в подземном мире. Оказался он там в силу своего злонамеренного характера. Когда еще только создавался мир, Эрлик решил подчинить себе своего старшего брата Тенгри. Долго увещевал Тенгри младшего брата, но козни не прекращались. Тогда наслал он на Эрлика своего богатыря Мангдышире, сделанного из самой прочной стали. Вступили с ним в бой сыновья Эрлика, но богатырь победил их всех. Тогда на поле битвы вступили медведь, барсук и крот, созданные Эрликом. Но и их поразил своим копьем богатырь. Мангдышире схватил своими стальными руками Эрлика и заключил в некое пространство, находившееся между небом и землей.

lose their good fortune.
We know the symbols of Zher-Su, and her colours were light blue and green.
The Turkic people worshipped Tengri the Great but they never forgot about Erlik, the fiery god of the Underground World, who was hostile to the Upper World and tried to sow discord among people.
Erlik was often accompanied by Biurt – the god of imminent death. Many spirits such as Erliks or Elches were servants to Erlik. If a man needed to employ the

Ерлік титімдей болса да жер беруін сұрап қоймайды, бірақ Тәңірі оған құлақ аспаған. Десе де ақырында, ұзақ жалынып-жалбарынудан соң Тәңірі Ерліктің аса таяғының астына қанша жер сияр болса, соны оның қоластына бермек болады. Ерлік аса таяғымен жерді ұрып, қайта суырып алса керек. Жердің ойығынан әлгі аса таяқты тістеген қабан шошқа, оның құйрығына оралған жылан, жыланға жармасқан құрбақа, одан кейін өңге де жер астының жын-шайтандары өріп шығады. Олармен бірге жер бетіне түрлі аурулар да келеді. Ерлік олардың бәрін суырып ап: «Адамға қас болыңдар!» дейді де, өзі әлгі тесіктен төменгі әлемнің қойнына сүңгіп кетеді. Тәңірі қатты қаһарланып, Ерлікке бұдан былай Күн сәулесін шашқан жерде көрінуге тыйым салады.
Ерліктің жер астындағы әлемі қаңыраған бос еді, өйткені оның қызметшілері - жамандықтың жын-шайтандары өсіп көбейе алмайтын. Сонда ол тағы да Тәңіріге құлдық ұрып, жер астын түрлі халықтармен толтыруға рұқсат сұрайды. Жер астының рухтары балалы-шағалы бола алмайтынын білетін. Тәңірі кекесінмен жымиып, Ерліктің өзіне бағынатын халық жасауына мұрсат етті.
Бірақ Ерлік те ақылды әрі айлакер болатын. Ол ұстахана, балға мен төс жасады. Қалай ол балғамен төсті ұрса бітті, сол сәтте-ақ зұлым жын-пері пайда болады. Ерлік осылайша өз әлемін жұртпен толтырды. Ал оның үйретуімен жауыз рухтар тесік арқылы жер бетіне шығып, түрлі жамандықтар жасайды. Ең үлкен жауыздық – ол кішкентай балаларды ұрлап кету. Егер үй желеп-жебеушісіз қалса, ал үйді қанағатсыздық, ұрыс-керіс, мейірімсіздік жайласа, онда қара ниет жын-перілер үйге оп-оңай еніп, балалардың киесін ұрлап кетеді. Ал жер астындағы әлемде, Ұмай-ананың қорғауынан тыс қалған әлгі байғұс рухтар келе-келе жауыздыққа бой ұрып, Ерліктің сүйікті қызметшілеріне айналады.
Өлген соң адамдар жер асты әлеміне өтіп, бұрынғы кейпінше өмір сүре береді. Мал бағып, қымыз ішеді, жер асты әлемінде болатын жануарлардың етін жейді. Сондықтан да түркілер өлген адамның мәйітін алыс сапарға аттанатын кісідей жолға мұқият дайындайды – құрбандыққа мал шалады, қайтыс болған адаммен бірге оның сынған заттарын көмеді. Барлық нәрсе керісінше болатын жер астындағы әлемге жеткенде жануарлар қайта тіріліп, сынған заттар қайтадан қалпына келеді. Жер астының Күні мен Айы өлмеусірей жарық шашқан осы бір ерекше әлемде қайтыс болған адамдар

Эрлик стал просить дать ему хотя бы небольшой кусочек земли, но Тенгри отказывал. В конце концов, после долгих стенаний и жалоб Тенгри согласился отдать Эрлику земли столько, сколько окажется под его посохом. Эрлик воткнул свой посох в землю и вынул его. Из-под земли через дыру вылез кабан, схватившийся за посох зубами, а за его хвост держалась змея, а за змею держалась лягушка, а за ней другие подземные гады. С ними же пришли в мир заразные болезни. А Эрлик вынул всех их и сказал –: «Будьте врагами человеку!». Сам же быстро скользнул через дыру в Нижний мир. Разгневался Тенгри и запретил Эрлику появляться там, где светит Солнце.
Подземный мир Эрлика был пустынным, поскольку слуги его – духи зла - не могли размножаться. Тогда вновь обратился он к Тенгри и попросил дать ему право наполнить подземный мир народом. Усмехнулся Тенгри, зная о том, что подземные духи не могут иметь детей, и разрешил Эрлику создать народ.
Но Эрлик был хитер и мудр. Сделал он кузницу, молот и наковальню. Только ударит он молотом, как от удара появляется злой дух. Так населил свой мир Эрлик. А духи, по его наущению, через дыру в земле проникают в мир людей и творят там зло. Самое большое зло – это похищение маленьких детей. Если дом остался без покровительства, а жадность, злословие, бездушие царят в нем, то злые духи легко проникают в жилище и крадут детские души. В подземном мире эти души, лишенные защиты Умай, со временем наполняются злом и превращаются в слуг Эрлика.
После смерти люди попадают в подземный мир и живут там прежней жизнью. Пасут скот, пьют кумыс, едят мясо животных, обитающих в подземном

forces of evil Erlik was the god he turned to. People say that there were secret temples in the steppe, where black priests made human sacrifices to Erlik.
Erlik lived in the Underground World. His malicious nature brought him there. When the world was created Erlik decided to get the upper hand over his elder brother Tengri. Tengri tried to remonstrate with his younger brother, but Erlik continued to plot against him. Then Tengri sent against Erlik his giant Mangdyshire who was made of the strongest steel. Erlik's sons joined in battle with him, but the giant defeated them all. Next Erlik sent a bear, a badger and a mole to the battlefield. But they were also slain by the giant's spear. At this Mangdyshire got hold of Erlik with his strong steel hands and confined him to a place between the Sky and the Earth.
Erlik began to implore Tengri to give him a small piece of the earth, but Tengri refused. Finally, after endless moaning and groaning, Tengri agreed to give Erlik as much land as could fit under his staff. At that Erlik stuck his staff into the ground and took it out. Whereupon a wild boar appeared out of the hole in the ground and plunged his teeth into the staff. His tail was held by a snake, and her tail was held by a frog, and other underground reptiles followed in their wake. And they brought with them infectious diseases to the world. Erlik pulled them all out and said: "Be the enemies of man!" Then he quickly slipped through the hole down to the Lower World. This angered Tengri and he forbade Erlik to appear anywhere where the Sun was shining.
Erlik's Underground World was desolate because his servants – the evil spirits – could not multiply. Again he came to Tengri and asked for the right to populate the Underground World. Tengri smiled to himself, knowing full well that the underground spirits could not bear offspring, and he gave Erlik permission

осылай өмір кешеді. Онда құдды бір тірілердегідей бәрі: бақыт пен байлық, рахаттану мен күйзеліс, көз жасы мен шаттық, әуен мен ән салу бар. Дұрыс өмір сүрген адам өзіне ұнайтынның бәрін таңдап ала алады. Егер өлген кісінің рухына сай десе, Ерлік хан оған сүйікті ісін де қайтара алады. Бірақ, пенде көзі тірісінде берген антын сақтамаса, заңдарды бұзса, құдайлар мен ата-баба аруағын сыйламаса, жақындастарына жәрдем көрсетпеген, жасы үлкенді сыйлап, кішіге қамқорлық жасамаған болса, онда Ерлік мұндай адамдардың рухын темір шынжырмен бұғаулап тастайды. Барлық тірі жандықтардың рухы бірдей болғандықтан, ол адамдарды ғана емес, жануарларды да сынаққа салады.
Адамдар осы бір жер асты әлемінде жер бетіндегі тірілер өздерін біржола ұмытқанға дейін тірлік кешеді. Егер ұрпақтары өз ата-бабаларының атын ұмытпай, олардың аруағына бағыштап ас беріп, еске алу мейрамын өткізіп тұрса жер астының тұрғындары одан дәм татып, өздерінің өмірлерін жалғай береді. Әгәрәки адам көзі тірісінде ұлы істерімен даңқы жайылса мұндай ас жыл өткен соң немесе белгілі бір уақыттан соң берілетін. Кейде ұрпақтары өздерінің арғы атасы өлген соң ондаған жылдардан соң да ас беруші еді. Аруақтың құрметіне дәмді тамақ тартылып, ат бәйгелері өткізіледі, даңқты палуандар мен садақшы мергендер шақыртылады. Жеңімпаздар сыйлыққа үйірлі жылқы, отарлы қой, кейде ат басындай күміс немесе алтын жамбы алады. Бәрі қосылып ұлы бабаның даңқын әспеттеп, оны мәңгі құрметтейтін ұрпақтарының атынан мінәжат оқиды.
Бірақ, адамның аты ұмытылғанда жер астын мекендейтіндер құр сүлде – көлеңкеге айналып, бірте-бірте біржолата жоғалады.
Жер астына кіретін есік алыстағы батыста – аспан күмбезі мен жер астасқан көкжиекте. Осындағы үңгірде Ерліктің ұлдары өмір сүріп, жер асты патшалығына енетін қуысты күзетеді. Ол дүниеде адамдардың ащы көз жасы мен қызыл қанына толы батпақтар мен көлдер бар. Егер жер асты әлемінде одан әрі жүре берсең, онда түпсіз тұңғиық қара көлді ұшыратасың, ол арқылы аттың жалғыз қылынан жасалған көпір орнатылған. .

мире. Потому покойников тюрки снаряжают в дальний поход в подземный мир – забивают животных, кладут с покойным сломанные вещи. Попав в подземный мир, где все наоборот, животные оживают, вещи вновь становятся целыми. Так и живут умершие в этом странном мире, в котором подземные Солнце и Луна светят тускло. В нем есть все, что и у живых: богатство и счастье, наслаждение и страдание, слезы и веселье, музыка и пение. Правильно живший человек может выбрать все, что ему нравится. И если Эрлик-хан посчитает, что душа этого достойна, то он даст ей любимое занятие. Но если человек не соблюдал клятв, нарушал законы, не почитал богов и предков, не помогал близким, не уважал старших и не заботился о младших, то Эрлик сковывал души таких людей железными цепями. Судил он не только людей, но и животных, так как души всех живых существ одинаковы.
Живут люди в этом подземном мире до тех пор, пока о них помнят живые. Если потомки вспоминают имена своих предков, устраивают в их честь асы – поминальные праздники, то и подземные жители вкушают яства и продолжают свое существование. Если человек прославился великими делами, то асы проводились каждый год или через определенное время. Иногда потомки проводили асы через десятки лет после смерти своего предка. В его честь устраивались угощение, соревнования в скачках, приглашались известные борцы и лучники. Победители получали табуны лошадей и отары овец, слитки серебра или золота, иногда размером с голову лошади. Все славили великого предка и возносили молитвы за его благодарных потомков.
Но если наступает забвение, то подземные обитатели превращаются в бесплотные тени, а потом и вовсе исчезают.
Вход в подземный мир находится далеко на западе, там, где небесный свод соединяется с землей. В пещере обитают сыновья Эрлика и охраняют вход в подземное царство. В этом мире есть болота и озера, заполненные людскими слезами и кровью. Если двигаться далее в подземный мир, то можно добраться до черного бездонного озера, через который проложен мост из единственного конского волоса.

to create his own people.
But Erlik was cunning and smart. He created a forge, a sledgehammer and an anvil. With each blow of the sledgehammer a new evil spirit would spring into being. Thus Erlik populated his world. Urged on by Erlik the evil spirits entered into the world of people through the hole in the ground and perpetrated their evil doings. The greatest evil was the theft of small children. Any home left without a protector, and taken over by greed, malicious gossip and heartlessness, was easily invaded by evil spirits who could steal the souls of the children. In the Underground World such souls, deprived of Umai's protection, would in time become evil and turn into the servants of Erlik.
After death, people passed to the Underground World where they continued their existence. They tended to their cattle, drank koumys, or fermented milk, and ate the meat of animals living in the Underground World. That is why the Turkic people sent off their dead well supplied for the long journey to the Underground World - they slaughtered animals and surrounded the departed with their broken belongings. In the Underground World where everything is backwards the animals came to life and the broken belongings became whole again. And so the dead lived in this strange world where the underground Sun and Moon cast but a dim light. As in the world of the living it had riches and happiness, pleasure and suffering, tears and joy, music and singing. A man who had lived a virtuous life could have all he wanted. And if Erlik-Khan deemed him worthy he would arrange a favourite pastime for the soul. But if the man was guilty of not keeping his oath, of violating the laws, not worshiping his gods and ancestors, not offering help to his neighbours, not respecting his elders, and not providing for the young, then Erlik would fetter his soul in chains. He passed judgment on animals as well as people, since the souls of all

Ара-тұра адамдар түпсіз шыңырауға құлап немесе үңгір арқылы ол дүниеге өтіп кететін де жайы бар. Бұл әлемге енген тірі жанды адамдар жер асты әлемінің тұрғындары үшін аруақ қалпында көрінеді. Егер ол жер асты әлемінің адамдарымен байланысса, ол байғұстар қатты азап шегеді. Мұндайда жер астының шамандары тірі адамдарды ұстап алып, жер бетіне – өз әлеміне кері қайтарады.
Осының бәріне қарамастан адамдар жер асты құдайына көп қарыздар екенін ұмытпаған. Ерлік түркілерді ұсталық ісіне үйретіп, соның күшімен олар ең үздік қару-жарақ пен ер-тұрмандар жасап, жарты әлемді билеп-төстеп тұрды. Түркілердің санасында ұсталар жер асты әлемі және соның құдайларымен байланысты, сондықтан ұсталардан сескенетін.
Ерлік ең алғашқы шаманның қолына дабыл сыйлап, шамандарды әлемдердің арасында саяхаттауға үйретті. Тіпті, ол ғалам мен адамдардың жаратылуына тікелей қатысқаны күмәнсіз.
Бірақ Ерліктің ең үлкен сыйы – өлім еді. Әрине, мұндай сыйды теңдессіз деу түсініксіз болып көрінер, бірақ бір кездері алғашқы адамдар мен жануарлар ажалсыз болатын. Олардан үстін-үстін жаңа балалар, немерелері мен шөберелері туып жатты. Ал өз кезегінде олар да уақытты құр жібермеуші еді. Қысқа ғана уақыт өте келе бүкіл жер бетін адамдар мен жануарлар басып кетті. Олар қартайып, күш-қуаттан айрылды, тас кереңге айналып, көзі көрмей қалып жатты. Бірақ ажал келіп жетпеген соң, өмірі құр азапқа айналды. Әлгілер жер бетіндегі барлық шөп атаулыны жалмап, барша өзен-көлдерді тауысып ішіп қойды. Адамдар, жануарлар мен құстар не істерін білмей зар қақты. Олар үлкен кеңеске жиналып, бірі қалмай, бас қосты. Қалың ойға батып, не істеу керектігін кеңескен. Олар ұзақ уақыт бойы керілдесіп, тұйықтан шығар еш жол таппады. Сонда кемеңгер қара қарға ортаңғы әлемге ажалды шақыруды ұсынды. Адамдар мен жануарлар ол кездері мұның не екенін әлі білмеуші еді. Олар өлімнің келуі де ұйқы келген сияқты деп сенетін. Барлығының келісіп ұйғаруымен құзғын алыс батысқа қарай ұшып, сол жерде жер асты патшалығына өтеді. Ол Ерліктен адамдарға ажал

Иногда люди проникают в этот мир, проваливаясь в глубокие пропасти или опускаясь в пещеры. Живые, попадая в этот мир, ведут себя как духи по отношению к обитателям подземного мира. Если они пытаются вступить в контакт с подземными жителями, то те испытывают боль и мучения. Тогда шаманы подземного мира ловят живых и возвращают их в свой мир.
Несмотря на все это людям было, за что благодарить подземного бога. Эрлик научил тюрков кузнечному делу, благодаря которому они получили самое совершенное оружие и снаряжение и смогли завоевать полмира. Кузнецы в сознании тюрков связаны с подземным миром и его богом, а потому их побаивались.
Эрлик научил шаманов путешествовать между мирами, вручив в дар бубен первому шаману. Да и в сотворении мира и человека он принимал самое непосредственное участие.
Но самым важным даром Эрлика стала смерть. Это кажется странным, что такой дар считается благим, но ведь когда-то первые люди и животные были бессмертными. У них рождались все новые и новые дети, внуки, правнуки. А те, в свою очередь, тоже не теряли время даром. Прошло немного времени, и весь мир заполнили люди и животные. Они старились, теряли силу, слух и зрение. Но жизнь не покидала их и становилась мучением. Уже съели они всю траву, выпили все реки и озера. Не знали люди, животные и птицы, что же им делать. Собрались они на совет. Стали думать и решать. Долго они спорили и не могли найти выход. Тогда мудрый ворон предложил позвать в средний мир смерть. Люди и животные не знали еще, что это такое. Они считали, что её приход будет таким же, как и приход сна. По общему согласию ворон улетел далеко на запад и там проник

living beings were alike.
The dead could only live in the Underground World while they were remembered by the living. As long as the descendants remembered the names of their ancestors and held as, or memorial feasts in their honour, the dwellers of the underground could partake of the fare and continue their existence. If a person was famous for his great deeds then the as were held annually or at appointed times. Sometimes the descendents held as dozens of years after the death of their ancestor. A feast and a horse-racing competition were arranged in his honour and famous wrestlers and archers were invited. The winners received herds of horses, flocks of sheep, and ingots of gold and silver sometimes as big as a horse's head. The people glorified the great ancestor and offered prayers on behalf of his grateful descendents.
But if they were consigned to oblivion, the underground dwellers turned into ethereal shades and then disappeared altogether.
The entrance to the Underground World was in the far west where the firmament joined the earth. The sons of Erlik lived in a cave and stood guard over the entrance to the underground realm. In that world there were swamps and lakes filled with human tears and blood. Continuing further into the Underground World there was a black bottomless lake, which was spanned by a bridge made of single horsehair.
Sometimes people entered this world by falling into a deep abyss or descending into caves and grottos. On reaching this world the living behaved like spirits toward the dwellers of the Underground World. When they tried to contact the underground inhabitants, they only brought pain and suffering to them. Then the shamans of the underground world would capture the living and return them to their own world.
Nevertheless, the people had something to be grateful for to the underground god. Erlik taught them blacksmithing which gave them the arms and horse

сыйлауды жалынып жалбарынып өтінеді. Жер астының құдайы көп ойланып жатпастан өз сарайынан өлім рухын босатып қоя береді. Қара қарға оны шап беріп, ұстай алып, ажалдың ортаңғы әлемге келуіне көмектеседі. Осылайша жер бетіне өлім келді. Құзғын мен оның ұрпақтары сіңірген еңбектерінің өтеуіне үш жүз жыл өмір сүріп, өлген жануарлар мен ажал құшқан адамдарды жеуге мұрсат алды.
Өлім әділетті еді. Белгілі бір мерзімнен соң ол адамдар мен жануарларға, құстар мен балықтарға кідірмей жететін. Енді олар өздеріне қанша жыл мен күн берілгенін біліп жүрді. Осыдан кейін өмір тағы да тозаққа тек қана ажал күнін күтуге айналды. Үмітін үзген адамдар мен жануарлар өздері ойларынан шығарып, түсіністік және бейбіт өмір сүруді ұмытты. Әлемді ыза мен қызғаныш, жаулық пен зорлық-зомбылық жаулады.
Ортаңғы әлемде өмір сүретіндер тағы да тоқтаусыз жас төгіп, жалбарынумен күн өткізді, олардың жалынышты үндерінің күштілігі соншалық - тіптен Ұлы тәңірінің қайығына да жетті. Сонда ол адамдар мен жануарларға мәңгі өмір сыйлауға болмайтынын пайымдады, бірақ олар өздерінің қашан өлетінін де білмеуге тиіс. Сондықтан ол тіршілікте әркімнің ғұмыр жасын өзі ғана белгілейтін боп шешті, өз өмірінің жібі қашан үзілетінін ешкім білмеуі керек.
Осы кезден бастап күшті әлсізді өлтіріп, оның етімен қоректеніп, қанын іше бастады. Өйткені мұның бәрі құстар өзінің ұшқыр қанатымен, ал аңдар мықты аяқтарымен ажалдан қашып құтыламын дейтін үмітінен басталған болатын. Ұсақ аңдар мен құстар ормандардың қалың түкпіріне немесе жер астындағы індерде тығылып қаламыз деп ойлады. Бірақ, өлім күтпеген жерден келеді, ал бұл қонақтың алдында есікті тарс жабуға ешкімнің де құқы жоқ.
Түркілер ең басты құдайдың Тәңірі екеніне сенетін, бірақ Ерліктің де көңілін аулап қойған артықтық етпейді. Сондықтан оған да арнап құрбандық шалатұғын. Жер асты әлемінде бәрі де керісінше болғандықтан Ерлікке құрбандық шалу қараңғы түндерде атқарылушы еді. Ал құрбандыққа шалынар мал мүйізсіз тоқал, ақсақ-тоқсақ немесе басқа кемшілігі бар болатын. Егер құрбандыққа ыдыс, түрлі заттар, қару-жарақ қойылса, онда оның бәрі де сынық болуға тиіс. Жер астындағы әлемде оның бәрі қайтадан бүтінге айналады. Сондықтан да тірілер сынған ыдыс немесе басқа кемшіні бар заттарды ұстамайды. Мұның бәрі енді Ерлікке – өлгендер мен қатыгез, қара рухтар өмір кешетін жер асты әлемінің құдайына тиесілі.

в подземное царство. Стал он просить Эрлика даровать людям смерть. Недолго думал подземный бог и выпустил дух смерти из своего дворца. Черный ворон подхватил ее и помог добраться до среднего мира. Так в мир пришла смерть. Ворон и его потомки, в благодарность, получили от смерти право жить триста лет и питаться павшими животными и умершими людьми. Смерть была справедлива. Через равные сроки она приходила к людям и животным, птицам и рыбам. Теперь они знали, сколько лет и дней им отпущено. И тогда жизнь снова превратилась в ад – ожидание дня смерти. В отчаянии люди и звери забыли о своем долге, перестали жить в мире и понимании. В мир пришли злоба и зависть, вражда и насилие.
Снова живущие в среднем мире подняли плачь и мольбу, которая была столь сильной, что достигла чертогов Великого Тенгри. Понял он, что нельзя даровать людям и животным бессмертие, но они не должны знать, когда умрут. Решил он, что будет сам определять сроки жизни каждого из живущих, и никто не будет знать, когда прервется нить жизни.
С этого времени сильный стал убивать слабого и питаться его мясом, пить его кровь. А все потому, что птицы надеялись улететь от смерти на своих быстрых крыльях, звери думали убежать от нее на своих сильных лапах. Мелкие животные и птицы думали спрятаться от нее в чаще леса или в подземных норах. Но смерть приходит неожиданно, и закрыть двери перед этим гостем непозволительно никому.
Тюрки знали, что главным богом является Тенгри, но нужно было задобрить и Эрлика. А потому и приносили ему жертвы. Поскольку в подземном мире все наоборот, то и жертвоприношения Эрлику совершались по ночам. А жертвенные животные были безрогими, хромыми или с другими изъ-

tackle to conquer half the world. The Turkic people believed that blacksmiths were connected with the Underground World and its god, so they treated them with caution.
Erlik taught the shamans how to travel between the worlds by giving the first shaman a tambourine. He also too part in the creation of the world and of man. But death became the most important gift at Erlik's disposal. It may seem strange that such a gift was considered a blessing, but at one time the first people and animals were immortal. They had more and more children, grandchildren and great-grandchildren. And they in turn wasted no time. Soon enough the whole world was filled with people and animals. They grew old, they lost their strength, their hearing and eyesight. But life would not leave them and it turned into torture. They had already eaten all the grass and drunk all the rivers and lakes. The people, the animals and the birds were at a loss what to do. A council was gathered. They racked their brains. The arguments went back and forth, but no solution presented itself. At last a wise raven suggested that death be summoned to the Middle World. The people and the animals had no knowledge of death. They thought that it would come to them like sleep comes. By common consent, the raven flew far to the west and there it found its way into the Underground World. It asked Erlik to grant them death. Without much ado the underground god let the Spirit of Death out of his palace. The black raven picked it up and carried it to the Middle World. Thus Death came to the world. In gratitude Death gave the raven and its descendents the right to live for three hundred years and to eat carrion.
Death was fair. She came to people, animals, birds and fish at equally appointed times. Now they knew how many years and days they had to live. Once again life turned into hell, into waiting for death. In despair the people and the animals forgot about their debt to Death and no longer lived in peace and understanding. Malice and envy, animosity and violence had come to the world.
Once again the inhabitants of the Middle World started wailing and praying so fervently that their prayers reached the palace of Tengri the Great. He rea-

Егер адамдар Ерлікке құрбандық шалуды ұмытса, онда оның қаһары сұмдық. Жердегі қуыстар арқылы адамдардың әлеміне пенделер мен жануарларды аямай қыратын қорқынышты derттер келеді. Киіз үйлердің төбесіне қара тулар ілінеді. Яғни, бұл ауылға келуге, киіз үйге кіруге болмайды деген белгі. Онда қатыгез ажал ойнақ салуда. Сонда Ерлікке арнап құрбандық шалып, оның шын атын айтуға да қорқып, қара неме – қара зұлымдық – бізді аяп, кешір десетін.
Ерлік – бұл алып дәу. Көзі мен қастары күйедей қара, сақалы екі айрылып, тізесіне дейін жетеді. Мұрты азу тіс сияқты ширатылып, құлағына ілінген, шашы – бұйра-бұйра. Ол сенімді ұсталар қара темірден соғып берген сарайда тұрады. Ол сарай су орнына көз жасы мен адамдардың қаны аққан, жер астындағы Тоймадым деген өзеннің жағасында. Ерлік осы өзен бойымен қара қайықта жүзеді, ал құрғақ жерде қара жорға мініп жүреді.
Ерлік жер асты әлемінің құдайы болса да, тек сирек жағдайда ғана қасақана жауыздық жасайтын. Ол адамдардың өліміне әмір етпейді және олардың құтын алмайды, тек өлгендердің денесін өзінің патшалығына қабылдап алатын. Адамның өмір сүру уақытын Тәңірі ғана белгілейді. Мәйіт өртелген соң өлген кісінің құты түтінмен бірге Аспанға қайта ұшатын немесе мәйітті көмген соң өлгендердің жеріне, ата-бабаның мекеніне жететін.
Ерлікке табыну жылына бір рет, күздің соңында өткізіледі. Құдайдан адамдардың әлеміне өлім мен ауру, күйзеліс пен қайғы жібермеуін сұрайтын. Адамдар табынғанда екі тізерлеп отырып жалбарынушы еді.
Жеті ұлы Ерлікке жер асты әлемін басқаруға көмектеседі. Оның екі қызы жер асты әлеміне түсіп кеткен камдарды төсекке сүйреуді ғана білетін зинаһор, уақытты бос өткізушілер болатын. Олар сәті түссе камдардың Ерлікке деп төменгі әлемге әкелген тартуларын ұрлаумен де айналысушы еді. Ал ұлдары болса, өздерінің жаратылыстарына қарамастан адамдарға көмектесіп, түрлі тайпаларға қамқорлық жасайтын. Сондықтан, адамдар Ерліктің ұлдарына да үлкен құрмет танытатын, бірақ олардың кәрі мен құдіретінен қорқушы еді.

янами. Если жертвовались посуда, вещи, оружие, то они должны были быть сломаны. В подземном мире все это вновь становилось целым. Потому живые не должны пользоваться битой посудой или иными ущербными вещами. Все это уже принадлежит Эрлику - богу подземного мира мертвых, мира злых, черных духов.
Если люди забывали приносить жертвы Эрлику, то гнев его был страшен. Через земные щели в мир людей проникали страшные болезни, которые косили животных и людей. Черные флаги появлялись над юртами. А это значило, что нельзя идти в аул, нельзя войти в юрту. Там царит беспощадная смерть. И тогда приносили жертвы Эрлику и в страхе, боясь назвать его настоящее имя, шептали : – кара неме – черное зло - пощади нас и прости.
Эрлик – это огромный великан. Глаза и брови у него – черные, как сажа, борода – раздвоенная и спускается до колен. Усы подобны клыкам, которые, закручиваясь, закидываются за уши. Волосы – кучерявые. Он живет во дворце из черного железа, который выковали ему верные кузнецы. Дворец стоит на берегу подземной реки Тоймадым, в которой вместо воды текут кровь и слезы людей. Эрлик ездит по этой реке на черной лодке, а по суше передвигается на черном иноходце.
Хотя Эрлик и был божеством подземного мира он только в редких случаях вершил намеренное зло. Он не ведал смертью людей и не забирал их кут, а только принимал в свое царство материальное тело умершего. Ведь сроки жизни человека определял Тенгри. Кут умершего после сожжения вместе с дымом возвращался на Небо или после захоронения перекочевывал в землю умерших, в землю предков.
Поклонение Эрлику проводилось раз в год, в конце осени. Бога просили не посылать болезни и смерть, страдания и горе в мир людей. При молении люди опускались на оба колена.

lised that though man and beast should not have immortality, neither should they know their hour of death. He himself would determine the allotted portion in life for each of the living creatures, then nobody could know when the thread of their life would break.
Since that time the strong started killing the weak, and eating their flesh, and drinking their blood. For the birds hoped to escape Death with the help of their fast wings, and the beasts thought to outrun it with the help of their strong legs. The small animals and birds hoped to hide from it in the thick of the forest or in underground burrows. But Death came unexpectedly and no one could close the door upon this visitor.
The Turkic people knew that the chief god was Tengri, but they needed to win Erlik's favour as well. Thus he was also offered sacrifices. As everything was backwards in the Underground World, the sacrifices to Erlik were made at night. And the sacrificial animals had to be hornless, lame or with some other flaw. If the sacrifices included dishes, arms or other belongings they had to be broken first. In the Underground World all of this became whole again. That is why the living could not use broken dishes or any other damaged things. All this belonged to Erlik – the god of the Underground World of the dead, the world of evil and black spirits.
If people forgot to offer sacrifices to Erlik, then his wrath was terrible. Dreadful diseases found their way into the world of people through the cracks in the ground and devastated both animals and people. Black flags appeared above the yurtas, or tents. This was a sign not to enter the aul, or village and not to

Турасын айтқанда, Тәңіріге де, Ерлікке де табыну бірдей болатын. Тәңірі адамға жақсылық жасай алатын, жасамауы да мүмкін. Ерлік те адамға зиянын тигізе алатын, зиян тигізбеуі де ықтимал. Яғни, олардың екеуі де пайдалы немесе зиянды.
Ерліктің белгісі жұлдыз – түн болатын. Ерліктің түсі – қара.

Семь сыновей помогали Эрлику управлять подземным миром. Две дочери были праздные, сексуально распущенные, стремящиеся завлечь к себе на ложе камов, попадающих в подземный мир. Если им удавалось, то они похищали у камов жертвоприношения Эрлику, которые те несли в Нижний мир. Сыновья, несмотря на свое происхождение, помогали людям и покровительствовали различным племенам. Поэтому люди относятся к сыновьям Эрлика с большим уважением, но боятся их гнева и могущества.
Отношение к Тенгри и Эрлику было по сути одинаковым. Тенгри может дать добро человеку, а может и не дать. Эрлик может навредить ему, а может и нет. А значит, оба они полезны или вредны.
Символом Эрлика была звезда – ночь. Цвет Эрлика – черный.

enter the yurta. Merciless Death reigned in that yurta. And then sacrifices were made to Erlik and in dread, afraid to use his real name, people whispered "***kara neme*** *** (page 118)**" - black evil, have mercy on us, and forgive us.
Erlik was a great giant. His eyes and eyebrows were as black as soot, his beard was divided and grew down to his knees. His twisted moustache was like the tusks of a boar winding around his ears. His hair was curly. He lived in a palace of black iron made for him by his devoted blacksmiths. The palace stood on the banks of the underground river Toimadym which flowed with the tears and the blood of people. Erlik steered a black boat along the river and rode a black ambling horse when on land.
Although a deity of the Underground World, Erlik rarely deliberately committed acts of evil. He was not responsible for the death of man and did not take away his kut, he received only the bodily remains of the dead in his realm. The appointed time of a man was determined by Tengri. After the commitment to flames the dead man's kut returned to the Heavens with the smoke or, after a burial it migrated to the land of the dead, to the land of ancestors.
The worship ceremonies for Erlik were held once a year, in late autumn. The god was asked not to send diseases and death, suffering and sorrow to the world of people. When praying the people would get down on both knees.
Erlik's seven sons helped him to govern the Underground World. His two daughters were both idle and promiscious, always trying to lure into their beds the kams, or shamans who were visiting the Underground World. If successful, the daughters would steal from the kams the sacrifices they were carrying to the Lower World for Erlik. Notwithstanding their parentage, the sons provided help to the people and protected some of the tribes. That is why the people treated the sons of Erlik with respect, but were wary of their wrath and power.
Tengri and Erlik were thought to be essentially two of a kind. Tengri may or may not choose to do good for people. Erlik may or may not choose to do harm to them. So they were both helpful and harmful.

глава 2

Әлемнің жаратылуы
Сотворение мира
Creation of the World

Бұл кезең дүниені түнек пен былық басқан, Уақыттан да бұрынғы Уақыт болатын. Бұдан кейін былық қоюлана түсіп, Ұлы мұхит пайда болды. Қараңғылық қойнауынан жарық дүниеге ғаламды әкелген алып әрі мәңгі өлмейтін темір балықтар жүзіп шыға бастады.
Бәріне дейін - ғалам жаратылғанға дейін де Ұлы мұхиттың шетсіз-шексіз, еш кедергіні білмейтін толқындары тынымсыз толқып жатты. Мұның қаншаға созылғанын ешкім де білмейді. Өйткені, ол кезде күн мен ай да болған жоқ, яки күн шығып, қайта батпайтын, күн мен түн, тіпті, Уақыттың өзі де жоқ еді.
Әйтсе де бірде әлдеқайдан Ұмай құс ұшып келді. Ол шетушегі жоқ судың бетімен шығыс пен батысқа, солтүстік пен оңтүстікке ұзақ ұшты. Бірақ, еш жерден титімдей де құрғақ жерді таппады. Ол енді әуеде жұмыртқаламақ боп шешті. Бірақ жұмыртқа мұхиттың толқындарына түсіп, оның тереңіне жұтылды. Осылайша бірнеше рет қайталанған. Ақыры құс айдын шалқар суға қонып, толқын төсінде ұя салмақ болып шешті. Өз төсінен қауырсындарын жұлып ап, ұя салуға кіріскен. Бірақ, қуатты толқындар әлгі ұяны тас-талқан етіп, қауырсындарды мұхиттың

Это было Время до Времени, когда царили темнота и хаос. Затем хаос стал сгущаться и появился Великий океан. Из темноты выплыли гигантские и бессмертные железные рыбы, несущие на себе мироздание.
От начала начал, от дней сотворения мира Великий океан плавно нес свои волны, которым не было предела и преграды. Сколько это продолжалось - не знает никто. Ибо не было тогда солнца и луны, а значит, восхода и заката, дня и ночи, не было самого Времени.
Но однажды неведомо откуда прилетела птица Умай. Долго летала она над водной гладью на восток и запад, север и юг. Но нигде не нашла даже маленького клочка суши. И решила она снести яйцо прямо в воздухе. Но яйцо упало в волны океана и утонуло в его глубинах. Так продолжалось несколько раз. И, наконец, птица опустилась на воду и решила свить свое гнездо на волнах. Вырвала она перья из своей груди и стала вить гнездо. Но сильные волны разбили его и унесли перья в черную глубину океана. И поняла Умай, что сначала нужно сотворить земную твердь. Набравшись смелости, нырнула птица так глубоко, что достигла дна Великого океана. Взяла она в свой клюв глину и вытащила ее на поверхность. Из этой глины появилась земля, которая постепенно стала расти и расти, и превратилась в Великую сушу. Так Умай сотворила Землю.

Erlik's symbol was a night star. Erlik's colour was black.
It was the Time before Time, when darkness and chaos reigned. Then the chaos started to thicken and the Great Ocean appeared. Gigantic and immortal iron fish who were propping up the universe swam out of the darkness.
From the very beginning, from the creation of the World the waves of the Great Ocean flowed smoothly without hindrance or end. How long this went on nobody knows. For there was neither Sun nor Moon, so neither dawn nor sunset, neither day nor night, there was no Time itself.
But then the bird Umai appeared out of nowhere. She flew over the smooth surface of the water to the east and to the west, to the north and to the south. But not a small patch of land could she find. Then she decided to lay her egg right in the air. But the egg fell into the ocean waves and drowned in its depths. This was repeated several times. At last the bird flew down to the water and decided to make a nest right on the waves. She plucked the feathers from her breast and started making a nest. But the strong waves broke it up and carried the feathers down to the black depth of the ocean. And then Umai realised that first she had to create the Earth. Gathering her courage she dove so deep that she reached the bottom of the Great Ocean. There she took some clay

қара қойнауына жұтып жіберді.Сонда Ұмай әуелі құрғақ жерді жарату керектігін түсінген. Бар батылын жиып, құс су терңіне сүңгіді де, Ұлы мұхиттың түбіне дейін жетті. Ол су түбіндегі топырақты тұмсығына теріп ап, оны толқындардың бетіне алып шықты. Міне, осы топырақтан жер жаратылып, біртебірте өсе берді, өсе берді де, ақыры Ұлы құрлыққа айналды. Ұмай өстіп жерді жаратты.
Бәрі де осылай болды ма, жоқ па, оны ешкім білмек емес. Сондықтан ғаламды Ұлы Тәңірі жаратты деседі. Ежелгі дүниеде Ұлы мұхиттан басқа ештеңе болған жоқ. Қайдан екенін кім білсін, әйтеуір қасиетті жұмыртқа ішінде ұйықтап жатқан құдай пайда болды. Бұл – Тәңірі болатын. Тәңірі ұйқысынан оянып, қаратүнек қойнында зерігіп кетті. Ол су мен былықтан кіші інісін – Ерлікті жаратпақ болды. Сондықтан да Ерліктің мінез-құлқы кілт өзгермелі, ал ойлары түнектей қап-қара. Олар тұңғыш мұхиттың төсін ұзақ шарлап ұшып, ақыры ғаламды жарататын сәт келгенін түсінген. Ағайынды екі жігіт екі үйрекке айналды. Тәңірі су астына тереңге сүңгіп, тұмсығымен балшық алып шықты да, одан жазық, тегіс жерді жасады. Тентектеу Ерлік құрғаққа шығып, жан-жаққа тастарды лақтыра бастады, тастың іздері терең сай мен шұңқырлар жасап, өздері жартас пен тауларға айналды.
Өзі жаратқан құрғақ жер Мұхитқа батып кетпес үшін Тәңірі оны астыңғы ерні жер тіреп, үстіңгі ерні көк тіреген алып үш балықтың арқасына орнатты. Әлгі алып балықтар бастарын төмен иіп немесе жоғары көтергенде жер сілкініп, топан су қаптайтыны содан. Ал балықтар жерді мұхитқа батырып жібермес үшін Тәңірі ортаңғы балыққа берік арқан байлап, оларды сонымен басқарады.
Ғаламды кім жаратса да, оның мәңгі еместігін түркілер түсінетін. Уақыты келгенде аспан жерді жанши бастайды. Сонда күн барша тіршілікті өртеп жібермек. Одан соң ай ұлы жаңбыр жаудырып, зор дауылды жұмсайды. Ұл әкеге қарсы, бауыр бауырына қарсы айқасқа шығады. Билеушілер бір-бірімен қырықпышақ болады. Өзен мен көлдер қанға толады. Мұхит жерді басып, ал жерді көтерген алып балықтар босанып, ақырзаманды толығымен аяқтайды. Барлық тірі мақұлықтар түгелдей қырылады сонда. Осыдан соң былық қайта басталып, сандаған ғасырлардан соң жер қайтадан пайда болады.
Ұлы Тәңірінің құдіретімен Жоғарғы – Көктен, Ортаңғы – Жерден, Төменгі - жер астынан тұратын ғалам жаратылды. Жоғарғы әлем шатырға – көк аспанға айналды. Мұнда Тәңірі, басқа да құдайлар тұрады. Мұнда әр таң сайын Күн – Тәңірінің бір сипаты көкжиектен шығады. Оны алмастырып,

Так все было или не так – не знает никто. А потому говорят, что мир сотворил Великий Тенгри. В древнем мире не было ничего, кроме Великого океана. Неведомо откуда появился бог, спящий в священном яйце. Это был Тенгри. Проснулся Тенгри, и стало ему скучно во мраке. Решил он сотворить из воды и хаоса младшего брата – Эрлика. Потому у Эрлика настроение переменчиво, как вода, а мысли бывают черными, как мрак. Долго они кружили над первородным океаном и поняли, что настало время творить мир. Превратились братья в двух уток. Тенгри нырнул глубоко под воду и вынес в ключе ил, из которого и создал гладкую и ровную землю. Своенравный Эрлик вышел на сушу и стал разбрасывать камни, которые прорыли глубокие впадины, а сами превращались в скалы и горы.
Чтобы созданная суша не утонула в Океане, Тенгри поместил её на трех огромных железных рыбах, у которых верхние губы касаются неба, а нижние – земли. Поднимая или опуская головы, эти рыбы вызывают землетрясения и наводнения. А чтобы рыбы не утопили землю в океане, великий Тенгри привязал крепкий аркан к средней рыбе и управлял ими.
Кто бы ни сотворил землю, тюрки знали, что мир не вечен. Придет время, и небо начнет давить землю. Тогда солнце сожжет все живое. Затем луна нашлет великий дождь и ветер. Сын восстанет против отца, брат пойдет войной на брата. Правители начнут воевать друг с другом. Реки и озера наполнятся кровью. Океан затопит мир, а освободившиеся гигантские рыбы, на которых стояла земля, довершат разрушение. Все живое погибнет. Снова придет хаос, из которого через много веков вновь появится земля.
По воле Великого Тенгри возник мир, состоящий из Верхнего – Неба, Среднего – Земли и Нижнего – подземного. Верхний мир стал крышей – голубым небосводом. Здесь обитают Тенгри и другие боги. Здесь каждое утро рождается Солнце – воплощение Тенгри. На смену ему по ночам приходит отражение лика Тенгри – Луна. В знак уважения к великому богу двери юрт великих правителей тюрков – каганов – всегда были направлены на восток, туда, где рождается Солнце. Тюркские каганы и их предки, хуннские шаньюи утром выходили из юрты приветствовать восходящее Солнце, а вечером – поклониться Луне.

into her beak and brought it back to the surface. It was from this clay that the Earth emerged, which gradually grew and grew until at last it turned into the Great Dry Land. Thus Umai created the Earth.
Whether it was so or otherwise, nobody knows. So people say that the world was created by Tengri the Great. In the ancient world there was nothing but the Great Ocean. Then from out of the blue there was a god asleep in a sacred egg. This was Tengri. When Tengri woke up he soon got bored in the darkness. And he decided to create from water and chaos a younger brother - Erlik. That is why Erlik's mood was as changeable as the water, and his thoughts could be as black as the darkness. For a long time they circled over the primal ocean until they realised it was time to create the World. Next the brothers turned into two ducks. Tengri dove deep down under the water and brought up some silt in his beak from which he made the smooth and even surface of the Earth. The willful Erlik stepped onto dry land and started scattering stones which created deep ravines, and the stones themselves turned into rocks and mountains.
To prevent the land from drowning in the ocean, Tengri placed it on three huge iron fish whose upper lips touched the sky and whose lower lips touched the earth. By raising or lowering their heads the fish could cause earthquakes and floods. To prevent the fish from drowning the earth in the ocean, Tengri the Great put a strong noose around the middle fish to control them.
Whoever it was who created the Earth, the Turkic people knew that the World was not eternal. The time would come when the sky would press down on the

түндерде Тәңірі жүзінің сәулесі – Ай туады. Ұлы құдайға құрметтің белгісіндей болып түркілердің ұлы билеушілері – қағандардың киіз үйінің есігі үнемі шығысқа, Күн шығатын жаққа қарап тұратын. Түркі қағандары мен оның ұрпақтары, ғұндардың шанүйлері таңертең Күнді қарсы алуға, кешкісін айға тағзым етуге киіз үйден алшаңдап басып шығатын.
Күмбез секілді көк аспан төрт бұрышты жердің үстін жауып, олардың жиек-жиегі түйіседі. Кейде көктің жиегі мен жердің шеті айқасып, зілзалалар, құйындар туады, дауыл ойнап, найзағайлар жарқылдайды,
Тәңірі адамдарды Ортаңғы әлемге орналастырды. Ал қатал жын-шайтандар мен басқа да қатыгез пәлекеттер төменгі әлемді мекен етті. Жер асты әлеміне апаратын кірер есік алыстағы батыста, Күннің батар жерінде. Бірақ кейде түркілер Төменгі әлемнің кірер есігі мұздай түнектің елінде – алыс солтүстікте десетін. Жер асты әлемі мен Ортаңғы әлемді өзен бөліп жатыр. Бұл өзеннің аты – Тоймадым, өйткені онда су орнына адамдар мен аңдардың көз жасы мен қаны бұрқырап ағады.
Біздің бабаларымыз ешкім көріп-білмеген, қалай орналасқандығынан еш хабары жоқ басқа әлемдердің де бар екенін, тіпті ол әлемде Күн мен Айдың да өзгеше нұр шашатынын білетін.
Тәңірі жаратқан жер төрт бұрышты болатын және оның кіндігіне түркілерді жайғастырды. Ал жан-жағында оларға жау халықтар өмір сүрді. Әлемнің әр тарапын түркілер дүниенің күлдері – «төрткүл дүние» деп атады.
Көп жылдар өткен соң адамдар әлемнің бұлайша әр тарапқа бөлінуін Шыңғыс ханның есімімен байланыстыра бастады. Шыңғыс ханның төрт баласы бар еді, ол жаулап алған әлемді төрт ұлына бөліп берді. Әрбір ұлы басқарған ұлыстар әлемдегі жаулап алынған мәдениетті елдердің тұрғындары мекендейтін және шөлейт аймақтардың төрттен бірін құрайтын.
Әлемнің кіндігі - қасиетті Отүкен белестері ұлы ана өзен – Ене-сайдың сағасындағы тау жоталары – түркілердің ежелгі отаны болатын. Осы жерде қағандардың

Небо в виде купола возвышается над землей, имеющей четыре угла, и соприкасается с ней краями. Иногда края неба и земли сходятся друг с другом и возникают землетрясения, смерчи, громы и молнии.
Тенгри поселил людей в Среднем мире. А злые духи и иные зловредные существа поселились в Нижнем мире. Вход в подземный мир находится далеко на западе, там, где заходит Солнце. Но иногда тюрки говорили, что вход в Нижний мир расположен в стране холодного мрака – на далеком севере. Подземный мир отделяет от Среднего мира река. И зовется та река Ненасытной - Тоймадым, потому что питают ее кровь и слезы людей и зверей.
Наши предки знали, что есть и другие миры, которые никто не видел, и никто не знает, как они устроены. Знали лишь то, что в этих мирах все по-другому, даже Солнце и Луна светят иначе.
Созданная Тенгри земля была четырехугольным пространством, в центре которого он поселил тюрков. По краям мира обитали враждебные им народы. Стороны света тюрки называли углами мира.
Прошло много лет, и это деление мира на четыре стороны люди стали связывать с именем Чингиз-хана. У Чингиз-хана было четыре сына, между которыми он и разделил завоеванный мир. Улус каждого сына представлял собой одну четвертую часть населенных культурных стран и пустынь завоеванного мира.

Earth. Then the Sun would burn everything that was living. And the Moon would send great rain and wind. And son would rise against father and brother would wage war on brother. The rulers would start warring with each other. The rivers and the lakes would overflow with blood. The ocean would flood the world and the gigantic fish on which the earth rested would break free and complete the destruction. All that was living would perish. Chaos would return from which many centuries later the Earth would once again emerge.
Tengri the Great decreed that the world should consist of the Upper World – the Sky, the Middle World – the Earth and the Lower World – the underground realm. The Upper World became the roof – the blue vault of heaven. Tengri and the other gods lived there. Every morning gave rise to the Sun – the personification of Tengri. Then in its place at night came the Moon – the reflection of Tengri's face. In homage to the great god, the doors of the yurtas belonging to the great rulers of Turkic people – the Khagans always faced east where the Sun rises. The Turkic Khagans and their ancestors, the Xiongnu Shanyus, came out of their yurtas in the morning to greet the rising Sun and in the evening to bow to the Moon.
The sky was in the shape of a dome soaring high above the four-cornered earth with their edges touching each other. Sometimes the edges of the sky and the earth would collide and bring on earthquakes, sand-storms, thunder and lightning.
Tengri settled the people in the Middle World. While the evil spirits and other malicious beings took up residence in the Lower World. The entrance to the Underground World was in the far west where the Sun sets. But some Turkic people said that the entrance to the Lower World was located in the country of cold darkness in the far north. The Underground World was separated from the Middle World by a river. The river's name was Toimadym, or Insatiable, because it was fed by the blood and the tears of people and animals.
Our ancestors knew that there were other worlds which nobody had seen and nobody knew how they worked. They only knew that everything was different in those worlds even the Sun and the Moon didn't shine the same way.
The Earth created by Tengri was a four-sided expanse in the centre of which he settled the Turkic people. Hostile nations lived at the edges of the World. The cardinal points were called the corners of the World by the Turkic people.

ордасы бой көтеріп, осы жерден түркілер әлемнің төрт бұрышын жаулап ала бастады. Биік таулар асқақтап, қалың орман жапқан, суы мол өзендер бұрқырап аққан осы бір ғажайып өлке адам қайғы-мұңды білмей өмір сүріп, өздерінің мәңгілік тайпалық одақтарын құруға таптырмас жер жәннаты.

Сұқ тимеген қаған Отүкенді қыстайды.
Бүкіл түркі қағанатын уысында ұстайды.

Осы уақыттан бастап түркілер өз отандарының даңқын асыру үшін орасан зор қорғандар, алыстан мен мұндалайтын биік обалар тұрғыза бастады. Бұл обалар Тәңірі тұрақ ететін бабалардың тауларына ұқсайды. Жорықтан үйге қайтқан жауынгерлер алыста туған төбе-оба көрінсе қуанатын. Түркілердің әлемі, сондайақ шекаралық қорғандармен де белгіленген. Оларды тас мұнаралар етіп тұрғызғанды. Сонымен бірге обалар қасиетті жерлерге, әлгі жердің рухтарын мейірбан ету үшін де салынған. Обаны көрген әрбір түркі аттан түсіп, мінәжат оқып, құрбан беруге, қорғанға тағы бір тас немесе бір уыс топырақ салуға тиіс. Егер ол аса маңызды мемлекеттік іспен не басқа шұғыл шаруамен асығыс болса, онда обаның қасында тоқтадым деген белгімен сол аяғын үзеңгіден шығаруға міндетті. Атабабалардың аруақтары және туған жердің тасы мен суын қорғайтын рухтар асығыс аттанған жауынгерді жәбірлемейді ғой.

Центром мира была священная Отюкенская чернь, хребет в верховьях великой матери-реки –Ени-сая – прародина тюрков. Здесь была ставка каганов, отсюда тюрки начали завоевание четырех углов мира. Это прекрасный край с горами, лесами и реками, где совсем нет горя, и где ты можешь жить, созидая свой вечный племенной союз.

Каган, в ком порчи нет, тот держит Отюкен,
Тот может удержать весь тюркский каганат.

С того времени, чтобы возвеличить свою Родину, тюрки стали воздвигать огромные курганы - оба, которые видны издалека. Они напоминают горы предков, на которых обитают Тенгри. Радуется воин, когда, возвращаясь домой, видит родное оба – курган.
Мир тюрков также отмечен пограничными курганами. Их строили в виде каменных башен. Оба насыпали также в священных местах, чтобы умилостивить духов местности. Каждый тюрок, увидев оба, должен был сойти с коня и произнести молитвы, совершить жертвоприношение, положить еще один камень или горсть земли на курган. Если же он спешил по важным государственным или иным неотложным делам, то должен был вынуть ногу из левого стремени в знак того, что он остановился у оба. Разве могут духи предков или духи, охраняющие родную землю и воду, обидеть воина, спешащего на защиту Отечества!

Many years passed and this division of the World into four parts became associated with the name of Genghis-Khan. Genghis-Khan had four sons among whom he divided the conquered world. The ***Ulus**** **(page 118)**, or the tribe, of each son represented one quarter of the inhabited civilised lands and the deserts of the conquered world.
The sacred Otuken taiga forest was at the centre of the world and the range in the upper reaches of the great Eni-Sai mother river was the ancestral land of the Turkic peoples. This was the headquarters of the Khagans. From here the Turkic people set off to conquer the four corners of the World. It was a beautiful land of mountains, forests and rivers where there was no suffering and where man could devote his life to the eternal tribal union.
Only the good Khagan can master be of Otuken,
The Turkic Khaganat is one and all within his ken.
Since that time the Turkic people have glorified their Homeland by creating enormous oba, or burial mounds which can be seen from afar. They resemble the mountains of our ancestors, the abode of the Tengris. On his return a warrior was happy to see the burial mound - his native oba.
The world of the Turkic people was also marked with burial mounds at its boundaries. They were built in the form of stone towers. To mollify the spirits the oba were also erected in sacred places. Upon coming across an oba every Turkic man would dismount his horse, then offer his prayers and sacrifices and add a stone or a handful of earth to the mound. If in a hurry on an important national or other mission, he would take his foot off the left stirrup as a token of having stopped at the oba. Surely it was not possible for the spirits of his ancestors or the spirits protecting his native land and water to harm a warrior travelling in haste to protect his Homeland.
"First there was the blue sky above and the dark earth below, then the sons of man came between them" – so said the ancient Turkic people. But how did

Сотворение человека
Адамның жаратылуы
The Creation of Man

Әуелде жоғарыда көк аспан, ал төменде қара жер болды; солардың ортасынан адамзат балалары пайда болды. Көне түркілер осылай дейтін. Ал бұл қалай жүзеге асты?
Әлем мен тірі мақұлықтарды жаратқан соң құдайлар айналадағы сұлулық пен үйлесімге сүйсіне көз салды. Бірақ, құдайлар әлемде адамдар болуы керектігін білетін, адам болмаса тіршілік жоқ, онсыз өздері жаратқан әлемнің мән-мағынасы болмайды. Сондай-ақ құдайлар адам – мінсіз әлемдегі ең жарамсыз жаратылыс дүниеге келген соң мазасыздық пен бейберекеттік басталарын да білетін.
Уақыт жетті, енді еш кешіктіруге болмайды, сөйтіп құдайлар жаңа іске кірісті.

«Вначале было вверху голубое небо, а внизу темная земля; появились между ними сыны человеческие» – так говорили древние тюрки. А как это происходило?
После создания мира и живых существ боги наслаждались красотой и гармонией сущего. Но знали боги, что в мире должны быть люди, ибо без людей нет бытия, а созданный ими мир не имеет смысла. Боги понимали и то, что с появлением человека, самого несовершенного существа в совершенном мире, придут беспокойство и неопределенность.
Время пришло, медлить было уже нельзя, и боги взялись за дело.

this come about?
After creating the world and the living creatures the gods delighted in the beauty and harmony of their work. But the gods knew that they should populate the world as without man there was no existence and the world they created had no meaning. The gods also realised that the creation of man, the most imperfect of creatures in a perfect world, would bring trouble and uncertainty.
The time had come when they could delay no longer and the gods set about their task.
Man was created by Tengri. He took clay and stones, mixed them up and moulded the bodies of men. The first men were immortal because they did not have

Адамдарды Тәңірі жаратты. Ол балшық пен тастарды араластырып, адамдардың мүсінін жасады. Алғашқы адамдар мәңгі өлмейтін еді, өйткені оларда жан жоқ болатын. Олар ойыншық сияқты еді. Ойланып-толғанып, Тәңірі оларға мәңгі өлмейтін адамдардың жанын салмақ боп ұйғарды. Ал өзі соны әкелуге кеткенде мүсінді қорғау үшін ит пен мысықты қалдырды. Ерлік те бұл іске араласпақ болып, әрі адамдарға төменгі әлемде жасалған ажалды пенденің жанын бермек болып шешті. Бірақ, ит пен мысық оны жақындатпай, шу көтерді. Сонда Ерлік мысыққа ешқашан адамдарға қызмет етпейтін, есесіне олардан түрлі сый-сияпат алатын боласын деп уәде берген еді. Өзіне көмектесемін деп берген уәдесінен тайқып кетпеуі үшін Ерлік мысықтың аузына түкірді, міне, содан бері ол өтірікке құмар. Ал ит болса үргенін тоқтатқан жоқ. Сонда Ерлік бұрын соңды болмаған суықты түсірді. Төбет қатын жаурап қалды. Ерлік егер өзін адамға жіберсе, итке жылы тон беруге уәде еткен. Ит те бұған келісіп, содан бері үстіне жылы тон киіп жүр.
Ерлік адам мүсініне түкіріп жіберді, содан бастап адамға ажалды пенденің жаны қонды. Қайтып келген Тәңірі мысықтан адам ештеңеге ұрынбады ма деп сұрады. Мысық өтірік сөйлеп, бәрі де қалпынша екенін айтты. Бұдан соң Тәңірі иттен жылы тонды қайдан алғанын, адамдардың әлденеге ұшыраған-ұшырамағанын сұрады. Ит Тәңіріге болған істі айтып, Ерлікке қарсы тұра алмағанын мойындады.
Тәңірі зұлымдықтан арылту үшін адамның ішін сыртқа айналдыруға мәжбүр болған. Одан кейін өз парызын жөндеп атқарамған итке қарғыс айтты. Жазасы үшін ит адамға мәңгі қызмет етуге міндетті. Ал ит адамның үйі мен дүние мүлкін қырағы қорғауы үшін Тәңірі итке ауру мен өлімді әкелетін жауыз рухтарды сезетін ерекше қасиет берді. Сондықтан да түркілердің итке құрметі екі түрлі. Иттің жүні сабалақ, таза емес. Есесіне, мінезі таза, адал. Иттің үргені шыншыл. Есесіне мысықтың жүні тап таза, бірақ тұмсығы лас, қылығы жалған. Ит өзінің егесіне адал берілген, бірақ оның кінәсінен адамдар мәңгілік өмірден айрылды. Мысық болса алдамшы, зұлым. Нағыз түркі жақсы итті ұстауға әуес, ал мысықты сүймейді.

Сотворил людей Тенгри. Он взял глину и камни, смешал их и слепил фигуры людей. Первые люди были бессмертны, потому что не имели души. Были они подобны куклам. Подумал Тенгри и решил им дать душу бессмертного человека. А пока он ходил за ней, оставил собаку и кошку сторожить людей. Эрлик решил вмешаться в это дело и дать людям душу смертного человека, созданную в Нижнем мире. Но собака и кошка не пускали его и подняли шум. Тогда Эрлик пообещал кошке, что она никогда не будет служить людям, но станет получать от них разные блага. Чтобы кошка не забыла о том, что обещала помогать Эрлику, он плюнул ей в рот, который стал с этого времени лживым. Собака же продолжала лаять. Тогда Эрлик напустил великий холод. Замерзла собака. Эрлик пообещал ей теплую шубу, если пропустит она его к человеку. Собака согласилась и с тех пор одета в теплую шубу.
Эрлик плюнул в человека, и возникла у человека душа смертного человека.
Вернулся Тенгри и спросил кошку, не случилось ли что-нибудь с людьми. Кошка солгала и сказала, что все в порядке. Тогда спросил Тенгри у собаки, почему у нее новая шуба, и что произошло с людьми. Собака призналась Тенгри в том, что не смогла противостоять Эрлику.
Тенгри вынужден был вывернуть человека наизнанку, чтобы очистить от скверны. Затем он проклял собаку, которая не исполнила свой долг. В наказание она должна вечно служить людям. А чтобы собака могла усердно сторожить жилище и собственность человека, Тенгри даровал ей способность видеть злых духов, которые несут болезни и смерть. Поэтому отношение тюрков к собаке двойственное. У нее нечистая шерсть, но зато чистый, правдивый характер. Речи собаки правдивы. У кошки, наоборот, чистая шерсть, но нечистый, лживый рот. Собака предана своему хозяину, но по ее вине люди лишились бессмертия. Кошка же лжива и коварна. Настоящий тюрок держит хорошую собаку, но не любит кошек.
С тех пор судьба человека зависит от Тенгри. А когда по повелению Тенгри кончается срок его жизни, его душу уносит Эрлик.

souls. They were like puppets. Tengri thought for a while and decided to give them the soul of an immortal man. While he went to fetch it, he left a dog and a cat to keep watch over the people. However, Erlik decided to interfere in this and to give them the soul of a mortal man created in the Lower World. But the dog and the cat would not let him near and set up an uproar. Then Erlik promised the cat that it would never have to serve people, it would only receive favours from them. So the cat wouldn't forget its promise Erlik spat in its mouth and the cat has had a lying mouth ever since. Meanwhile the dog continued to bark. Then Erlik let in a great cold and the dog started to freeze. Erlik promised the dog a warm fur coat if it would let him through to man. The dog agreed and since that time it has worn a warm fur coat.
Then Erlik spat on the man, and man received the soul of a mortal being.
When Tengri came back he asked the cat if anything had happened. The cat lied and said that all was fine. Then Tengri asked the dog why it had a new fur coat and what had happened to the people. The dog confessed that it had failed to stand up to Erlik.
Tengri had to turn the people inside out to purify them of filth. Then he cursed the dog because it had not fulfilled its duty. In punishment it would have to serve people for all time. And so the dog could diligently guard man's home and property, Tengri gave it the ability to see evil spirits which bring disease and death. That is why the Turkic people have an ambivalent attitude towards the dog. It has dirty fir but a pure and honest nature. The words of a dog are truthful. As for the cat it is the reverse - it has clean fur but a lying mouth. The dog is devoted to its master even though through its fault people were deprived of immortality. The cat is deceitful and treacherous. A true Turkic man will keep a good dog but he does not like cats.
Since then man's destiny is in the hands of Tengri. When Tengri determines that a man's appointed time is over his soul is taken by Erlik.

Содан бері адамның тағдыры Тәңірінің қолында. Ал Тәңірінің үкімімен өмір мерзімі таусылғанда, оның жанын Ерлік алып кетеді.
Басқа да аңыз бар. Тәңірі балшық мүсінді жасап болғаннан кейін әлемге жалған құмарлық келмеуі үшін адамдарға ақыл мен мәңгілік ермеуге бекінеді. Ол адамдардың жанын көреген қара ның тұмсығына қояды. Құзғын өзінің қымбат затын көздің қарашығындай қорғайды. Әйткенмен, бірде ол жер үстінде ұшып бара жатып, өлген атқа көзі түседі.
Өлексенің ең дәмді жері – көзін шұқығысы келіп те кеткен. Құзғын құмарлыққа ұзақ төзді, ақырында шыдай алмай өлген аттың басына кеп қонды. «Егер мына аттың көзін бір шұқысам не болушы еді, тәйірі, Тәңірі мұны байқай қоя ма? Бұлай етсем біреу-міреуге бақытсыздық келуші ма еді?»-деп ойлаған қарға тамаққа берілді. Ол тұмсығын ашқаны сол-ақ еді, рухтар жан-жаққа ұшып, содан бері адамға айналған балшық мүсіндерге де барып қонақтады. Сондықтан адамдарға жан берген қара қарғаны құрметтейді.
Білгір адамдар тағы бір аңызды айтады. Құдайлар жердің таңғажайып екенін көрген-ді. Содан да әлемді талқандауы ықтимал адамдарды жаратпауға ұйғарым жасайды. Сөйтсе де бірде ұлы нөсер басталып, күні-түні тоқтамай ұзақ жауады. Қаратау тауында нәр беруші жауын суы үңгірге құйылып, адам мүсініне ұқсас ойыққа балшық ағызып тастайды. Ақыры жаңбыр тыйылып, күн жарқырап шығады. Оның сәулелері үңгірге түсіп, балшықты қыздырады да, әлгі мүсіндерге жан сыйлайды. Осылайша алғашқы адам Ай-Атам пайда болған. Біршама уақыттан соң бұл оқиға қайталанып, дүниеге алғашқы әйел – Күн-Сұлу келді. Ай-Атам мен Күн-Сұлудан қырық бала тарады. Осылар адамзаттың арғы аталары.
Адамдар осылай дейді. Бірақ, жерге жаңбырды Тәңірі жаудыратынын, ал оның тағы бір бейнесі – Күн екенін ұмытуға болар ма?! Расында, бұл әлемде кездейсоқ ештеңе болмайды.

Есть и другая легенда. После того, как Тенгри сделал глиняные фигурки, решил он не давать людям жизненную силу и ум, чтобы избежать прихода в мир губительных страстей. Поэтому души людей он поместил в клюве вещего ворона. Бережно хранил ворон свою драгоценную ношу. Но однажды, пролетая над землей, увидел он павшую лошадь. Захотелось ему выклевать ей самое лакомое место – глаза. Долго терпел ворон, наконец, не выдержал и сел на голову павшей лошади. «Ну что будет, если разок клюну глаз этой лошади. Разве заметит это Тенгри? Разве принесу я этим несчастье хоть кому-то?» - подумал ворон и приступил к трапезе. Как только открыл он клюв, души разлетелись в разные стороны и населили глиняные фигурки, которые с той поры и стали людьми. Потому тюрки и почитают ворона, который не смог удержаться от соблазна и дал людям души.
Сведущие люди рассказывали еще одну легенду. Увидели боги, что земля прекрасна. И решили, что не будут создавать людей, которые могут разрушить мир. Но однажды начался великий дождь, который шел много дней и ночей. В горах Каратау живительная дождевая вода проникла в пещеру и занесла глиной ямку, которая имела форму человека. Наконец, дождь закончился, и выглянуло солнце. Его лучи попали в пещеру, согрели глину и вдохнули жизнь в фигурку. Так возник первый человек – Ай-Атам. Через некоторое время история повторилась и на свет появилась первая женщина – Кун сулу. От Ай-Атама и Кун сулу родилось сорок детей. Они и положили начало человечеству.
Так говорят люди. Но разве можно забывать о том, что Тенгри посылает дождь, а одно из его воплощений – Солнце. Воистину, нет в этом мире ничего случайного!
Люди говорят также, что первого человека, который был создан Тенгри, звали Таргын-нама. Жил он одиноко и страдал от этого. Жил он без печали и забот в месте, которое для него создал Тенгри. Это был земной рай, в котором паслись многочисленные стада животных, текли полноводные реки, зеленела трава. Густые леса давали прохладу, а ручьи наполняли леса своим журчанием. Первый человек построил себе юрту, приручил скот,

There is another legend. When Tengri made the clay bodies he decided not to give man any vital force or intelligence to prevent destructive passions from coming to the world. That is why he placed man's soul into the beak of a wise raven. The raven zealously guarded its precious burden. But once flying over land he spied a fallen horse. The raven was taken with the desire to peck out the most delicious morsels – the horse's eyes. The raven resisted until it could stand it no more and perched itself on the head of the dead horse. "What would happen if I pecked the eye of this horse just once? Would Tengri notice this? Would it really bring any misfortune?" – the raven thought to itself as it set about its meal. No sooner had it opened its beak as the souls flew out in all directions and settled in the clay bodies which turned into men. That is why the Turkic people honour the raven who by not resisting temptation gave men their souls.
Wise people tell another legend. The gods saw that the Earth was beautiful and they decided not create man who could destroy the World. But once there was a great rain which rained for many days and nights. In the Karatau Mountains, the life-giving rainwater flowed into a cave and covered with clay a little pit in the form of a man. At last it stopped raining and the sun came out. Its rays shone into a cave where they warmed the clay and breathed life into the clay body. Thus the first man, Ai-Atam, was created. Some time later this happened again and he was joined by the first woman Kun Sulu. Ai-Atam and Kun Sulu had forty children. And they began mankind.
That is what people say. But remember it is Tengri who sends the rain and one of his personifications is the Sun. Truly, there is nothing accidental in this world!
People also say that the name of the first man created by Tengri was Targyn-Nama. He lived alone which was a source of sorrow to him. He lived without

Сондай-ақ адамдар Тәңірі жаратқан алғашқы адамның аты – Тағын-нама деседі. Ол қарақан басы өмір сүріп, содан қатты жапа шеккен. Тәңірінің өзіне арнап жаратқан жерінде еш уайым-қайғысыз күн кешкен. Бұл - шөбі жасыл шүйгін, суы мол өзендер арнасына толып аққан, сансыз мал табындары мен үйірлері жайылған нағыз жұмақ еді. Қалың тоғайлар көлеңкесін тосып, орманды сылдырлаған бұлақ үні тербейтін. Алғашқы адам өзіне киіз үй жасап, малды қолға үйретіп, аң-құсты аулап жүрді. Суық пен қараңғы түнекті қуу, асы дәмді болуы үшін адам от жағуды да үйренген. Тәңіріге алғыс білдіруге ол құрбандықтар әкеле бастады. Бірақ, жапа-жалғыз өмір оны әбден жалықтырды. Маңайдағы барлық тірі нәрсе неге жұбымен өмір кешетінін ойлай-ойлай миы қатты. Киіз үйдің қызыл бұрышына қарады,: Мұның бала-шағасы жоқ, сол жағына көз салды-жұмыскерлері жоқ. Оң жағына қарады – қызметкерлері де жоқ. Сонда адам қара басы нені тойлап отырғанын ойлап қамықты. Тағын-нама Тәңіріге құлдық ұрып: «Менің қадірлі әкем жоқ, сүйікті анам жоқ. Мен қай рудан тарадым? Мен көктен де түскен жоқпын, жерден де шықпадым. Жапа-жалғыз сопайып өстім. Жалғыздықтан қайғының қара тасын кемірдім»,–деп жалбарынды. Алғашқы адам өзіне серік жасауын Тәңіріден сұрады. Сол баяғы балшықтан Тәңірі әйелді жасап, оған Мұңдышайды деп ат қойды. Бірақ, Ерлік тағы да Тәңірінің бұл тірлігіне араласып, алғашқы адамның алғашқы әйеліне арналған жемісі бар ағаш – Үйінғашты жаратты. Бірде Ерліктің сиқырымен Мұңдышайды әлгі ағашқа кездейсоқ келіп, әдемі, нәрлі жемісін көріп, одан бір тістеді. Әлемге зор зұлымдық келді. Тәңірі бұл отбасын қарғап-сілеп, оларды Аруун -сүдіннен –жердегі жұмақтан қуып шыққан. Бұдан былай адамның өмірі таусылмайтын күйбең тірлікке айналып, ал балалары ұры, алаяқ, кәззапқа айналатынын болжап айтты. Ал адамның өзі түрлі аурудан бүгіледі.

стал добывать дичь. Чтобы прогнать холод и тьму, и чтобы пища стала вкусной, человек научился разводить огонь. В благодарность Тенгри он приносит жертвы. Но было скучно ему одному. Стал он задумываться, почему все живое живет парами. Глянул он в красный угол юрты – нет у него домочадцев, глянул в левую сторону – нет у него работников. На правую сторону глянул – нет у него служителей. Задумался тогда человек, почему он пирует один. Взмолился Тагын-нама к Тенгри – «Нет у меня ни почтенного отца, нет у меня любимой матери. От какого рода я вышел? Не с неба я повержен, не из земли пророс. Рос я в одиночестве. Черный камень я лизал в одиночестве». Попросил первый человек Тенгри создать ему пару. Из той же глины Тенгри создал женщину и назвал ее Мунтюшайди. Но Эрлик снова вмешался в дела Тенгри и создал дерево со специальными плодами для жены первого человека – Уюнгаш. Однажды Мунтюшайди, по колдовству Эрлика, набрела на это дерево, увидела прекрасные и сочные плоды и вкусила их. Великое зло пришло в мир. Тенгри проклял семейную пару и изгнал их из Арuун-сюдун – земного рая. Предрек он, что отныне дела человека будут многотрудными, а дети его станут ворами, плутами и мошенниками. Сами люди будут страдать от болезней. Женщине он предрек разные боли, особенно при рождении детей. Но все-таки Тенгри был добрым богом, а потому научил людей распознавать травы и ягоды, пригодные для пищи, чтобы не умерли они от голода. А через богиню Умай приказал он первым людям произвести на свет детей, чтобы человеческим племенем заполнился мир, возникли народы.
Прошло время, и земля стала населяться сынами человеческими. Для их блага на земле размножились звери и птицы и иные твари. Вода рек заполнилась рыбой. И сказал Тенгри людям, чтобы брали они все что нужно и не более того. Люди питались растениями и плодами, которые собирали ежедневно. Но Эрлик научил некоторых людей делать запасы пищи.

care or worry in a place created for him by Tengri. This was an earthly paradise where pastures were filled with animals, the rivers were deep and the grass was green. Where brooks babbled in the shade of the thick forests. The first man set about building himself a yurta, domesticating the cattle and learning to hunt. The man learned how to make a fire to chase away the cold and darkness and to make food taste better. In gratitude he offered sacrifices to Tengri. But he was lonely. He started thinking why all the other creatures lived in pairs. He looked at the best corner of his yurta – he had no family, he looked to the left – he had no workers. He looked to the right – he had no servants. Then he wondered why he had to feast alone. Tagyn-Nama turned to Tengri with these laments: "I do not have an honourable father, nor do I have a dear mother. What kin do I come from? I didn't fall out of the sky and I didn't spring up from the ground. I grew up alone. I licked the black stone all alone."And the first man asked Tengri to create a mate for him. From the same clay Tengri created a woman and called her Muntiushaidi. Once again Erlik meddled in Tengri's plans and created for the wife of the first man a tree with special fruit– Uiungash. Erlik's magic powers led Muntiushaidi to that tree where she saw the wonderful juicy fruit and tasted them. This brought great evil to the world. Tengri cursed the couple and cast them away from Aruun-Siudun – a paradise on earth. He foretold that from then on man's lot would be hard, his children would become thieves, cheats and swindlers. That people would suffer from diseases. That woman would endure much pain especially in childbirth. However, Tengri was a kind god and so he taught people how to find edible herbs and berries so they wouldn't starve to death. And through the goddess Umai he instructed the first man and woman to give birth to children so that the human tribe would fill the world and nations would emerge.
Time passed and the Earth was filled with the sons of man. For their benefit the beasts and the birds and other creatures also multiplied. The rivers filled up with fish. And Tengri told the people to take all they needed but no more than that. So people ate the plants and fruits they gathered daily. But Erlik taught some of them how to reserve their food. Other people followed their example. But there was less and less food, and then the people started feuding with each other and learned how to steal. Wickedness, envy and hatred came into the World. The animals suffered the most as they were at the mercy of man's

Әйелге де түрлі аурудан көз ашпайтынын, әсіресе бала туғанда қиналатынын болжады. Әйтсе де, Тәңірі мейірбан құдай болатын, сондықтан да аштан өлмеуі үшін тамаққа жарайтын шөп пен жидекті айырып-тануды адамдарға үйретті. Ал алғашқы құдай-ана Ұмай арқылы әлем адамдардың ұрпағымен толып, халықтар жаралуы үшін алғашқы адамдарға дүниеге бала әкелуді бұйырды.
Уақыт өте берді, жер беті адамзат баласына тола түсті. Олардың керегіне бола жерде аң мен құстар, басқа да жандықтар көбейіп жатты. Өзендердің суы балыққа толды. Сонда Тәңірі адамдарға өздеріне керектісін ғана алып, одан артыққа ұмтылмауға пәрмен етті. Адамдар әр күн сайын өздері жинайтын өсімдіктер және жемістермен ғана қоректенуші еді. Бірақ, Ерлік кейбір адамдарға қор жинауды үйретті. Олардың соңынан басқа адамдар да ілесті. Сөйтсе де азық бірте-бірте азая берген соң, адамдар бір-бірімен жауыға бастады, ұрлықты үйренді. Дүниеге қылмыс, қызғаныш, іштарлық келді. Бәрінен де адамдарға қарсы қорғана алмайтын жануарлар қатты жапа шеккен. Олар енді Тәңіріден қорған сұрап, адамдардың өсімдік, шөптерді жеуіне тыйым салуын өтінді. Сонда Тәңірі жануарлардан адамдардың не жеуі керектігін сұрады. Адамдар бұлардың етін жеп, терісін киім етіп кисе келіседі ме? Жануарлар ұзақ керілдесті. Сонда ақылды қара қарға тұрып: «Батыл аңдар, ұшқыр құстар, жүйрік балықтар, сендер неменеге қорқасыңдар? Сірә, адам аттар мен бөкендер сияқты жылдам жүгіре алар ма? Әлде адамдар құстар секілді аспанда ұша ала ма? Немесе, адамдар суыр сияқты жерден терең із қаза алушы ма еді? Адамдар балықтар сияқты өткір суда жүйткіп жүзуші ме еді? Сол бақытсыз адамдарға қараңдаршы. Олардың барыс сияқты өткір тырнақтары, қасқырдай қаршылдаған азулары да, арыстанның күшіндей күші, бүркіттің көзіндей өткір көзі де жоқ. Сірә, адам бірде-бір жануарды қуып жете алушы ма еді? Ал егер қуып жетсе, сірә, оны жеңе алушы ма еді? Тіпті, жеңген күнде де оны паршалап, жеп қоя алушы ма еді?»- деді. Осыдан соң аңдар адамдардың өз еттерін жеуіне келісті. Бұдан былай Тәңірі әркімге өзіне тиесілі нәрсені, жануарларға - шөпті, адамдарға - етті жеуге бұйырды.
Көп уақыт өтпей жатып адамдар аштан қырыла бастады. Олардың бәрі сансыз топ болып жиналып, Тәңіріге шағымданған-ды. Құдай төмен түскенде олардың бәрі де еңіреп жылап, дауыс салды. «Сендер менен не сұрайсыңдар? Көп кешікпей сендердің көз жасыңнан өзен мен көлдердің суы көтеріліп, сендер үшін өзім жасаған мынау тамаша әлемді топан су басады». Адамдар одан әрмен жылап-сықтап, шулай берді. Тағы да көмекке айлакер құзғын

Их примеру последовали другие люди. Но поскольку пищи становилось все меньше и меньше, люди стали враждовать, научились красть. В мир пришли преступления, зависть, ненависть. Больше всех страдали животные, которые не могли защитить себя от произвола людей. Они обратились к Тенгри за защитой и стали умолять, чтобы люди перестали питаться растительной пищей. Тогда Тенгри спросил животных, что же станут есть люди? Согласны ли они, чтобы человек питался их мясом и одевался в их шкуры? Долго спорили животные. Наконец сказал мудрый ворон: «Чего вы боитесь, храбрые звери, быстрые птицы, стремительные рыбы? Разве может человек бегать так же быстро, как кони и антилопы? Разве могут люди летать в небе, как птицы? Разве могут люди забираться на высокие деревья, как белки? Разве могут они рыть норы, как сурки? Разве могут люди плавать в воде, как рыбы? Посмотрите на этих несчастных людей. У них нет когтей, как у барса, острых клыков, как у волка, нет силы льва и остроты зрения орла. Разве может человек догнать хоть одно животное? А если догонит, разве победит его? Если победит, то не сможет разорвать и съесть!» И тогда звери согласились, чтобы человек питался их мясом. И приказал тогда Тенгри есть каждому то, что положено – животным – траву, а людям – мясо.
Прошло немного времени, и люди стали умирать от голода. Собрались они огромной толпой и стали звать Тенгри. Когда бог спустился к ним, то они заплакали и запричитали. «Что же вы хотите? Скоро от ваших слез поднимутся реки и озера, затопят этот прекрасный мир, который я создал для вас». Закричали и зарыдали люди еще громче. Снова пришел на выручку хитрый ворон. Сказал он: «Люди – дети твои, великий Тенгри. Ты создал для них этот прекрасный мир. В небе летают птицы, но не могут люди летать. В воде плавают рыбы, но не могут люди плавать. В степи пасутся быстрые, как ветер, антилопы. Но люди не могут их догнать. Твои дети умирают от голода». И спросил Тенгри людей: –«Так ли это?». Вместо ответа плачь вознесся до облаков.

tyranny. They turned to Tengri for protection and to stop the people from eating all the vegetation. Then Tengri asked the animals what where the people to eat? Would they agree to the people eating their flesh and wearing their skins? The animals thought long and hard. At last the wise raven said: "What do you fear brave beasts, quick birds and swift fish? Can man run as fast as the horse and the antelope? Can man fly like a bird in the sky? Can man climb a tall tree like a squirrel? Can he burrow like a ground hog? Can he swim like a fish? Look at these wretched people. They do not have the claws of a snow leopard, they do not have the sharp fangs of a wolf, they do not have the strength of a mountain lion and the keen eyesight of an eagle. Can man catch an animal? And if he does, can he overpower it? And if he overpowers it, can he tear it to pieces and eat it!" And then the animals agreed that people should eat their meat. And Tengri decreed that it would be to each his own - grass for the animals and meat for the people.
Some time passed and people started starving to death. They gathered in a great crowd and called Tengri. When the god descended to them they started weeping and wailing. "What do you want now? Soon your tears will fill the rivers and the lakes and they will flood this beautiful world I have created for you". The people wept and wailed even louder. Again the cunning raven came to the rescue. It said: "Oh, Tengri the Great, the people are your children. You created this beautiful world for them. The birds fly in the sky, but people cannot fly. The fish swim in the waters, but people cannot swim. The antelopes as fast as the wind graze in the steppe, but man cannot capture them. Your children are dying of hunger." And Tengri asked the people – "Is this true?" In answer the wailing rose up to the skies.
Tengri gave this serious thought, and then he taught the people how to make bows and arrows, spears and darts and how to hunt their prey. The people

келді. «Адамдар - сенің балаларың, ұлы Тәңірі. Сен соларға арнап мынау ғажайып әлемді жасадың. Аспанда құстар ұшады, ал адамдар көкке ұшуға қауқарсыз. Суда балықтар жарқылдап жүзеді, бірақ адамдардың қолынан суға жүзу де келмейді. Далада желдей жүйрік бөкендер жайылып жүр. Бірақ, адамдар оны қуып жете алмайды. Сенің балаларың аштан қырылуда» - деді ол. Сонда тұрып Тәңірі: «Осылай ма?» - деп сұрады. Жауап орнына күңірене жылаған үндер көкке жетті.

Тәңірі ұзақ ойланып, ақыры адамдарға садақ пен жебе, сүңгі мен найза жасауды және аңдарды аулауды үйретті. Адамдар ит пен жылқыны, қой мен сиырды, түйе мен ешкіні қолға үйретті. Қысқа ғана уақыт өткеннен кейін адам жердегі басты аңшыға айналды.

Әуелде адамдар Тәңірінің өсиеті бойынша өмір сүріп, аңдарды көңіл көтеру үшін өлтірмеуші еді. Бірақ, уақыт өте келе олар аңдар мен құстарды қорек қылу үшін ғана өлтіріп қоймай, тіпті, көптеп қыра бастады. Мұны көрген Тәңірі адамдарды жазалауға шешім қабылдаған. Көк пен жердің шырқы бұзылды, жоғарыға көзге түртсе көргісіз түнек, төменге ажал келді. Аспан жерді жаныштап, жер қақ айрылды. Адамдар мыңдап қырылды, аң мен құс жолдан адасты. Үрей мен ажал үш жыл бойы асыр салды. Ақыры адамдар өз күнәларын мойындап, Тәңіріге қол жайып, жалына бастады. Ол адамдарды аяп кетіп, жердегі былықты тоқтатты.

Әлемнің шырқы бұзылғанда адамдар әр тарапқа қашқан еді. Қорқыныштан құты қашқан олар жаңа сөздерді күбірлесіп, өздерінің бұрынғы ортақ тілдерін ұмытты. Өстіп түрлі халықтар мен тайпалар пайда болды.

Әрбір жәндік өз әлемінде өмір сүруге тиіс. Тек қана өз әлемі әркімге қажетті бақыт пен жан ләззатын сыйлай алады. Сондықтан да адамдар үшін ортаңғы әлем жасалған, олар тек осында ғана бақыт табуы мүмкін. Ал өлім қайғылы да, мәңгі қайтып оралмайтын жоғалу болып табылады. Және ешбір Құдай да адамға өз әлеміне қайтып оралуға көмектесе алмайды. Содан да түркілер өздерінің өмірін қастерлеп, жер бетінде өткізген әрбір сәтіне шындап қуанушы еді. Өйткені, тек осында ғана нағыз өмір болуы мүмкін. Сондықтан да бейіттердегі құлпытастарға өмір туралы мұңдарын жазып, адам қанша өмір сүрсе де тіршіліктің рахатына ешқашан тоймай өтеді деп есептейтін.

Долго думал Тенгри и научил людей делать луки и стрелы, дротики и копья и охотиться на зверей. Люди приручили собаку и коня, овцу и корову, верблюда и козу. Прошло немного времени и человек стал главным охотником на земле.

Вначале люди жили по завету Тенгри и не убивали зверей для забавы. Но со временем стали добывать зверя и птицу не только ради прокормления, но и сверх того. Тенгри увидел это и решил наказать людей.

Небо и земля пришли в расстройство, наверху была мгла, а внизу прах. Небо стало давить на землю, а земля разверзлась. Тысячами гибли люди, звери и птицы сбились с пути. Три года прошли в страхе и погибели. Наконец люди поняли свой грех и возопили к Тенгри. Сжалился он над людьми и хаос прекратился.

Пока мир был в расстройстве, люди разбежались по его углам. В страхе они стали шептать новые слова и забыли свой древний общий язык. Так возникли разные народы и племена.

Каждое существо должно жить в своем мире. Только свой мир дает все необходимое для счастья и наслаждения. Поэтому для людей был создан средний мир, в котором для них только и было возможно постижение счастья. А смерть стала горестной и безвозвратной утратой. И никакие боги не могли помочь человеку вернуться в свой мир. Поэтому тюрки ценили свою жизнь и радовались каждому мигу, проведенному на земле. Потому что только здесь была возможна настоящая жизнь. Поэтому и писали на могильных камнях о тоске по жизни и считали, что как бы долго не прожил человек, он все же не мог полностью насладиться прелестями бытия.

tamed the dog and the horse, the sheep, the cow, the camel and the goat. In no time people became the supreme hunters on earth.

At first the people followed Tengri's covenant and did not kill animals for pleasure. But over time they started hunting animals and birds not for sustenance alone but to spare. Tengri saw this and decided to punish the people.

The Sky and the Earth were thrown into disorder with darkness above and dust below. The Sky pressed down upon the Earth and the Earth split open. Thousands of people died, beasts and birds lost their way. Three years passed in fear and utter ruin. At last, people realised that they had sinned and they cried out to Tengri. Then he had mercy on them and the chaos came to an end.

While the world was in disorder, the people had scattered to its four corners. In fear they started whispering new words and forgot their ancient common language. Thus different nations and tribes were created.

Every creature should live in its own world. Only this world could provide happiness and pleasure. That is why the Middle World was created for man, the only world where he could know happiness. And death became a sad and lasting loss. The gods themselves could not return man to his own world. That is why the Turkic people valued their life and savored every moment spent on earth because real life existed only on earth. They wrote on gravestones about their longing for life, and they thought that no matter how long man had lived, he hadn't enjoyed the fruits of life to the full.

When the World was created and Death came to this world, the tide of time began. Both man and beast became mortal. Days passed which turned into weeks

Уақыттың жаратылуы
Сотворение времени
Creation of Time

Әлем жаратылып және бұл әлемге өлім лебі келгенде уақыттың жүрісі басталды. Адамдар мен аңдар мәңгі өлмейтін болудан тиылды. Күндер сырғып өтіп, апталар мен айларға айналды, жыл маусымдары алмасып жатты. Бірақ, адамдар әлі уақыттың жүрісін айыра білмейтін, сондықтан да жастар кәрілерді сыйламайтын. Ал кәрілер әлеммен қоштасар уақыттың таяу екенін түсінбейтін және жастарға өз білгенін үйретуді ойламайтын да.
Тәңірі мұның бәрін көріп-біліп, жүрегі мұңға батушы еді. Адамдарға уақыттың жүрісін білуге көмектесетін күнтізбе керек. Бірақ, әрбір жылды өмір сүріп жатқан әр адамның атымен атаса, бұдан ешқандай жақсы іс шықпас еді. Бұдан да зор былық пен шатасулар басталатан еді. Сонда Тәңірі жылды он екі айға бөлу керек деп шешті. Көктем, жаз, күз, қыс үш айдан тұрады. Он екі жыл бір мүшелді құрайды. Ал адамдар күнтізбеден шатаспас үшін Тәңірі әрбір жылға жануарлардың атын бермек боп шешті.

Когда был создан мир, и в этот мир пришла смерть, начался ход времени. Люди и животные перестали быть бессмертными. Шли дни, которые складывались в недели и месяцы, сменялись времена года. Но люди не могли еще определить ход времени, а потому молодые не уважали старость. Пожилые не понимали, что близок час расставания с миром и не думали о том, чтобы передать свой опыт молодым.
Все это видел Тенгри и сердце его наполнялось печалью. Нужен был календарь, который помог бы людям понять ход времени. Но если назвать каждый год по имени каждого живущего человека, то ничего хорошего из этого не выйдет. Придет еще больший хаос и путаница. Тогда решил Тенгри, что год нужно разделить на двенадцать месяцев. Весна, лето, осень, зима получат по три месяца. Соответственно двенадцать лет образуют свои циклы. А чтобы люди не путались в календаре, решил Тенгри дать каждому году название животного. Долго спорили животные, кто даст свое название году, кто начнет и закончит цикл. Больше всех кричал верблюд. Разве не он носит тяжести? Разве не он помогает человеку в пути? Разве не он самое большое животное в степи?

and months, seasons changed. But people had no sense of the passage of time and that is why the young had no respect for the old. And the old did not realise how close they were to their last hour on this earth and neglected to hand down their life's experience to the young.
Tengri saw all this and his heart was full of sorrow. People needed a calendar to help them understand the course of time. But the idea to name each year after every living man was not a good one. It could only lead to greater chaos and confusion. Then Tengri decided that the year should be divided into twelve months. Spring, summer, autumn and winter would each have three months. And every twelve years would form their own cycle. And so that man didn't get confused by the calendar, Tengri decided to give each year the name of an animal. The animals argued for a long time which one of them would have a year named after it and which of them would start and finish the cycle. The camel shouted the loudest. Did it not carry heavy loads? Did it not help man on his travels? Was it not the largest animal in the steppe?
That dispute would be continuing even now but for Tengri's interference. He decided that the animal which sees the rising sun will have a year named after

Жануарлар әр жылға кім атын береді, кім жыл басын бастап, соңын аяқтайды деп ұзақ дауласты. Бәрінен де түйе көп айқайлады. Ауырлықты түйеден асып кім көп көтереді? Алыс жолда адамға бұдан артық кім көмектеседі? Әлде, бұл даладағы ең үлкен жануар емес пе?
Егер Тәңірі өзі араласпаса, бұл дау әлі күнге дейін жалғаса берер ме еді. Ұядан шығып келе жатқан күнді кім бұрын көрсе, жыл басы соның атымен аталады деп шешті ол. Айлакер тышқан түйенің басына өрмелеп, шығып, келе жатқан күнді - Тәңірінің жамалын бірінші боп көрді. Ал одан соң басқа жануарлар да күн сәулесін көздері шалды. Осылайша бірінші жыл тышқанның атымен аталды. Одан кейін сиыр, барыс, қоян, ұлу, жылан, жылқы, қой, мешін, тауық, ит және доңыз жылдары алмасады.
Тек өз бойына сенген ақымақ түйе ғана жылсыз қалды. Содан бері өкпелеген түйе жыл сайын көктемде, жаңа жыл басталғанда кең даланы боздай шарлап, аяғымен таптап тастау үшін айлакер тышқанды іздеп шарқ ұрады. Ал егер жерден інді көрсе, соған тығылған тышқанды таптап өлтірмек болып ін үстінде аунайды.
Әрбір жыл жануардың атын алып, соған сай қасиеттерге ие болды. Түркілер сиыр жылында соғыс, айқас пен ұрыс көп болады дейтін, өйткені, бұқалар үнемі сүзіседі. Тауық жылы егін көп болады, өйткені, олар дәнмен қоректенеді. Тауық тәртіпсіздікті сүйеді, сондықтан адамдар арасында да бейберекеттік көп болмақ. Ұлу жылында шөп бітік шығып, жауын көп жауады, өйткені, ұлу суда өмір сүреді. Доңыз жылы қатты суық, қар мен дүрбелең көп болады. Қыс ұзаққа созылады. Адамдардың арасында жалғандық, зорлық-зомбылық көп болмақшы. Тышқан жылы Шығыс үшін берекелі жыл. Ал Батыста бұл жылда қан төгіліп, өзара қырқысулар басталады. Қазақтар әсіресе, қоянды - мал аштан қырылатын жылды өте қиын жыл деп санайды. Қой жылы мал бағушыларға берекелі, бұл жылда жылқы мен қойдың төлі көп болады. Бұл жыл саудагерлер, ғалымдар мен әміршілерге де қолайлы. Мешін жылы сол жануардың мінезіндей аумалы-төкпелі. Сондықтан бұл жылда ұры-қарылар көп болады, бірақ, егіннің мол бітімі адамдарды ашықтырмайды. Барыс жылы жер өңдеушілерге аса қолайлы.
Көне түркілер аптаның әр күніне ат қойған жоқ, сондай-ақ айды аптаға бөлуді білмейтін. Сондықтан да адамның жасы он екі жылдан тұратын мүшелмен саналды. Адам қанша мүшел өмір сүрсе, оның жасы да соншалықты.

Эти споры продолжались бы и до сих пор, если бы не вмешался Тенгри. Решил он, что тот, кто увидит восходящее солнце, тот и получит название года. Хитрая мышь взобралась на голову верблюда и первая увидела восход солнца – лик Тенгри. А затем и другие животные увидели лучи. Так первым стал год мыши. За ним приходит год быка, барса, зайца, дракона, змеи, лошади, овцы, обезьяны, курицы, собаки и свиньи.
Только глупый верблюд, понадеявшийся на свой рост, остался без года. С тех пор обиженный верблюд каждую весну, когда начинается новый год, бежит по степи и кричит, разыскивая хитрую мышь, чтобы затоптать ее своими ногами. А если видит в земле нору, то валяется на ней, чтобы задавить спрятавшуюся в ней мышь.
Каждый год получил название животного, а с ним и его характер. Тюрки говорили, что в год быка бывает много войн, сражений и схваток, потому что быки бодаются. В год курицы вырастает много кормов, так как они питаются зерном. Курицы производят беспорядок, а потому среди людей бывают смуты. В год крокодила бывает много растительности, выпадает много дождей, так как они живут в воде. В год свиньи бывает много холода, снега и смут. Зима тянется долго. А среди людей распространяются ложь, притеснения. Год мыши благоприятен для Востока. На Западе же в этот год проливается кровь и начинаются междоусобицы. Казахи особенно тяжелым считают год зайца, который сопровождается падежом скота. Год овцы благоприятен для скотоводов, приплод у лошадей, овец выше обычного. Год благоприятен для торговцев, ученых и властителей. Год обезьяны также изменчив, как и характер животного. Поэтому в этот год появляется много воров, зато хороший урожай не дает людям голодать. Год барса считается счастливым для земледельцев.
Древние тюрки не имели названий для каждого дня недели и деления месяца на недели. Поэтому возраст человека определялся по двенадцатилетним циклам. Сколько циклов прожил человек, таков и его возраст.

it. The clever mouse climbed onto the head of the camel and was the first to see the sunrise – the face of Tengri. And then the rest of the animals saw the rays of sun. So the first year was the year of mouse. It is was followed by the year of the bull, the snow leopard, the hare, the dragon, the snake, the horse, the sheep, the monkey, the hen, the dog and the pig.
Only the stupid camel which had relied on its height had no year. Since that time, each spring at the start of a new year the aggrieved camel searches the steppe crying out for the clever mouse so it can trample it. When it sees a hole in the ground it rolls all over it hoping to crush the hiding mouse.
Each year received the name of an animal and along with the name it got its character. The Turkic people said that in the year of the bull there were many wars, battles and fighting as the bulls butt each others heads. During the year of the hen there were abundant crops of feed grain as the hens eat grain. Hens are messy creatures and that is why there was discord among people. In the year of crocodile the vegetation was plentiful and it rained heavily as the crocodile lives in the water. In the year of the pig it was very cold, there was much snow and trouble-making as the winter was long. The people would start spreading lies and mistreating each other. The year of the mouse was an auspicious year in the East. Whereas in the West there were hostilities and bloodshed in the same year. The Kazakh people believed that the year of the hare was especially hard as it brought a plague on the cattle. The year of the sheep was favourable to cattle-breeders, horses and sheep had more offspring than usual. That year was also favourable to merchants, scientists and rulers. The year of the monkey was as changeable as the character of that animal. That is why in that year there was much thievery, though the abundant harvest kept the people fed. The year of the snow leopard brought good fortune to farmers.
The ancient Turkic people did not have names for each day of the week and they did not divide a month into weeks. That is why a man's age was determined by twelve years cycles. The age of a man was the number of cycles he had lived.
The three worlds – the Heavenly World, the Earthly World and the Underground World are joined together by the tree Baiterek. Its crown, trunk and roots

глава 3

Әлем қалай түзілген?
Как устроен мир?
World Order

Бәйтерек - әлемдердің қазығы
Байтерек – ось миров
Baiterek ithe Axis of the Worlds

Үш әлемді - аспан, жер мен жер асты әлемін өзара Бәйтерек біріктіріп тұр. Оның ұшар басы, діңі мен тамырлары үш әлемге сәйкес. Бәйтерек - әлемдердің қазығы. Оның тамырлары Төменгі әлемге, ал төбесі Жоғары әлемге жетіп, Темірқазық жұлдызын тірейді. Қасиетті ағаш тұр-тұр деп аталып, адамдардың әлемінен құдайлардың әлеміне апарар жолдың символы болған. Бәйтерек - бұл жәй ғана Ұлы ағаш емес. Онда жапырақтар сияқты балалар мен малдың ұрығы жайқалып өседі. Уақыты келгенде балалардың рухы жұлдыз сияқтанып Ортаңғы әлем - адамдардың әлеміне ұшады.
Дәп осында, Бәйтеректің бұтағында данышпан құзғын болашақ шамандардың рухтарын оқытып-үйретеді.
Ұлы ағаш тамырларының жанында нәр беретін бұлақтар бар, олар ұлы өзендерге бастау болады. Солтүстікке, түнек пен суық, өлім еліне қарай ағатын өзендер өзімен бірге өлгендердің рухын да ағызып әкетеді.
Бәйтеректің төбесінде екі басты бүркіттің ұясы бар, қыран құс ол жерден әлемнің шартарабына көз тастап, құдайлар мен адамдар Тәңірінің үкімін бұлжытпай орындауын қатаң қадағалайды. Міне, осында, әлгі ұяда ана-қыран қасиетті жұмыртқаны басып жатыр, бұл жұмыртқадан әлем қайта туады.

Три мира - небесный, земной и подземный – соединяет между собой Байтерек. Трем мирам соответствуют его крона, ствол и корни. Байтерек - ось миров. Его корни находятся в Нижнем мире, а вершина достигает Верхнего и упирается в Полярную звезду. Священное дерево называлось тур-тур и было символом пути из мира людей в мир богов. Байтерек – это не просто Великое дерево. На нем, как листья, растут зародыши детей и скота. Когда приходит время, души детей в виде звезд летят в Средний мир – мир людей.
Здесь же, на ветвях Байтерека, мудрый и бессмертный ворон учит души будущих шаманов.
У корней Великого дерева находятся живительные родники, которые дают начало великим рекам. Те реки, что текут на север, в страну мрака, холода и смерти, уносят с собой души умерших.
На вершине Байтерека расположено гнездо двуглавого орла, который смотрит в разные стороны мира и проверяет исполнение богами и людьми воли Тенгри. Там же, в этом гнезде, орлица выносит священное яйцо, из которого вновь возродится мир.
Из Нижнего мира зловредный Эрлик в образе змея пробирается к священному гнезду и хочет похитить яйцо мироздания. Но Тенгри внимательно следит за ним и ударом своего золотого посоха сбрасывает змея с дерева в подземный мир.
Великий Байтерек растет на первозданной мировой горе - Кок-тобе. Великая гора находится на Алтае. Поэтому тюрки поклоняются горам, рекам и деревьям, которые напоминают им Байтерек, Великую гору и священную реку.

correspond to the three worlds. Baiterek is the axis of the worlds. Its roots are in the Lower World while its top reaches the Upper World and rests against the North Star. The sacred tree was called tur-tur and symbolised the journey from the world of man to the world of the gods. Baiterek is not just a Great Tree. Its leaves are the sprouts of children and cattle. When the time comes the souls of the children fly away as stars to the Middle World that is the world of people.
On the branches of Baiterek the wise and immortal raven teaches the souls of future shamans.
At the roots of the Great Tree there are life-giving springs, the source of Great Rivers. Those rivers that flow to the north, the country of darkness, cold and death, carry with them the souls of the dead.
At the top of Baiterek there is a nest of the double-headed eagle which watched over the different parts of the world to make sure the gods and man were following the will of Tengri. This was the nest where an eagle-hen would hatch a sacred egg from which the world will be reborn.
From the Lower World malicious Erlik disguised as a snake tried to sneak up to the sacred nest to steal the egg of the universe. But Tengri was on the alert, and with the thrust of his gold staff he threw the snake from the tree to the underground world.
The Great Baiterek grew on the primordial world mountain Kok-tobe. The Great Mountain was in the Altai. That is why the Turkic people worship mountains, rivers, and trees which remind them of Baiterek, the Great Mountain and the Sacred River.

For the Turkic people Altai was a symbol of the unity of the worlds, the place where the navel of the earth and the navel of the sky come together. These sacred

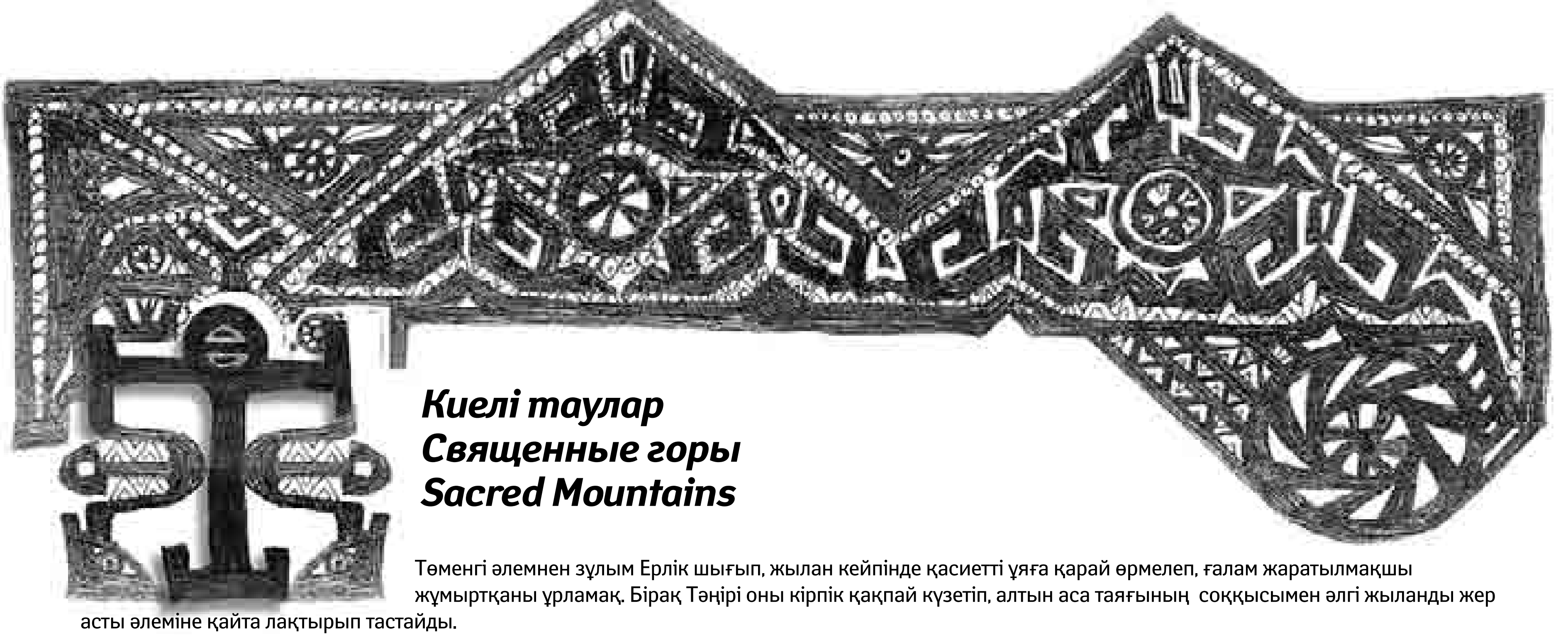

Киелі таулар
Священные горы
Sacred Mountains

Төменгі әлемнен зұлым Ерлік шығып, жылан кейпінде қасиетті ұяға қарай өрмелеп, ғалам жаратылмақшы жұмыртқаны ұрламақ. Бірақ Тәңірі оны кірпік қақпай күзетіп, алтын аса таяғының соққысымен әлгі жыланды жер асты әлеміне қайта лақтырып тастайды.
Ұлы Бәйтерек адам аяғы баспаған қасиетті тауда - Көктөбеде өседі. Ұлы тау Алтайда орналасқан. Сондықтан да түркілер Бәйтерек пен Ұлы тауды, қасиетті өзенді өздерінің есіне салатын тауларға, өзендер мен ағаштарға тәу етеді.
үркілер үшін Алтай әлемдердің түйіскен жері, көктің кіндігі мен жер кіндігінің біріккен тұсының белгісі. Қасиетті таулар түркі елінің қуаты мен тыныштығын күзетіп жатыр. Таулардың түркілер үшін киелі жер болатын тағы бір себебі, ерте замандарда қасқыр-ана бұлардың арғы аталарын осындағы үңгірге жасырған. Осыдан кейін тау жазықтарында түркілер өсіп-өніп, халық болып құралды.
Сондықтан да туған жер туралы естелік адамдардың жүрегін елжіретеді. Түркілер тауларды ардақтап, оларға тәу етеді және олардың жанынан көз жасын сықпай өте алмайды.

Алтай для тюрков был символом соединения миров местом, где сходятся пуп земли и пуп неба. Священные горы хранили могущество и спокойствие тюркского эля. Горы были священным местом тюрок еще и потому, что в давние времена прародительница волчица прятала их предков в пещере. А затем в горных долинах тюрки стали множиться и стали народом.
Поэтому память о родине беспокоит сердца людей. Тюрки чтят горы, поклоняются им и не могут без слез пройти мимо них.
Горы были для тюрков сосредоточием силы, богатства и духа. И если горы прекращали покровительствовать тюркам, то народ терпел лишения. В давние времена в долине реки Селенги и Толы жили древние уйгуры, которые подвергались нападениям Танской империи. Долго сопротивлялись они врагам. Не могли понять китайцы, почему никак не могут одолеть тюрков. Тогда пришли в их земли соглядатаи и увидели священный утес Кутлук-таг - Гору счастья и решили: – «Величие и могущество тюрков состоит в этой горе; эту гору надо уничтожить, чтобы ослабить это царство».

mountains guarded the power and peace of the Turkic el'. The mountains were also a sacred place for the Turkic people because in ancient times the progenitor she-wolf had sheltered their ancestors in a cave. From then on the Turkic people started multiplying in the mountain valleys and became a nation.
That is why the memory of their homeland touches the hearts of the people. The Turkic people honour and worship their mountains and cannot see them without tears.
For the Turkic people the mountains were the heart of their power, prosperity and spirit. If the mountains stopped protecting the Turkic people, then they would suffer from hardship. In ancient times in the valley of the rivers Selenga and Tola there lived an ancient people – the Uigur who suffered attacks form the Tang Empire. They resisted the enemy for a long time. The Chinese could not understand why they could not defeat the Turkic people. Then spies were sent to their lands. They came across the sacred rock called Kutluk-Tag – the Mountain of Happiness and said: "The power and glory of the Turkic people is in this mountain, we should destroy it to weaken their nation." They waited until the el' departed and approached the sacred mountain. They laid great fires and started pouring wine and vinegar over the mountain. Gradually the mountain began to crumble. The Chinese put the falling rocks on barrows and threw them down deep ravines. When the last stone collapsed the birds and animals in the Uigur nation let out pitiful cries. Seven days later the Uigur Khagan

Таулар түркілер үшін күш-қуаттың, байлық пен жүректіліктің түйіскен жері. Егер таулар түркілерге қамқорлығын тоқтатса, онда халық өлім-жітімге ұшырайтын. Аса ерте замандарда Селенгі және Толы өзендеріндегі жазираларда көне ұйғырлар күн кешіп, бірде олар Таң империясының шабуылына ұшырады. Олар жауларына ұзақ қарсыласты. Қытайлықтар түркілерді неге жеңе алмайтындарын түсінбей миы қатсын. Сонда олардың жеріне тыңшылар келіп, киелі жартас Құтлы - тағты - Бақыт тауын көріп: «Түркілердің ұлылығы мен күш-қуаты осы тауда: бұл патшалықты әлсірету үшін мына тауды талқандау керек», - деп ұйғарған. Елдің көшіп кетуін күткен тыңшылар тағы да киелі тауға келді. Сөйтіп олар орасан зор алау жағып, тауға шарап пен сірке суын құюмен болды. Бірте-бірте тау мүжіліп, қытайлықтар бөлінген тастарды зембілге сап тасып, терең құздарға лақтырып әбігерге түсті. Ең соңғы қойтас құлағанда ұйғыр патшалығындағы барлық құстар мен аңдар аянышты үн-зар шығарды. Жеті күн өткен соң ұйғыр қағаны қайтыс болып, патшалық қырсық күндердің қыспағында қалды. Күтпеген бақытсыздықтар мен апаттар келіп, халық тыныштықтың не екенін ұмытты, ал таққа отырған хандар жиі өлумен болды. Бұдан соң бабаларымыз өздерінің киелі орындарын жаудан қорғай алмағандарға қарғыс айтты...
Әрбір киелі ағаш секілді әрбір тау да өзінің қамқоршы-рухына ие. Таудың иесі рухты «ызаландырып» алмау үшін ұрысып-керісуге, жеке заттарын жан-жаққа шашуға немесе қажеттіден артық олжа алу үшін жанталасуға болмайды.
Киелі тауға бару үшін алдын ала саналы түрде дайындалу қажет. «Кездесуге» төменде, тау бөктерінде дайын болған жөн. Таудың иелері асығыс адамдар мен мылжыңдарды сүймейді. Қажет кезде, таудың иесі- рухтан басқа ешкім көмектесе алмайтын шақта киелі жерге тәу етіп, жоралғылар жасау үшін адам тауға көтеріледі. Жартастар мен тар шатқалдар, таудың биік асуларына тәу етілетін. Асудан асып бара жатып, тау иесі- рухқа құрмет көрсету және оның рұқсатын - бата алу үшін кідіру қажет болатын. Бұл үшін асуда өскен ағаш бұтағына ақ, көк, немесе қызыл матаның қиындыларын байлау керек. Егер асуда ағаш өспесе, онда міндетті түрде құрбандық тастарынан қорған тұрғызылады. Ол қорғанға ат жалының бір тал қылын тастап, арнайы әкелінген тастарды қою қажет болатын. Таудың иесін мейірімді ету үшін құрбандық ағашы болмаса тастарға аздаған қымыз тамызып, бір үзім таба нан немесе бір жапырақ ет қоятын. Бірақ, адам қайтыс болған кісіні жерлеуге немесе асқа аттанып бара жатса, онда киелі орындарға тоқтамауына болады.

Дождавшись, когда эль откочевал, пришли к священной горе. Они разожгли огромные костры и стали поливать гору вином и уксусом. Гора постепенно разрушалась, а китайцы укладывали отколовшиеся камни на носилки и сбрасывали их в глубокие пропасти. Когда рухнул последний камень, испустили жалобные вопли птицы и животные в царстве уйгурском. По прошествии семи дней умер уйгурский каган, а царство погрузилось в пучину бедствий. Возможные несчастья и бедствия появились, народ жил в беспокойстве, и часто погибали занимавшие престол ханы. Так предки прокляли тех, кто не смог отстоять их святыню.
Каждая гора, как и каждое священное дерево, имеет своего духа-покровителя. Чтобы не «рассердить» духа-хозяина горы, нельзя ругаться, ссориться, раскидывать свои личные вещи или стремиться взять добычи больше, чем это необходимо. Посещение священных гор, как правило, должно проходить осмысленно. Готовить себя к «встрече» надо еще внизу, у подножия горы. Духи гор не любят торопливых и болтливых. При необходимости, когда никто, кроме духа-хозяина горы, не может оказать помощь, человек поднимается на гору совершить обрядовые действия и церемонии. Почитались скалы, горные ущелья и перевалы - асу. Переезжая перевал, надо было остановиться на нем, чтобы оказать почтение духу-хозяину и получить разрешение на дальнейший путь. Для этого на ветку дерева, растущего на перевале, привязывали ленточку белого, синего или красного цвета. Если на перевале нет деревьев, то обязательно возводится курган из жертвенных камней. На них было принято бросать волосы из гривы коня и специально привезенные камни. Духа горы можно было задобрить, если пролить у жертвенного дерева или камней немного кумыса, положить кусок лепешки или мяса. Но если человек ехал на похороны или поминки, то останавливаться у святых мест было нельзя.
Особой удачей было увидеть духа горы. Он мог появиться в образе оленя или медведя, беркута или орла, а то и предстать в образе аксакала или юноши. Духа нужно было поприветствовать. А если он являлся в образе человека, то обязательно нужно было угостить его трапезой. Если он со-

died, and the nation was plunged into an abyss of adversities. Every possible calamity and misfortune beset the people and they lived in trepidation. The khans who ruled the people perished. Then our ancestors cursed those who had failed to protect the sacred mountain.
Every mountain as every sacred tree had its own protector-spirit. To avoid angering the host-spirit of the mountain it was not permitted to use bad language, quarrel, scatter ones belongings or hunt more prey than necessary. A visit to the sacred mountains was filled with meaning. Preparations for the “meeting” were started at the foot of the mountain. The mountain spirits did not like hasty and talkative people. When only the host-spirit of the mountain could help man would go up the mountain to perform ritual acts and ceremonies. Rocks, mountain gorges and passes – asu were honoured. When crossing the pass man stopped to pay homage to the host-spirit of the mountain and asked for permission to continue on his travels. For this purpose people tied a white, blue or red ribbon to the branch of a tree growing on the pass. If there were no trees at the pass then a mound of sacrificial stones was erected. By custom people threw hair from their horse’s mane or specially brought stones on the mound. The mountain spirit could be placated by pouring some koumys, or fermented mare’s milk near the sacrificial tree or the stone mound and by leaving a piece of bread or meat. But if a man was going to a funeral or a wake he could not stop at these sacred places.
A special sign of good luck was to see the mountain spirit. It could appear as a deer, a bear, an eagle or a golden eagle; it could appear as a young man or an

Тау иесін көзбен көру ерекше жолы болғыштықтың белгісі. Рух бұғы немесе аю, бүркіт болмаса қыран, кей-кейде ақсақал не бозбаланың кейпінде көрінетін. Иеге құрметпен амандасу керек-тұғын. Ал ол адам кейпінде көрінсе, онда оны міндетті түрде ас-тамақпен сыйлау керек. Егер ол жүргіншімен асты бөлісуге келіссе, бұдан асқан ұлы бақыт жоқ! Онда әлгі адамды барлық істе сәттілік күтіп тұр. Мұндай кездесу туралы тіс жаруға болмайды, өйткені таудың киесі мылжың адамға ашуланып, оны желеп-жебеуін доғаруы ықтимал.

глашался разделить с путником пищу, это была великая удача! Тогда счастье будет сопровождать человека во всех начинаниях. Рассказывать о такой встрече нельзя, дух горы может обидеться на болтуна и лишить его своего покровительства.

aksakal - an elder. First the spirit was greeted. If it appeared as a human being he was treated to a meal. If he agreed to share some food with the traveler it was great luck! Then good fortune would follow a person in all his undertakings. This meeting was not shared with anybody, the mountain spirit could take offence at the talker and withdraw its protection.
The Great River rises from the Great Mountain, the roots of Baiterek, from the Sacred Spring. The headwater, the middle reaches and the mouth of the river

Әлемдік өзен
Мировая река
The World River

лы таудан, Бәйтеректің тамырынан, қасиетті бұлақтан Ұлы өзен бастау алады. Өзеннің басы, ортаңғы ағысы мен өзен сағасы Жоғарғы, Ортаңғы және Төменгі әлемге сәйкес болатын. Әлемдік өзен мен ежелгі мұхит бір-бірімен және рухтар әлемімен тығыз байланысты еді. Түркілер өздерін жердің жаратқан перзенттері деп санайтын, ал су көбіне басқа әлемнің, өлгендер әлемінің белгісі боп есептелетін. Су ағып кететін әлем, жер асты әлемінің сипаты. Яғни, өзеннің сағасында тірлік кешетіндер өлгендер боп саналып, сонымен бірге мәңгі ажалсыз пенделер боп есептелетін. Сондықтан да өлгендер туралы: «Судың сағасына қоныс аударды», десетін.
Біздің бабаларымыз өзендерді Құдайдай көріп, өздерінің жаратылуын соған телитін. Өйткені, су тіршілік әкелуші еді. Ұлы өзен үш әлемді де жалғап жатыр. Адамдар тірлік кешетін орын ортаңғы әлем. Бұл әлемді біз жаңсақтықпен Жер деп атаймыз да, суға да аса зор мән берілгенін жадымыздан шығарып аламыз. Сондықтан да адамдар мекендеген орын жәй ғана Жер деп емес, ол Жер-Су деп аталуы керектігі күмән келтірмейді. Жер-Су түркілер үшін Отанның бір теңеуі.

От Великой горы, от корней Байтерека, из священного родника, берет свое начало Великая река. Истоки реки, среднее течение и устье реки соответствовали Верхнему, Среднему и Нижнему мирам. Мировая река и древний Океан были связаны между собой и миром духов. Тюрки считали себя порождением земли, а потому вода часто служила символом другого мира – мира мертвых. Мира, в который уходит вода, мира подземного. Следовательно, те, кто жил у устья реки считались умершими и одновременно бессмертными. Поэтому о том, кто умер, говорили: «Он откочевал к устью реки».
Наши предки обожествляли реки связывали с ними свое происхождение. Ибо вода несла жизнь. Великая река связывает все три мира. Местом обитания людей был Средний мир - мир, который мы называем Землей, забывая о громадном значении, которое придавалось воде. И поэтому естественным кажется то, что мир, населенный людьми, назывался не просто Землей, а Землей-Водой - Жер-Су. У тюрков Жер-Су стало метафорой Родины.

corresponded to the Upper, Middle and Lower Worlds. The world river and the ancient ocean were connected with each other and the world of spirits. The Turkic people believed that they were creatures of the earth, and that is why water was often a symbol of the other world - the world of the dead, the underground world into which the water disappears. Therefore those who lived at the mouth of the river were thought to be dead and immortal at the same time. They said about those who had died: "He has put down his stakes at the mouth of the river."
Our ancestors deified the rivers and connected them with their own origin - as it is water which gives life. The Great River links all three worlds together. Man dwelled in the Middle World – the world we call Earth forgetting about the utmost importance of water. So it follows that the world of man used to be called not Earth but Earth-Water or Zher-Su. To the Turkic people Zher-Su became a metaphor for the Homeland.
The goddess of Water was born before the Earth. That is why she was called the elder sister of the Earth. The sand, clay and silt needed to create the Earth

Су
Вода
Water

Судың Құдай-анасы Жерден бұрын дүниеге келген-ді. Сондықтан оны Жердің үлкен әпкесі деп санайды. Судың түбінен көтерілген құм, топырақ пен балшықтан Жер жаратылған. Су Жаңбырды өзіне ең етене жақын Құдай деп санайтын.
Даладағы шөптің бітік болуы жауынға байланысты еді, яғни, адамның байлығы мен дәулеті де оған тәуелді. Әр көктем сайын, алғашқы жаңбыр басталатын мамыр айында Жаңбыр құдайына құрбандық берілетін. Құрбандық беріп болған соң «жауын тойы» басталушы еді. Көне түркілер үшін ең ардақты, қасиетті жауын көктемнің басындағы жаңбыр - Лайсаң болған. Көне түркілер оның өмір сыйлап, ем беретініне иланатын және оның суын дәрі үшін пайдаланушы еді. Көктемнің алғашқы жауынының құрметіне түркілер әлі күнге балаларына ат қояды.
Көне түркілер жаңбырды адам кейпінде елестетуші еді. Ол Көкте мекендейді, бірақ жерде тұратын құдайлармен тығыз байланыста. Оның сүйікті бауырлары Жасын - Тәңірі мінген ақбоз ат тұяқтарының дүсірі мен Найзағай - Тәңірінің отты қамшысы, Бұлт пен Жел болатын. Кемпірқосақ Жаңбырдың сіңілісі еді. Көктемгі жылы жауыннан соң ол жалғыз арқанға көгенделген қойларын сауұға шығатын әдеті еді. Көбіне кемпірқосақты Тәңірінің белбеуі деп те атайды. Жаңбыр құдайы жердегі сулардың бастауларын ерекше қадірлейтін. Ежелгі сенімдерге сенсек, егер бұлақ сылдырлап ақса, онда құрғақшылық болады. Судың балалары мен немерелері - теңіз, өзен, көлдер мен бұлақтарды бағып-қағып тәрбиелеп өсіруге Жаңбыр қолғабыс тигізеді. Су От құдайын жеккөретін. Түркілер ешқанаш үйдегі ошаққа су құйып өшірмеген. Су мен Оттың соғысы отбасы мүшесінің біріне өлім, тіпті, бүкіл әулетке ажал әкелуі ықтимал. Қазіргі уақытқа дейін кейбір түркі халықтарында: «Ошағыңды су бассын!» деген қарғыс бар.
Көне түркілердің суға деген көзқарасы екі жар болатын. Бір жағынан су Төменгі әлемге кірер есікті жауып жатыр, ал өзендер мен көлдерде зұлым жын-

Богиня Воды родилась раньше, чем Земля. Поэтому ее считали старшей сестрой Земли. Со дна Воды были подняты песок, глина, ил, из которых возникла Земля.
Наиболее родным божеством для себя Вода считала Дождь. От него зависел травостой в степи, а значит, и благосостояние человека. Каждую весну, в мае, когда начинались первые дожди, Божеству Дождя приносились жертвы. После жертвоприношений начинался «праздник дождя». Наиболее почитаемым и священным для древних тюрков был первый дождь в начале весны – Лэйсэн. Древние тюрки верили в его живительные, целебные свойства и использовали воду в виде лекарств. В честь первого весеннего дождя тюрки по сегодняшний день дают имена своим детям.
Дождь древние тюрки представляли в виде человеческого образа. Он жил на Небе, но больше связан был с божествами, живущими на земле. Его братьями были Гром – грохот копыт белого коня Тенгри – и Молния – огненный кнут Тенгри, Облако, Ветер. Радуга была сестрой Дождя. После теплого весеннего дождя она имела привычку подоить своих овец, которые были связаны в ряд за шею одной веревкой. Часто радугу называли поясом Тенгри. Божество Дождя особо почитали на земле источники воды. По древним поверьям, если источник течет с журчанием, значит, будет засуха. Дождь помогал растить детей и внуков Воды – моря, реки, озера и источники. Вода враждебно относилась к божеству Огня. Тюрки никогда не заливали домашний очаг водой. Битва воды и огня могла привести к смерти члена семьи, а то и к гибели всего рода. До сих пор существует у некоторых тюркских народов проклятье – «Да будет залит твой очаг водой».

were brought up from the bottom of the Water.
The closest deity to Water was Rain. The pastures in the steppe, and therefore the prosperity of people, depended on the Rain. Each spring in May, at the first rain, people offered sacrifices to the Rain deity. After the sacrificial rites a "rain festivity" was held. The first rain in the spring – Leisen was the most honoured and sacred for the ancient Turkic people. They believed in its life-giving healing properties and used the water as medicine. Even today the Turkic people name their children after the first rain in the spring.
The ancient Turkic people imagined Rain in the form of a human being. He lived in the Heavens but was closer to the deities living on earth. His brothers were Thunder - the clatter of hooves of Tengri's horse and Lightning – Tengri's fiery whip, Cloud and Wind. While the Rainbow was the sister of Rain. After a warm spring rain she liked to milk her sheep which were tied in a row by the neck. The Rainbow was often called Tengri's belt. The Rain deity was especially revered by the water springs on earth. According to an old belief the murmuring of a spring presaged a drought. Rain helped the children and grandchildren of Water – the seas, rivers, lakes and springs to grow. Water was hostile to the deity of Fire. Turkic people never poured water over their home hearth. The battle between water and fire could result in a death in the family or even in the destruction of the whole kin. This curse exists among some Turkic people even now - "Let water be poured over your hearth!"
The Turkic people's attitude to water was twofold. On the one hand they thought that water hid the entrance to the Lower World and that evil spirits lurked in the rivers and lakes. That is why it was not good to muddy the waters and washing one's face in the river or lake could mean death.
But on the other hand they had great respect for water since there is no life on earth without water. In its mother's womb a child is surrounded and fully protected by water. To the Turkic people this water was "life-giving water". But the water in unclean lakes and boggy ponds, a refuge for filth, was called "dead water."

сайтандар жасырынған деп санайтын. Сондықтан суды лайлауға болмайды. Өзен мен көлге жуыну өлім әкелуі мүмкін.
Бірақ, екінші жағынан суға асқан құрметпен қараушы еді, өйткені, сусыз жер бетінде ешқандай тіршілік болмайды. Ананың құрсағында жатқан сәби сумен қоршалып, сумен қорғалуда. Бұл суды түркілер «жанды су» атайтын. Таза емес көлдердегі, барлық пәле-жала тұрақ тапқан батпақ сулардағы суды «өлі су» дейтін.
Жердің өнімділігі, өмірі мен құнары Су құдайына байланысты болушы еді. Сондықтан да өзендердің басында, көлдердің жағасында Жер мен Су құдайларына құрбандық шалып, мал басының өсуін, өмірде сәттілік пен егіннің мол өнім беруін сұрайтын.

ел Бәйтеректің бұтақтары теңселуінен пайда болады. Бұл ойнақы, сотанақ, ұрыншақ әрі бейбастақ құдай болатын. Егер түркілер бұл құдайды көзге елестеткісі

К воде древние тюрки относились двояко. С одной стороны, считали, что вода скрывает вход в Нижний мир, а в реках и озерах прячутся злые духи. Поэтому нельзя было мутить воду. Умывание в реке или озере могло привести к смерти.
Но, с другой стороны, к воде относились с большим уважением, так как без воды жизнь на Земле невозможна. Находясь в утробе матери, ребенок окружен и защищен от всего водой. Эту воду тюрки называли «живительной водой». «Мертвой водой» называли воду в неочищенных озерах, болотистых водоемах, где нашли себе приют все нечистоты.
От божества Воды зависели жизнь, плодородие и урожайность земли. Поэтому у истоков рек, озер приносили жертвы божеству Земли и Воды, испрашивая хорошего урожая, увеличения поголовья скота и благополучия в жизни.

Life itself and the fertility and abundance of crops depended on the Water deity. That is why at the sources of rivers and lakes they offered sacrifices to the Earth and Water deity asking for good crops, the increase of livestock and good fortune in life.
The Wind was born of the swaying of Baiterek's branches. It was a naughty, pugnacious, willful and quarrelsome god. When the Turkic people imagined that

Жел
Ветер
Wind

келсе, естеріне бас білмеген жылқыдан басқа ештеңе түспейтін. Түркілер жеңілтек мінез адамдар мен жылқыны бұрын да, қазіргі күнге дейін де желден жаралған деп атайды.
Жел Ұлы Рух - Тәңіріге бағынады. Өзінің аумалы-төкпелі мінезіне орай Жел Жердің, Судың, тіпті, кейде Оттың құдайымен де тіл табыса алмай жүреді. Ол әрқашан соларға ұрыншақтанып, бір сәт маза бермейді. Қаһарланған Жел қыста Жерге үскірік боранды, ал жазда - дауылды айдап салып, сонысымен адамдарға, жануарлар мен табиғатқа түрлі апат алып келеді. Сондықтан да боранды қарсы алған түркілер «тпу, тпу, түпу» деп үш рет түкірген. Сондай-ақ көне түркілер кей аурудың сайтандары да жел секілді жаралып, адамдарды ауру-сырқатқа ұшыратқан деп сенетін. Ал

Ветер произошел от колебаний ветвей Байтерека. Это озорной, драчливый, своенравный и задиристый бог. И если хотели тюрки представить этого бога, то ничего кроме необузданной лошади не видели. Тюрки легкомысленных людей или лошадей называли, и называют по сегодняшний день, рожденными от Ветра.
Ветер подчиняется Великому Духу Тенгри. Из-за своего неспокойного характера Ветер не может ужиться с божествами Земли, Воды, а иногда и с духом Огня. Он постоянно задевает их и не дает им покоя. Разгневавшись, Ветер посылает на Землю зимние бураны, а летом – ураган, тем самым, принося несчастье людям, животным и природе. Поэтому, встречая ураган, тюрки плевали три раза: «тьфу, тьфу, тьфу». Древние тюрки верили, что

god it was as an unbridled horse they saw him. Even today the Turkic people say that willful people and horses are born of the wind.
The Wind submitted to the Great Spirit of Tengri. Because of his character the Wind could not get along with the gods of Earth, Water and at times with the spirit of Fire as well. It was always annoying them and never leaving them alone. In its fury the Wind would send blizzards in winter and storms in summer to Earth. Thus bringing harm to people, animals and nature. That is why when facing a storm the Turkic people would spit three times and say: "tfu, tfu, tfu",

аңшылық кезінде аңшының лашығын жел құлатса, онда олар аң аулауды мүлдем доғарып, көп кідірмей үйіне қайтатын, өйткені, аңшылық кезінде жолы болып, аң атып аларына сенбейтін. Араға біраз уақыт салып, алдын-ала өзі аң қағуға шығатын орман немесе тау киесіне мінәжат бағыштап барып аң аулауға шығар еді.
Батыс пен Солтүстіктен соғатын жел «теріс соққан» деп саналатын. Күзде олар қолайсыз ауа-райын: жаңбыр, қар, күнді бүркеп тастайтын бұлт айдап әкелуші еді. Қаңтар мен ақпанда бірнеше күн бұрқасынды, желді күн болатын, сондықтан мұны Жел айы деп атаған. Алтайлықтар «Тентіреген жын-сайтанды жолатпа, теріс соққан желді жолатпа», деп Ұмайға жалбарынатын. Көне түркілер желді басқа әлемнің белгісі деп білуші еді және оның соғуын, әсіресе, бұл «төменгі әлемнің хабаршысы» деп үрейленетін.
Желді жайлау үшін ұлы шамандардың бар күш-қуаты қажет болатын. Соған қарамастан көне түркілер жел құдайын қатты қастерлейтін. Оның құрметіне «Жел айдаушы» храмы тұрғызылған және әскери жорықтар алдында түркілер осы ғибадатханаға келіп, құрбандық шалып, жеңіске жеткізе гөр деп тілеген.
Егер желге тілек айтқысы келсе, желпуішпен жеңіл ғана желпитін. Тәңіріге тезірек барып жеткізуі үшін өз тілектерін осы самалға сыбырлап айтатын. Бірақ, алақұйын Желге біратала сенуге болушы ма еді? Содан да түркілер желдің Тәңіріге бар тілекті жеткізеріне, тіптен тілекті ұмытып кетпейтініне күмәнданатын.
Желдің көңіл-күйін былай білуге болатын еді. Егер Жел құйын тұрғызып, солдан оңға қарай ұйытқыса, онда тілектің орындалғаны. Ал құйын оңнан солға қарай шыр айналса, ол пәле-жала әкелетін зұлым жын-пері болғаны. Мұндай құйын адамның құтын ұрлап кетеді.
Әлем алғаш жаралғанда өлім болған емес, мәңгі тірлік те жоқ еді. Күн мен түннің арасында айырма болмайтын. Зұлым жын-сайтандар Төменгі әлемнен адамдардың әлеміне қаңғып кіріп кетпеуі үшін Тәңірі әлемнің төрт тарапына арнап төрт Күнді жаратты. Жақсы іс қайғы-қасіретке ұласты.

некоторые духи болезней появлялись в виде Ветра и поражали людей. Если во время промысла Ветер разрушал шалаш охотников, то они прекращали промысел и немедленно уходили домой, полагая, что удачи в охоте на зверя не будет. Возвращались на промысел через некоторое время, предварительно устраивая небольшое моление, обращенное к хозяину леса или горы, где они охотились.
«Плохими» считались западные и северные ветры. Осенью они приносили с собой непогоду: дождь, снег, тучи, закрывающие солнце. В январе и феврале имеется несколько очень ветреных дней, поэтому их называют Жел айы – месяцами ветра. «Пришедшего злого духа не допускай, зловредный ветер не допускай», – обращались к Умай алтайцы. Ветер древние тюрки воспринимали как причастие к иному миру, а его дуновение считали причиной дискомфорта, особенно, если это был Ветер – «посланник нижнего мира».
Чтобы обуздать Ветер, нужно было привлечь всю силу великих шаманов. Древние тюрки все же почитали бога Ветров. В его честь был построен храм под названием «Разгоняющий тучи». Перед военным походом тюрки посещали этот храм, совершали жертвоприношения и молились о победе.
Если нужно было обратиться к Ветру, то опахалом создавали легкий ветерок. Этому ветерку и шептали свои пожелания, которые нужно было быстро донести до Тенгри. Но разве можно до конца доверять своенравному Ветру? Знали тюрки, что совсем другие слова он может донести до Тенгри, а то и вовсе позабыть о просьбе.
Узнать о настроении Ветра можно было так. Если Ветер создавал вихрь, и он кружился слева направо, то просьба сбывалась. Если вихрь кружился справа налево, то это был злой дух, приносящий беду. Такой вихрь мог похитить кут человека.

or keep away! The ancient Turkic people believed that some of the spirits of disease appeared as a wind which struck the people down. If during a hunt the wind destroyed the hunters' hut they called it a day and went home knowing they would not get their prey. Coming back a while later, they offered a short prayer to the guardian of the forest or the mountain where they were hunting.
They considered the western and northern winds as "bad winds". In autumn they brought foul weather - rain, snow and storm clouds to hide the sun. In January and February there are several very windy days and so these months are called Zhel Aiyee – the months of the wind. The Altai people would entreat Umai: "Do not let in the evil spirit when it comes, do not let in the spiteful wind." The ancient Turkic people connected the wind with the other world and its very breath made them ill at ease, especially if it was the wind called "the messenger of the Lower World ".
All the powers of the great shamans were needed to tame the Wind. All the same, the ancient Turkic people worshiped the god of winds. In his honour they built a temple to the "The Dispeller of black clouds." Before a war campaign the Turkic people visited that temple to offer sacrifices and pray for victory.
To ask the wind for something people used a fan to make a light breeze. Then they whispered their wishes to this breeze hoping to get them sooner to Tengri's ears. But could a willful Wind be really trusted? The Turkic people knew that it could bring the wrong words to Tengri or even not bring them at all.
They could tell the mood of the Wind in this way. If the Wind made a whirlwind which spiraled from left to right then the request would be granted. If such a whirlwind spiraled from right to left then it was an evil spirit bringing misfortune. Such a whirlwind could steal a person's kut.

At the very beginning of the world there was no death, there was no immortality. There was no difference between day and night. To prevent the evil spirits

глава 4

Түркілердің аспан әлемі
Тюркский небосвод
Turkic Firmament

Күн
Солнце
The Sun

Дүниені қуырған ыстық күндер басталып, түн жоғалды. Адамдар мен аңдар бір сәт көз іліп, ұйықтай алмады. Қатты ыстық аптаптан егіндер мен ормандар күйіп жатты. Өзен, көл мен теңіздердің суы қайнаған буға айналсын. Жер қақ-қақ айрылып, тесіктерден жер асты жын-перілері мен қорқынышты аңдар андағайлап өріп шығып, адамдар мен жан-жануарға шабуыл жасады.

Сонда бір аңшы қатты ашуға мінді. Ол өзінің садағын шірене қатты тартып, үш Күнді атып тастады. Ол төртінші Күнді де көздеп түсірмекші еді, бірақ, жарық болмай қалады деп әбіржіген Тәңірі әлгі аңшыны суырға айналдырып жіберді. Суыр інге кіріп, қалың ұйқыға кіріскен. Содан бері суырлар Күнді сүймейді және жер астында ұйқтайды.

Аңшы күннің бірін атқанда, ол қақ жарылып, ішінен қауырсындары төгіле жарқыраған құс ұшып шықсын. Адамдар жақын келіп, алтын құзғынды көздері шалды. Шығып келе жатқан Күннің сәулесімен қауырсыны қызғылт болып көрінетін Күнді қарсы алушы қара Қарға көбіне қыранның жайылған қанаттары бейнесінде елестетілетін еді. Көне түркілерде Құзғын көкжиектен көтерілген Күннің символы, ол таңғы көк Аспанмен қатар жоғары құдай Тәңіріні бейнелейтін болған.

Сондай-ақ, қағанның да белгісі алтын құс-құзғындар еді. Құзғындар жиналып топ құрып, Қытайға қарай ұшқан кезде, бұл елдің адамдары көп

В самом начале мира не было смерти, не было бессмертия. Не было различия между днем и ночью. Чтобы злые духи не бродили из Нижнего мира и не проникали в мир людей, Тенгри создал четыре Солнца, каждое по стороне света. Благое дело обернулось бедой. Жара стояла испепеляющая, ночь исчезла. Люди и звери не могли спать. От страшного зноя погибали поля и леса. Вода рек, озер и морей превратилась в кипяток. Земля покрылась трещинами, а из них вылезали подземные духи и страшные животные, которые нападали на людей и зверей.

Рассердился тогда один охотник. Натянул он свой лук и застрелил три Солнца. Хотел он убить и четвертое Солнце, но Тенгри испугался, что не будет света, и превратил человека в сурка. Сурок заполз в свою нору и лег спать. С того времени сурки не любят Солнце и спят под землей.

Когда охотник выстрелил в одно из Солнц, то оно лопнуло и из него выпала птица в сверкающих перьях. Люди подошли ближе и увидели золотого ворона. Встречающий Солнце Ворон, оперение которого кажется красным при лучах восходящего Солнца, часто представал в образе распростершего крылья орла. У древних тюрков Ворон был символом восходящего Солнца, которое наряду с утренним голубым Небом олицетворяло верховное божество Тенгри.

from wandering out of the Lower World and entering the world of people, Tengri created four Suns one each for the North, the South, the East and the West. This good plan led to disaster. It became scorching hot and there was no more night. The people and the animals could not sleep. The fields and forests were destroyed by the searing heat. The water in the rivers, lakes and seas turned boiling hot. The earth was cracking up and through these cracks came underground spirits and awful beasts which attacked the people and the animals.

Then a hunter got angry, he drew his bow and shot three of the Suns. He wanted to shoot the fourth Sun as well but Tengri, afraid there would be no light, turned the man into a ground hog. The ground hog crept into its burrow and fell asleep. Ever since, the ground hogs do not like the Sun and prefer to sleep underground.

When the hunter shot one of the suns it burst open and a bird with shining feathers came out of it. People came up closer and saw a golden raven. The raven

кешікпей көшпелілердің жойқын шабуылы басталатынын білетін. Көптеген түркі тайпалары мен халықтары Күнді бірінші болып қарсы алған құзғынның ұрпақтары. Шорлардың қарға руы, сахалардың және тувалықтардың құсқұн рулары өздерінің рулық шежірелерін Қарғадан таратады, ал керейт тайпасының көне атауы да құзғынның көне моңғолдық негізінен шыққан.
Қазіргі күнге дейін құзғын сәттілік әкеледі деген сенім бар. Башқұрлар құзғынға жаңбыр жаудыруын тілек етіп айтады. Ал қазақтар өздері туралы «қарға тамырлы қазақ» деседі. Құзғынды ату Тәңіріні атумен тең. Сондықтан да қара қарғаны ату ауыр қылмыс деп есептеліп, заң бойынша жазаланған. Түркілер:

Кімдер қарғаны ағашқа байласа,
«Мықтап тарт!» деп шуласа,
«Қаттырақ тарт!» деп қоймаса,
Жаман болар түбінде... - деп айтады.

Ырымға сенсек, жер бетімен Ұлы Құзғын ұшып өтсе, онда күн тұтылу басталады. Сірә, түркілер бүкіл түркі кіндігінен тараған баланы құтқарған нақ Құзғын екенін ұмыта алар ма? Құзғын адамдарға от жағуды, түрлі ауруды емдеуді үйретті. Тәңірімен сөйлесіп, тіл қатыса алатын құзғын қарға талай-талай игі істерді атқарған.

Символом кагана также были золотые птицы-вороны. Когда вороны сбивались в стаи и летели в Китай, жители этой страны знали, что скоро начнется нашествие кочевников. Потомками Ворона, который первым встретил первый восход Солнца, были многие тюркские племена и народы. От Ворона ведут свое происхождение род карга у шорцев, род хускун у якутов и тувинцев, наименование древнего племени кереит также восходит в древней монгольской форме названия ворона.
До сих пор существует поверь , что Ворон приносит удачу. Башкиры обращаются к ворону с просьбой о ниспослании дождя. Казахи говорят о себе - «карга тамырлы казак» -: «казахи – братья Ворона»
Стрелять в ворона, – все равно, что стрелять в Тенгри. Поэтому убийство Ворона считалось тяжелым преступлением и каралось по закону. Тюрки говорили:

Все те, кто к древу ворона вязали:
«Притягивай получше! – наставляли.-
Привязывай покрепче!» - повторяли.
И это плохо, люди говорят.

По поверьям, когда над землей летит сам Великий Ворон, то происходит солнечное затмение. Разве могут забыть тюрки о том, что именно Ворон спас мальчика, от которого произошли все тюрки. Ворон помог человеку добыть огонь, научил лечить болезни. Много добрых дел совершил ворон, который может разговаривать с Тенгри.

meeting the Sun with plumage that seemed red in the rays of the rising Sun often appeared in the image of an eagle with wings spread wide. To the ancient Turkic people the raven was a symbol of the rising Sun, and together with the morning blue Sky it personified the higher god Tengri.
The golden raven was also the symbol of the Khagan. When the ravens flocked together and flew towards China its people knew to expect an invasion from the nomadic tribes. From this raven, the first to meet the very first sunrise, descended many of the Turkic tribes and nations. Some of the raven's descendants are the ***Karga**** **(page118)** clan of the Shor people, the Khuskun clan of the Yakut and the Tuva people, and the name of the ancient tribe Kereit also originated from the ancient Mongolian word for raven.
Even nowadays people believe that a raven brings good luck. The Bashkir people ask the raven for rain. The Kazakh people say about themselves: - "Karga tamyrly Kazakh", or the Kazakh people are the brothers of the raven.
It was believed that to shoot at a raven was the same as to shoot at Tengri. That is why killing a raven was considered a grave transgression and was punished by law. The Turkic people said:

To those who tied a raven to a tree:
They cried to pull it strong
To bind it tighter, not so free
Remember this is wrong.

According to belief, when the Great Raven itself flies over the earth there will be a solar eclipse. How could the Turkic people ever forget that it was the Raven that saved the boy from whom all of the Turkic people descended? The Raven taught man how to get fire, it taught the people how to cure diseases. The Raven who could talk with Tengri and performed many good deeds.
The Moon was born of the marriage between Tengri and the Earth. Ancient Turkic people had an ambivalent attitude towards the Moon - they both feared

Ай
Луна
The Moon

әңірі мен Жердің некесінен Ай пайда болған. Көне түркілер оны екі сипатта қабылдайтын: бір жағынан Ай оларды шошытатын, екінші жақтан оны бәрі сүйетін.
Ай түннің әміршісі әрі түннің бейнесі боп елестейтін. Түн – бұл жер асты әлемінен зұлым жын-сайтандар келетін қараңғылық уақыты. Түнде ауру күшейіп, адамдар тəуліктің осы уақытында көбірек жантəсілім етеді.
Тонау мен кісі өлтіру көбіне түндерде жүзеге асырылады. Екінші жағынан, түркілер Айдың сиқырлы күшіне сенетін. Ол түнгі жалғыз жарық көзі. Айды риза ету үшін ай толғанда туғандарға Айсұлу, Айтұлы, Айнұр, Алтынай, Айназ және т.б. есімдер қойылады.
Ерте замандардан бері түркілер ай мен әйелде өте ұқсас сиқырлы күш барын аңғарған. Әйелдердің кезеңі, олардың жұмбақ етеккірі келуі айдың фазаларына сәйкес келетін. Әйелдердің жүктілігі тоғыз айға жуық созылып, олар ай толғанда көбірек босанады.

От брака Тенгри и Земли появилась Луна. Её древние тюрки воспринимали двойственно: Луна пугала их и в то же время они ее любили.
Луна представлялась как владычица и символ ночи. Ночь – это темнота, когда из подземного мира приходят злые духи. Ночью усиливались болезни, от чего люди чаще умирали в это время суток. Грабежи, убийства совершаются в основном ночью. С другой стороны, тюрки верили в магическую силу Луны. Она была единственным ночным светилом. Рожденным в полнолуние для ублажения Луны давали такие имена: Айсулу, Айтулы, Айнур, Алтынай, Айназ и т.д.
С древних времен тюрки заметили, что в женщине и Луне заключена одна и та же тайная сила. Женские циклы, ее таинственные кровотечения, совпадали с месячными фазами луны. Беременность женщины длится примерно девять лунных месяцев, и в полнолуние женщины рожают чаще.
Свои приметы имели и три фазы Луны. Считали, что новая Луна символизировала юную девушку, которая взрослела день ото дня. Она – чиста и скромна. Полная Луна – зрелая женщина, она добродушна и благосклонна. Старая Луна мудра, но сварлива. Перед смертью Луна уходила с небосвода, и наступали темные ночи. В эти три ночи считали, что жизнь и смерть встречаются вместе. Встретившись, они расходятся, чтобы через

it and loved it.
The Moon was imagined as the mistress and symbol of the night. Night is darkness when the evil spirits come out of the Underground World. At night the sick got sicker and thus were more likely to die at this time. Robberies and murders were committed mostly at night. On the other hand, the Turkic people believed in the magic powers of the Moon. It was the only source of light at night. Those who were born during the full moon were given names to gratify her, such as Aisulu, Aituly, Ainur, Altynai, Ainaz.
Since ancient times the Turkic people have understood that women and the moon share the same secret powers. The woman's mysterious bleeding cycles coincided with the monthly phases of the moon. A woman's pregnancy lasts approximately nine lunar months, and women give birth more often during the full moon.
Each of the three phases of the moon had their signs. People believed that a new moon symbolised a young girl who was growing day to day. She was pure

Айдың үш кейпі де өзіне сай белгіге ие. Жаңа туған ай күн сайын өсіп келе жатқан жас қызды бейнелейді деп санайтын еді. Ол - пәк әрі ибалы. Толған ай - кексе әйел, ол мейірімді, жаны жұмсақ. Ескі ай ақылды, бірақ күңкілдек.Өлер алдында Ай аспан төрінен кетіп, қараңғы түндер басталады. Осы үш түнде өмір мен өлім кездеседі деп сенген. Олар кездесіп, белгілі бір мерзімнен кейін қайта кездесу үшін екі айрылысатын. Ескі Ай өліп, жаңа ай туады, сонымен бірге жаңа өмір, жаңа кезең, жаңа айналым басталады. Осылайша мәңгі жалғаса бермекші.
Әлем жаңа жаралғанда Ай толық және жарқын болатын. Қара дақтар оған қайдан пайда болды? Өте ерте замандарда жұрт адам жегіш Елбегеннің зорлығынан зар қақты. Оның он төрт басы, он төрт көзі бар болатын. Ол аса алып еді, ең күшті батырдың өзі оған жалғыз қарсы тұра алмайтын. Әбден ашынған ел құдайлардан көмек сұрап жалбарынды. Кісі жегіш құбыжық адамдардың қауымын жеп бітірмей тұрғанда оны жер бетінен жоғалтуды ойлады жоғарғы күштер. Тәңірінің үкімімен Елбеген – кісі жегішті күйдіріп жіберу үшін күн төмен түсті, бірақ, өз күшін дәл өлшей алмай, ыстығымен шөптер мен ағаштарды күйдіріп, өзендер мен көлдерді тамшы су қалдырмай құрғатты. Жер мен көк тағы да бейберекеттікке ұшырады. Адамдар мен жануарлар ыстықтан өліп, ұшқан құстар өртеніп жатты. Барлық тірілер құдайлардан араша сұрап жалбарынды. Құдайлар аяушылық жасаған. Ол бұл істе Күн көмекші бола алмайтынын түсінді. Осыдан соң жерге сыю үшін жартылай азайып, өзінің суық сәулесімен адам жегішті өлтірмек болып Елбегеннің соңынан Ай аттанды. Бірақ тағы да адамдар жапа шекті олармен бірге аңдар да бүрсеңдеп тоңып, ұшқан құстардың қанаты қатып қалды, ал өзендер мен көлдерді қалың мұз жапты. Олар тағы да құдайларға мұңын шақты - тоңып барамыз! Дегенмен, Ай өзінің жұмысын атқарып үлгерді. Елбеген қызыл шіліктен шап беріп ұстап үлгергенмен, Ай оны бұтамен қосып көкке көтеріп әкетті (жерден қара дақ боп көрінетін сол шілік). Ай мен адам жегіш Елбегеннің айқасы қазіргі күнде де тоқтамай жүріп жатыр: адам жегіш жеңгенде ай кемиді, ал басымдық нұрлы айда болғанда - толады.

определенный период вновь встретиться. Старая Луна умирала, рождалась новая, а вместе с ней новая жизнь, новый цикл, новый круговорот – и так бесконечно.
В начале мира Луна была полной и яркой. Как же на ней появились пятна? В давние времена люди стали страдать от притеснений людоеда Ильбегеня, у которого было четырнадцать голов и четырнадцать глаз. Он был огромен и ни один, даже самый сильный батыр, не мог ему противостоять. Отчаялись люди и обратились к богам за помощью. И пока людоед не истребил людской род окончательно, решили высшие силы убрать его с лица земли. По повелению Тенгри спустилось Солнце, чтобы сжечь Ильбегеня-людоеда, но не рассчитало своих сил и своим жаром уничтожило траву и деревья, высушило озера и реки. Снова небо и земля пришли в полное расстройство. Люди и животные стали умирать от жары, птицы горели на лету. Все живое возопили к богам. Боги проявили милость. Поняли они, что Солнце не помощник в этом деле. Затем, убыв наполовину, чтобы уместиться на земле, за Ильбегенем отправилась Луна, чтобы заморозить своим холодным светом людоеда. Но вновь пострадали люди – стали замерзать и они, и звери, и птицы падали на лету, а реки и озера покрылись толстым слоем льда. Снова взмолились они к богам – замерзаем! Но все-таки Луна смогла сделать свое дело. Хотя Ильбегень ухватился за куст тальника, но Луна подняла его на небо вместе с кустом (он-то и виден с земли как пятна). Борьба Луны с Ильбегенем продолжается и сегодня; когда побеждает людоед, Луна убывает, а когда перевес на стороне светила – полнеет.

and modest. The full moon was believed to be a mature woman, she was kind and gracious. The old moon was wise but shrewish. Before its demise the Moon departed from the firmament and the nights turned dark. It was thought that during those three nights life and death came together. On meeting each other they separated only to meet again after a certain period of time. The old Moon died, a new Moon was born and with its birth a new life, a new cycle, a new rotation in the constant flow and so to infinity.
At the beginning of the world the Moon was full and bright. So how did she get her spots? Long ago people suffered from the oppression of an ogre called Ilbegen who had fourteen heads and fourteen eyes. He was so huge that none of the strongest batyrs, or heroes could overpower him. In despair the people asked the gods for help. The gods decided to rid the earth of this ogre before he destroyed the whole of the human race. Tengri sent the sun to burn Ilbegen the ogre, but not knowing its own power it killed the grasses and trees and dried up the lakes and rivers with its heat. Once again the sky and the earth were thrown into utter disorder. The people and animals died from the heat and the birds were scorched in full flight. All the living creatures cried out to the gods. And the gods had mercy on them. They realised that the Sun was no help in this task. Next the Moon, after waning itself by half to fit on the earth, was sent after Ilbegen to freeze the ogre with its cold light.   But again it was the people who suffered - they and the animals started to freeze, the birds dropped dead in flight and the rivers and lakes were covered over with a thick layer of ice. Again they cried out to the gods – we are freezing cold! But the Moon managed to fulfill its task. Though Ilbegen had clutched onto a willow bush, the Moon lifted him up to the sky together with the bush - it is him we see from the earth as the spots. The Moon struggles with Ilbegen even today - when the ogre prevails the Moon wanes and when the Moon has the advantage it grows full.

To measure time correctly Tengri created the Sun and the Moon. They took their turns in the sky and according to their movement people counted the hours

Жұлдыздар
Звезды
The Stars

ақыттың есебі дәл болуы үшін Тәңірі Күн мен Айды жаратты. Олар көк төрінде бірін-бірі алмастырады, солардың қозғалысына қарап адамдар сағат пен күнді санайды. Күн мен Ай - Тәңірінің жамалы және оның қайта шағылысқан сәулесі.
Уақыт өте берді, көк жүзінде жайнаған жұлдыздар пайда болды. Олар жер бетіндегі түрлі жәндіктерден жаратылып, жолы болып аспанға шығуларына сәті түскен және жұлдыздарға айналған.
Уақыт өте келе Тәңірі жер бетіндегі әрбір адамның көкте жұлдызы болуы керек деп шешті. Жас сәби дүниеге келгенде аспан төрінде жаңа жұлдыз жарқырайды. Ал жұлдыз жерге құласа, адам қайтыс болады. Аққан жұлдызды көргенде түркілер «Жұлдызым жоғары» дейді. Осылайша олар өз жұлдызынан көк аспанда көбірек тұрып, ұзақ өмір сыйлауын сұрайды. Бақытты адамды жұлдызы жанған адам дейді. Егер кісі сүйкімсіз әрі көзге түсер ешқандай ерекше қасиеті болмаса жұлдызы жанбаған атайды.

Чтобы счет времени был верным, Тенгри создал Солнце и Луну. Они сменяют друг друга на небосводе, по их движению люди ведут отсчет часам и дням. Солнце и Луна - лик Тенгри и его отражение.
Шло время, и на небосводе появились звезды. Они произошли от различных земных существ, которые сумели пробраться на небо и превратились в звезды.
Со временем Тенгри решил, чтобы у каждого живущего человека была на небосводе собственная звезда. Когда рождается новый человек, на небе зажигается новая звезда. Если звезда падает с неба, человек умирает. Увидев падающую звезду, тюрки говорят: «Жулдызым жогары» - «Моя звезда выше». Таким образом, они просят свою звезду держаться на небе как можно дольше и даровать им долголетие. Счастливого человека называют человеком со звездой. Но если человек был неприятен, не обладал никакими талантами, его называли беззвездным.
В центре небосвода расположена Полярная звезда, которую тюрки называли Алтын казык. В давние времена Небо и Земля были близко друг от друга и люди могли пробираться на небо, к жилищам богов и надоедать им своими просьбами. Некоторые храбрецы или безумцы даже пытались вызывать богов на поединки.
От этого беспорядка Небо и Земля пришли в расстройство. Небо, переполненное нежданными гостями, давило на Землю, и Земля, не выдержав

and the days. The Sun and the Moon are Tengri's face and his reflection.
Time passed and the stars appeared in the sky. They were created from various earthly creatures that found their way to the sky and turned into stars.
In time Tengri decided that each person living on earth should have his own star in the sky. When man was born a new star appeared in the sky. If the star fell from the sky - man died. On seeing a falling star Turkic people said: "Zhuldyzym zhogary", or my star is higher. With this they were asking their star to stay in the sky as long as possible to give them longevity. A lucky person was called a person with a star, if the person was disagreeable and with no talent he was called starless.
The North Star is located in the centre of the sky. It was called Altyn Kazyk by the Turkic people. In ancient times the Sky and the Earth were close to each other and man could make his way to the heavenly abode of the gods and tire them with his requests. Some daring or reckless men even tried to challenge the gods to a combat.
From such confusion the Sky and the Earth came into a state of disorder. The Sky overcrowded with unexpected visitors started to press on the Earth and

Көктің қақ төрінде Темірқазық жұлдызы тұр, оны түркілер Алтын қазық деп те атайды. Ерте замандарда аспан мен жер бір-біріне тым жақын болған, ал адамдар көктегі құдайлардың тұрағына барып, өздерінің тілектерімен оларды жиі мазалаушы еді. Тіпті, кейбір ержүректер мен есінен адасқандар құдайларды жекпе-жекке шақыруға дейін барған. Осындай бейберекеттіктен Көк пен Жерде дүрбелең басталды. Шақырусыз келген қонақтардан қайысқан Аспан жерді жаншып, ал зіл салмақты көтере алмаған Жер қақ жарылсын. Ғаламда бұрын-соңды болмаған ұлы Былық басталды. Жерді қаратүнек дауыл бүркеп, топырақ бұлтпен араласты, күн күркіреп, найзағайлар жарқылдады, тоқтаусыз жауған бұршақтар үйрек жұмыртқасындай болатын. Таулар орнынан қозғалып, өзендер арнасынан асты, орман мен дала отқа оранды. Ай менКүн, жұлдыздар өз жолынан адасып, еш тәртіпсіз шыр айналумен болды.
Адамдар өліп, аң мен құс қырылды, жер бетінде ыңырсыған үндер ғана тоқтаусыз естіліп, қорқыныш пен үрей, қиналыс пен қайғы-қасірет жайлады. Былық әлемді үш жыл биледі, кәріне қатты мінген Тәңірі Ғаламға өзінің алтын асатаяғын - Алтын Қазықты қадап, жер мен көкті бөлгенше зұлмат үш жылға жалғасты. Осылайша әлемнің кіндігі пайда болды. Ал асатаяқтың жарқыраған ұшын түндерде көруге болады, адамдар оны Алтын Қазық - Темірқазық деп атайды.
Басқа жұлдыздар осы Алтын Қазықты айналып жүреді, осы арқылы Тәңірінің иелігінде екенін білдіреді олар.
Кіші жетіқарақшы шоқжұлдызы аттарын күзеткен ағайынды екі жігіт. Олар өздерінің тұлпарларын Темірқазыққа байлап, қазақтар қазір Алтын қазықты осылай атап кеткен, жеті қарақшыдан күзетуде. Ал жеті қарақшы -Жетіқарақшы шоқжұлдызы. Олар бір кездері жерде өмір сүріп, ұрлықпен жұрттың ығырын шығарған еді. Жұрт жиналып, оларды жазаға тартпақ болады. Қарақшылар қашан аспан төріне шыққанға дейін өздерінің соңынан қуғандардан зәре-құты қалмай бойтасалап қаша берді. Бірақ, олар мұнда да өздерінің ескі жаман әдеттерін қойған жоқ. Олар әр түн сайын ағайынды екі жігіттің аттарын ұрламақ болады, ал жігіттер жануарларын кірпік қақпай күзетуде.

этой тяжести, разверзлась. Великий Хаос пришел во Вселенную. Черная буря объяла Землю, прах земной смешался с облаками, гремел гром, сверкали молнии, шел град размером с утиное яйцо.
Горы сдвинулись с мест, реки вышли из берегов, огонь охватил леса и степи. Луна, Солнце и звезды сбились с установленного пути, заметались в беспорядочном кружении.
Гибли люди, звери и птицы, только стоны слышались над землей, царили страх и растерянность, страдание и горе.
Три года царил Хаос, три года длилась катастрофа, пока владыка Неба, бог Тенгри, в великом гневе не вбил во Вселенную свой золотой посох – Алтын Казык - и не отделил Землю от Неба. Так появилась ось мироздания. А блестящий конец посоха можно увидеть по ночам – люди зовут его Алтын казык - Полярной звездой.
Остальные звезды кружат вокруг Алтын Казыка и тем самым выражают покорность воле Тенгри.
Созвездие Малой Медведицы – это два брата, которые стерегут своих коней. Привязали они своих коней к Темир казыку, так теперь казахи называют Полярную звезду, и охраняют от семи разбойников. А семь разбойников – созвездие Большой медведицы. Жили они на Земле и досаждали людям своими набегами. Собрался народ и решил наказать их. Разбойники долго бежали от преследующих их людей, пока не оказались на Небе. Но и здесь они не избавились от своих пагубных привычек. Каждую ночь они хотят украсть у братьев коней, но те зорко стерегут животных.
Три самые яркие звезды Ориона - маралухи, вознёсшиеся на Небо, спасаясь от охотника, пустившего в них две стрелы и вместе с ними поднявшегося в Небо.

the Earth unable to take this weight split wide open. Great Chaos came to the Universe. A dark storm gripped the Earth, dust mixed with the clouds, thunder roared, lightning flashed, hail came down as big as a duck's egg.
Mountains moved, rivers burst their banks, fires enveloped the forests and steppes. The Moon, the Sun and the stars got off their prescribed course and started circling around in confusion.
The people, the beasts and the birds were dying. Only moaning could be heard across the Earth; it was in the grip of fear and confusion, suffering and despair.
For three year Chaos reigned, for three years the catastrophe did not abate. Until the ruler of the Sky, the god Tengri, in great wrath drove his gold staff – Altyn Kazyk into the Universe and separated the Earth from the Sky. Thus the axis of the universe was created. At night the people can still see the shining end of the staff which is called Altyn Kazyk or the North Star.
The rest of the stars circle around the Altyn Kazyk thus showing their obedience to Tengri's will.
The Ursa Minor Constellation represented two brothers who guard their horses. They have tethered their horses to Temir Kazyk, as the Kazakh people call the North Star now, and guard them from the Seven Robbers. The Seven Robbers made up the Ursa Major Constellation. They used to live on earth and troubled the people with their raids. Then the people got together and decided to punish them. The robbers ran far and long from the pursuing people all the way to the sky. But even in the sky they did not give up their villainous habits. Every night they tried to steal the horses from the brothers who were ever vigilant.
The three brightest stars of the Orion were stags ascended high in the sky while escaping the hunter who shot two arrows at them, and then followed them up to the sky.

Ең жарық үш Орион жұлдызы - аңшыдан қашып, аспан төріне шыққан ұрғашы марал. Ол аңшы атқан екі жебемен бірге көкке көтеріліп кеткен.
Аса ерте замандарда ауа райын билейтін кие - Үркер болған. Жануарлар Үркер жамбасқа ауып, көкжиектен көрінбей кетсе қатты суық пен боран-дар басталатынын аңғарған. Олар суық пен аштықтан қынадай қырылды. Қойлар бірінің бірінің жүнін жұлып жеп қойды. Аяусыз жұттан соң дала малдың шашылған сүйегінен аппақ боп жатты. Жануарлар Үркерді ұстап алмақ боп ұйғарды. Тағы бір қыс келді. Әдетінше Үркер жерге үскірігін жіберіп, өзі болса ыстық күлге оранып, қатты ұйқыға батты. Жануарлар оны бүкіл жер бетін шарлап іздеумен сарсылды. Ақыры оны байқап қап, бас салды. Бұл жолы Үркер көкжиектен асып кете алмады, сөйтіп, жер бетіне аяусыз суығы мен боранын да жібере алған жоқ. Осыдан соң жер бетінде мамыражай күндер басталды. Жаз мәңгі жалғасуы үшін олар Үркерді кезектесіп күзетпек болып ұйғарды. Түйе, жылқы, сиыр мен қой өз міндеттерін адал атқарды. Олар өздерінің мықты тұяқтарымен Үркерді басып ұстап, оның қашуына мүмкіндік берген жоқ. Енді, міне, Үркерді күзетудің кезегі ешкіге де кеп жетті. Бірақ, ол тым ұшқалақ, ерке еді. Айлакер Үркер оның тұяқтарын екі айырып, сытылып кетті. Содан бері ешкінің тұяқтары екі айырық. Қатты ашуланған жануарлар Тәңірінен ешкінің бейқамдығының жазасы ретінде оған ең сүйкімсіз құйрық беруін сұрады. Ал Үркер болса, қайда қаласа сонда ұшатын болды. Ол жерге жақындаса, ауа-райы жылы болады. Үркер көкжиектен асып, жамбасқа ауса, суық түседі.
Оның үстіне түркілер қысқы аспанда түнде Шолпан жұлдыз батыстан туса, онда қатты суық басталатынын аңғарған. Сондықтан да бұл ғаламшарды түркілер Тұл қатын - Долы әйел деп те атаған.
Адамдар Үркер Айдың ұлы десетін. Ал Шолпан оның қызы. Олар бір-біріне жақындамағанша, жер жылынбайды.
Аспанның о шеті мен бұ шетіне дейін Құс жолы созылып жатыр. Құстар терістіктен оңтүстікке қарай және кері ұшады, сөйтіп қанаттарымен осы аспан жолын жасаған.
Аспан әлемі шексіз. Қанша жұлдыз болса, сонша аңыз да бар.

В давние времена жил дух Уркер-Плеяды, который управлял погодой. Заметили животные, что когда Уркер уходит за горизонт, то наступают губительные холода и бураны. Животные умирали от голода и холода. Бараны начинали обдирать и жевать шерсть друг друга. После джута степь белела от костей павших животных. Решили животные поймать Уркера. Пришла очередная зима. Как обычно, напустил Уркер холод на Землю, а сам залез в теплую золу и уснул. Животные стали его искать по всей Земле. Наконец заметили его и схватили. Не смог в этот раз Уркер уйти за горизонт и напустить на Землю свои жестокие холода и бураны. Тогда пришло тепло на Землю. А чтобы лето продолжалось вечно, решили они стеречь Уркера по очереди. Верблюд, лошадь, корова и овца хорошо справились со своей задачей. Своими сильными копытами они удерживали Уркера и не давали ему бежать. И вот очередь козы стеречь Уркера. Но она была игрива и беспечна. Хитрый Уркер смог рассечь ее копытца и ускользнуть. С тех пор у коз копыто раздвоено. Рассердились животные и попросили Тенгри дать козе самый никчемный хвост в наказание за беспечность.
Уркер же стал летать там, где хочет. Когда он близко к земле, наступает тепло. Когда Уркер уходит за горизонт, наступают холода.
Еще тюрки заметили, что если в зимнем небе на западе появлялась Венера, то наступали холода. А потому эту планету тюрки называли Тул катын – Сварливая баба.
Люди говорили так: Уркер – сын Луны. Венера – ее дочь. Пока они не сблизятся, Земля не отогреется.
Через все небо пролегает Кус жолы – Путь птиц. Летят они с севера на юг и обратно и своими крыльями проложили эту небесную дорогу.
Велик небосвод. Сколько звезд, столько и легенд.

In ancient times there was a spirit Urker or the Pleiades who controlled the weather. The animals noticed that when Urker went over the horizon it brought devastating cold weather and blizzards. The animals starved and died from the cold weather. The sheep were tearing the hides off each other and chewing the fleece. After ***dzhut*** **(page118)** the steppe was white with the bones of dead animals. The animals decided to catch Urker. Another winter came. As usual Urker sent a great cold to the earth, then lay down in some warm ashes and fell asleep. The animals started looking for him all over the world. At last they captured him. Urker could no longer go over the horizon and send his severe cold and blizzards to the Earth. Thus warm weather came to the Earth. To make summer last forever they decided to take turns guarding Urker. The camel, the horse, the cow and the sheep performed their task well. They pinned Urker down with their strong hooves and did not let him run away. Next was the goat's turn to watch over Urker but the goat was playful and careless. Cunning Urker managed to split its hooves and slip away. Since that time the hooves of the goat are cloven. The animals got angry and asked Tengri to give the goat the most useless tail in punishment for its carelessness.
Urker could fly where it wanted. When it was close to the Earth it got warm. When Urker goes over the horizon it is cold.
The Turkic people noticed that if in the winter sky Venus appeared in the west then it would be cold. That is why Turkic people called that planet Tul Katyn, or the Virago.
People said that Urker was the son of Moon. Venus was her daughter. As long as they were apart the earth would not become warm.
Across the heavens lay Kus Zholy, or the Pathway of the birds. Birds flew from the north to the south and back and blazed this heavenly trail with their wings.
Great are the heavens. There are as many legends as there are stars in it.
The Great Gods were in charge of great affairs, and did not want to occupy themselves with the ordinary run of things. So they created helpers - junior gods

глава 5

Кіші құдайлар мен рухтар
Младшие боги и духи
Junior Gods and Spirits

Жолдың құдайлары
Боги путей
Gods of Travel

Ұлы құдайлар ұлы істерді ғана атқарады және олар күнделікті ұсақ тірлікке араласа бергісі келмейді. Сондықтан олар өздеріне көмекшілерді - өз беттерімен түрлі ғажайыптарды жасай алатын, әйтсе де, ұлы құдайлардың бұйрығын орындауға міндетті кіші құдайлар мен рухтарды жаратты. Егер Ұлы Тәңірі шешім қабылдап, оны қаған мен елдің құлағына жеткізу керек болса, онда жолдың Құдайы ала атына мініп, сапарға аттанатын. Ала түс ақ бояудан кейінгі ең қастерлі түс саналады. Ала атқа мінген жол құдайы түркі халқының Тәңірінің бұйрығын бұлжытпай орындауын бақылаушы еді. Ол өзі де адамға мол сыйлық жасай алатын немесе қатаң жазалау да қолынан келетін.

Мен - ала атты тағдыр иесімін,
Тоқтаусыз шаба беремін,
Уақыт маған түк емес.
Жолай маған бала жолықты,
Адам ұлы кішкентай
Үрейі ұшты оның да
Киімімнен, түрімнен
Қорықпағын жас батыр,
«Бақытты сен боласың!»-
Бердім оған уәде.
Ал пенделер, біліңдер,
Мұның өзі жақсы іс.

Великие боги вершат великие дела, но не хотят отдаваться повседневности. Поэтому они создали своих помощников – младших богов и духов, которые могут сами творить чудеса, но и обязаны исполнять предначертанное старшими богами. Когда Великий Тенгри принимал решение и его нужно было довести до кагана и эля, то в путь отправлялся Бог путей на пегом коне. Пегий цвет был наиболее почитаемым после белого цвета. Бог путей на пегом коне должен был проследить исполнение воли Тенгри тюркским народом. Он мог жестоко наказать или вознаградить людей.

Я – Бог судеб на пегом скакуне,
без остановок вдоль времен скачу.
Но встретился мне мальчик на пути,
Сын человеческий, и испугался он
Лица одежд и скакуна моих.
«Не бойся, отрок, - я ему сказал, -
Ты будешь счастлив!» - так пообещал.
Так знайте, люди: это хорошо.

and spirits who could work their own miracles, but were also obliged to fulfill the requirements of the senior gods. When Tengri the Great wanted to convey his decision to the Khagan and the el' the messenger god would set out on his piebald horse. The piebald colour in a horse was the most prized after white. The messenger god astride his piebald horse had the task of ensuring that the Turkic people always followed the will of Tengri. He could reward or severely punish the people.

The God of Destiny on piebald horse,
I race through time as in a tear,
When here's a boy along my course.
It is my mount and godly wear
Which have the son of man in fear.

Тағы бір Құдай - Жолдың қара атқа мінген құдайы түрлі кейіпте адамдармен кездесіп, Тәңірінің құлағына жеткізу үшін олардың мұң-мұқтажын, жағдайын сұрастыра жүретін. Егер жұрт заңдарды, ал бектер берген анттарын бұзып, халыққа жөнсіз қысым көрсетсе, егер қаған міндетін дұрыс атқарудан гөрі той-думанға бой ұрсаТәңірі мұның бәрін қара атты Жол құдайынан білетін.

Мен - тағдырдың қара Құдайы,
Сындырғанды жөндеймін,
Жыртқаныңды бүтіндеп,
Мен халық пен елді жараттым -
Жасай берсін мәңгілік! -
Ал пенделер, біліңдер,
Мұның өзі жақсы іс.

Бұл құдайлар Ортаңғы әлемдегі Тәңірінің көмекшілері, олар халықтың өмірін бақ-берекелі етіп, құт әкеледі, түркілердің мемлекетін ұйымдастырып, құдайдың бұйрығын атқарады, жоғарыда пешенеге жазып-сызылғанды жүзеге асырады.
Жол құдайлары түрлі кейіпте байқалатын - жалғыз жолаушы, қария не болмаса жас жігіт кейпінде де көрінетін. Бірақ адамдар оларды құдай айрықша берген түрлі белгілерінен айыратын.

Другой бог - Бог путей – на вороном коне в разных обличиях встречался с людьми и узнавал их нужды и заботы, с тем, чтобы рассказать о них Тенгри. Если народ отступал от законов, если беки нарушали клятву и притесняли народ, если каган вместо трудов предавался праздности, то Тенгри узнавал об этом от Бога путей на вороном коне.

Я – черный Бог судеб, и все,
Что сломано тобой, соединю,
Что порвано тобой, восстановлю.
Я создал и народ, и эль его –
Да будет благо им, пока живут!..
Так знайте: это - очень хорошо.

Боги пути представляли Тенгри в Среднем мире, они делают жизнь народа благодатной, приносят ему счастье, организуют государство тюрок, осуществляют божественные указания, служат проводниками высоких предначертаний.
Боги путей могли представать в самом разном обличье – одинокого путника, старца или, наоборот, молодого человека. Но люди узнавали их по разным приметам божественного происхождения.

Said I, do show some manly pluck,
As I will bring you every luck!
Remember, this is good.

Another god – the God of Travel on a black horse, would in various guises seek out the people to learn about their needs and cares so he could pass them on to Tengri. If the people failed to follow the laws, or the ***bek**s** **(page118)** broke their oath and started to oppress the people, or the Khagan indulged in idleness instead of discharging his duties, then Tengri was informed about it by the God of Travel on a black horse.

I am the black God of Destiny!
Whatever breaks, I can restore
Whatever sunders, I can cure.
I made both nation and the el' –
Be blessed those while they're well!
Remember, this is very good.

The Gods of Travel were Tengri's envoys in the Middle World. They brought blessings and good fortune to the people, brought order to the Turkic nation, carried out divine directions, and guided to completion his higher designs.
The Gods of Travel appeared in various guises – as a lone traveler, an elder, or, on the contrary, a young man. However, people recognised them by the various signs of their divine nature.
The goddess of the home hearth – Ot-Ene was imagined as a woman with thirty heads, with ears of bent reeds, with head decorations and white clothing.

Үй құдайы
Богиня очага
Goddess of the Hearth

Үй ошағының құдай-анасы - От-Ене құлақтары майысқан қамыстан жасалған, ақ киім киген, басына түрлі әшекейлер таққан отыз басты әйел кейпінде елестетілетін. Ол үйдегі ең қасиетті орын- үш аяқты ошақтың иесі еді. Оған үйді, балаларды, мал мен жанды пәле-жаладан сақтауын сұрап, түрлі тілек айтылушы еді және ол бәрінің желеп-жебеушісі боп саналатын. Құрбандық ретінде отқа сүт пен шәй тамызады. От-Ене көктің тоғызыншы қабатында өмір сүріп, Тәңіріге бағынатын еді және адамдар, аруақтар мен құдайлардың арасын жалғастырушы еді.
Алғашқы адамдар шөп пен жеміс жеп жүргенде, оларға от қажетсіз еді және оны білген де емес.
Ал Тәңірі адамдарға жануарларды аулауға, етін жеуге рұқсат еткенде, ауыр күндер басталды. Бейшаралар жануарлардың терісін ашық-шашық жамылып, суық үңгірлерде дірдек қақты.
Адамдар өздерін қысқы үскіріктерде от қана аман сақтайтынын және тәуір тамақ беретінін түсінді. Олар аспан отын әкеліп берулерін сұрап құстарға ұзақ жалынды. Бірақ, құстар адамдардың тілектерін орындай алмайтын - от олардың қанаты мен тұмсығын күйдіруші еді. Егер данышпан қара қарға болмағанда бұл осылай жалғаса берер ме еді. Ол Тәңірінің сарайына барып, оның ақ және қара тас алып, құрғақ шөптің жапырағын

Богиню домашнего очага - От-Эне представляли как женщину о тридцати головах, с ушами из выгнутого камыша, с украшениями на голове, одетую в белые одежды. Она хозяйка трехногого очага, который является священным местом в жилище. К ней обращали многочисленные благопожелания с просьбой о защите жилища, детей, домашнего скота, покровительницей которых она считалась. В качестве жертвы кропили огонь молоком и чаем. Обитает От-Эне на девятом слое неба, подчинена Тенгри и является посредником между человеком, духами и божествами.
Пока первые люди питались травой и плодами, они не имели нужды в огне и не знали его.
Когда Тенгри разрешил людям охотиться на животных и питаться мясом, настали трудные времена. Долго жили они в холодных пещерах, едва прикрытые шкурами животных.
Поняли люди, что только огонь спасет их от зимней стужи и даст нормальную пищу. Начали оно просить, чтобы кто-нибудь из птиц принес небесный огонь. Но птицы не могли исполнить просьбу людей – огонь обжигал их крылья и клювы. Так бы все и продолжалось, если бы не мудрый ворон. Он спрятался во дворце Тенгри и увидел, как небожитель достал своей рукой два камня — белый и черный, взял лист сухой травы и в ладонях измял его. Затем положил траву на один камень, ударил другим, отчего вылетели искры, и трава загорелась.
Ворон рассказал человеку, что если ударить камень об камень, можно добыть огонь. Благодаря огню человек стал защищаться от хищников, научился готовить пищу, в его дом пришло тепло.

She was the mistress of the three-legged hearth, which was the sacred place in the home. The people appealed to her as the guardian of the hearth to protect their homes, children and livestock. People sprinkled some milk and tea into the fire as an offering to her. Ot-Ene lived in the ninth layer of the sky. She answered to Tengri and acted as intermediary between man, the spirits and the deities.
While the first people ate only grass and fruits, they had no need or knowledge of fire.
Hard times were upon the people when Tengri decided to allow them to hunt and to eat the meat of animals. For a long time they lived in cold caves barely covered in animal skins.
People realised that only fire could save them from the winter frost and provide them with real food. They started asking the birds to bring back the heavenly fire from the skies. But the birds could not fulfill this wish, for the fire would burn their beaks and wings. And so it would have gone on, if not for the help from the Wise Raven. It hid itself in Tengri's palace and saw how the god took two stones – a white and a black one, and then he took a leaf of dry grass and crumpled it in his hand. Next he put the grass on one stone and struck it with the other until sparks started flying and the grass caught fire.
The Raven told man that he could get fire if he struck one stone against another. Thanks to fire man could protect himself from predators, he learned to cook food, and to heat his home.
The fire was like a piece of the Sun in the yurta, a reminder of Tengri's gifts. Could the Raven have really discovered the secret of fire if Tengri hadn't wished

алақанымен уатқанын байқайды. Сосын шөп ұнтағын бір тасқа қойып, екінші таспен ұрғанын, одан ұшқын шашылып, шөптің жанғанын көреді. Құзғын адамға таспен тасты ұрып, от жағуға болатынын айтады. Оттың көмегімен адам жыртқыштардан қорғанып, тамақ істеуді үйренді, үйіне жылу келді.
Киіз үйде от күннің бір бөлшегі саналып, Тәңірінің сыйын еске салатын. Егер Тәңірінің өзі мұрсат бермесе, құзғын оттың құпиясын біле алар ма еді? Киіз үйдің ортасында орналасқан ошаққа күнді еске салатын дөңгелек қалып беріледі.
Ошақ-от мейлінше қорғалып, барынша таза сақталатын, оған салақ қарау отты өкпелету деп саналып, әлгі үйден кетіп қалады делінетін. Отқа түкіруге қоқыс тастауға немесе лас нәрсені салуға болмайды. Ошақты басуға, оған тұз төгуге, ащы не улы нәрселерді салуға да рұқсат етілмейді. Отты пышақпен немесе басқа да өткір заттармен жаралауға болмайды. Отты бөтен адамдарға беруге, сонымен бірге күн батқан соң киіз үйден алып шығуға болмайды. Отпен бірге үйден бақ-береке, молшылық қашады.
Барлық туысқандар ошақтың желеп-жебеуімен өмір сүреді. Егер үйге келін түссе, онда ол осы үйдің өз адамы болуы үшін әуелі ошаққа құрбандық беруге тиіс. Үй иесі әйел келінге ерітілген май құйылған ожау беріп, құрбандық ретінде жас келіннің оны отқа құюын қадағалайды. Отқа тасталған бір түйір май да құрбандық деп саналады.
т құдайы түркілердің тұрағы - киіз үйдің желеп-жебеушісі болып есептеледі. Бірақ үйде тағы бір ие - табалдырықтың иесі, есіктің иесі де бар.

Огонь считался в юрте частицей солнца и напоминал о дарах Тенгри. Разве мог ворон узнать секрет огня, если бы не позволил ему это сделать Тенгри? Очагу, находящемуся в центе юрты, придавалась округлая форма, напоминающая солнечный диск.
Огонь-очаг всячески сберегался и содержался в чистоте, нерадивое отношение к нему могло привести к тому, что он сердился и «уходил» из юрты. В огонь нельзя плевать, бросать грязь или нечистоты. Нельзя наступать на очаг и сыпать в него соль, горькие и ядовитые вещи. Нельзя было ранить огонь ножом или другими острыми предметами. Нельзя было передавать огонь чужакам, а также выносить его из юрты после захода солнца. Вместе с огнем могло уйти счастье и достаток семьи.
Все родичи находились под покровительством очага. Если в дом приходила невеста, то она должна была принести жертву очагу, чтобы стать для него своей. Хозяйка дома подавала невестке ковш с расплавленным жиром, чтобы та пролила его на огонь, исполнив тем самым жертвоприношение. Жертву огню приносят, бросая в него кусочки жира.
Богиня огня является покровительницей дома-юрты тюрков. Но в доме живет еще один дух – дух порога, дверей дома. Он охраняет жилище от враждебных сил, в том числе и потусторонних. Поэтому если порог чистый, то злые духи бессильны, но если порог грязен, то они беспрепятственно проникают в дом. Чтобы не обидеть этого духа, нельзя было сидеть или наступать на порог. Поэтому тюрки никогда не здороваются и не передают вещи через порог. Раз в год в честь духа порога устраивался домашний праздник, на который приглашались сородичи. В этот день юрта и ее порог украшались лучшими коврами, порог натирался бараньим салом до блеска, а в честь гостей забивалось жертвенное животное.
Если же злые духи проникали в дом или мучили болезнью человека, то применялось окуривание. Разжигался можжевельник или другая степная трава и дымом окуривали жилище или больного. Злые духи не могли сопротивляться живительному огню и дыму и вынуждены были покидать дом.

it so? Located in the centre of the yurta, the hearth was given a round shape to resemble the sun disc.
The fire-hearth was carefully protected and kept tidy, if not treated with care the fire would get angry and "leave" the yurta. It was not allowed to spit in the fire, to throw waste and dirt into it, to step on the hearth or to pour salt or bitter and poisonous things into it. The fire could not be poked with a knife or other sharp object. The fire could not be given to strangers or taken out of the yurta after sunset, as with the fire could go the good fortune and prosperity of the family.
All the family members were under the protection of the hearth. When a bride entered the home, she made an offering to the hearth in order to become part of the family. The mistress of the home would give the bride a scoop of rendered fat to pour on the fire as an offering. To make an offering bits of fat were thrown in the fire.
The goddess of fire was the guardian of the yurta - home of the Turkic people. But there was another spirit in the home - the spirit of the threshold, the entrance of the home. It protected the home from hostile forces including supernatural forces. That is why if the threshold was kept clean the evil spirits were powerless, but if it was dirty they could easily enter the yurta. To avoid offending this spirit, one could not sit or step on the threshold. That is why Turkic people never greet anybody or hand things over the threshold. Once a year, the people held a feast at home to honour the spirit of the threshold and invited all their kinsmen. On that day the yurta and its threshold were adorned with the best carpets, the threshold was polished to a shine with mutton fat, and in honour of the guests a sacrificial animal was slaughtered.
If the evil spirits invaded the house or if they afflicted a person with disease, then they had to be smoked out. Juniper or some other steppe grass was kindled and the fumes were used to purify the dwelling place or the sick person. The evil spirits could not abide the life-giving fire and its smoke and were forced to leave the home.
According to the Turkic people, the deity of fire was a grandson of the spirit (god?) of the Sky Tengri and the son of the Sun. His brother was Natigai – the

От құдайы
Бог огня
God of Fire

Ол үйді дұшпан күштерден, солармен бірге қатарында басқа әлемнен келген жын-сайтандардан да қорғайды. Сондықтан босаға таза болса, зұлым жын-сайтандар қауқарсыз, ал егер босаға кір болса, олар еш кедергісіз үйге енеді. Бұл рухты өкпелетіп алмау үшін табалдырыққа отыруға немесе оны аяқпен басуға болмайды. Сондықтан да түркілер ешқашан босаға арқылы амандаспайды немесе табалдырық арқылы еш затты әпермейді. Жылына бір рет табалдырық иесінің құрметіне үй ішілік мереке ұйымдастырылып, оған туған-туысқандар шақырылатын. Бұл күні киіз үйдің іші мен босағаға ең жақсы кілемдер ілініп, табалдырық қойдың майымен жалтырата майланатын, ал қонақтардың құрметіне құрбандық мал сойылатын.
Егер де зұлым жын-перілер үйге еніп кетсе не адамды дерттендіріп, қыспаққа салса, онда үйге түтін салынатын. Арша, болмаса басқа да дала шөбі жағылып, түтінмен ауру адамды немесе үйді ыстайтын. Зұлым жын-перілер жанды от пен түтінге қарсы тұра алмай, үйді тастап жылыстайтын еді.
Көне түркілердің ұғымынша, От құдайы Көк иесі Тәңірінің немересі, Күннің туған баласы. Оның туған бауыры найзағай- Нағытай болатын. Сондықтан да От Жерде туып, осында өскенмен, өлген соң түтін кейпінде Аспанға ұшып, кейін жерге қайтып келуші еді.

По представлению древних тюрков, божество Огонь было внуком Духа Неба Тенгри и сыном Солнца. Братом его была молния – бог Натигай. Поэтому, несмотря на то, что Огонь родился и вырос на Земле, после смерти он в виде дыма поднимается в Небо, чтобы затем вновь вернуться на Землю.
Древние тюрки в огне видели всесильное божество, которое само зарождается, дышит и постоянно изменяется. С огнем у тюрков ассоциировалось представление о рождении, росте, развитии и жизни вообще. Китайские путешественники отмечали, что «тюрки служат огню и не употребляют деревянных сидений. Они считают, что дерево содержит в себе огонь, поэтому почитают его, а в обиходе не используют. Для сидения они расстилают на земле толстые циновки». Видеть во сне чистый огонь – к счастью. Если огонь сопровождается черным дымом – к беде.
Древние тюрки божество Огонь представляли в образе Красной коровы, Красного быка, Красного петуха. По другим представлениям, Огонь олицетворялся с женским образом – От-ана, огонь-мать. От-ана считалась матерью всех людей. Когда огонь свистел в очаге, кланялись пламени и приговаривали: «Огонь, ты наша мать, имеющая 30 зубов, ты наша теща, имеющая 40 зубов».

God of Lightning. That is why Fire, though born and reared on Earth, went in smoke to the Sky after his death, only to return to Earth again.
Ancient Turkic people saw in the fire as a powerful deity; a breathing, ever changing and self-generating force. The Turkic people associated with fire the idea of birth, growth, development and life as a whole. Chinese travelers noted that "the Turkic people celebrate fire and do not use wooden seats. They believe that wood contains fire and that is why they honour it, and do not use it for domestic purposes. For sitting they spread out thick mats on the ground". To dream of a clean fire was a sign of good fortune. But if there was black smoke from the fire - this was a sign of trouble.
Ancient Turkic people imagined the fire deity as a red cow, a red bull, or a red cock. In other versions, Fire was personified by the image of a woman – Ot-Ana, or mother fire. Ot-Ana was considered the mother of all people. When the fire was hissing in the hearth, the people bowed to it and said: "Fire, you are our mother of 30 teeth; you are our mother-in-law of 40 teeth."
Fire was one of the most important means of fighting evil and hostile spirits. Foreign ambassadors sent to the Khagan had to walk between bonfires to

Көне түркілер отты өзі дүниеге келген, жаны бар және өзгермелі құдіретті құдай деп танитын. Түркілерде туу, өсу, даму, жалпы өмірдің барлық сипаты отпен байланыстырылады. Қытай саяхатшылары «Түркілер отқа табынады және ағаш отырғыштарды қолданбайды. Олар ағаш отты сақтайды деп санайды, сондықтан оны күнделікті тұрмыста тұтынбайды. Отыру үшін олар жерге қалың төсеніш жаяды», - деп атап өткен. Адам түсінде таза от көрсе - бұл бақыттың белгісі. Егер от түтіндеп жанса- бақытсыздықты күте бер.

Көне түркілер Отты Қызыл сиыр, Қызыл өгіз, Қызыл әтеш түрінде сипаттаған. Енді бір наным бойынша, От әйел бейнесінде - От-ана түрінде елестетілген. От-ана барлық адамдардың туған анасы. Ошақта от алаулап жанғанда олар алауға тағзым етіп: «Отыз тісті От -анамызсың, сен біздің 40 тісті қайын анамызсың» дескен.

Зұлым әрі қаскөй жын-періге қарсы күрестің ең басты және тиімді түрі от болатын. Жат жерлік елшілер қаған ордасына келген соң, әміршінің ордасына зұлым күштердің еніп кетпеуі үшін лаулап жанған оттың ортасынан өтуге тиіс еді. Жазғы жайлауға немесе қыстауға көшкенде де мал алаулатып жағылған екі оттың ортасынан айдалатын. Одан кейін дүние-мүлік тиелген арбалар мен адамдар көш соңынан ілесуші еді. Бұдан кейін оттың орнындағы күлдер қосылып, осы арқылы қасиетті оттан аттап өте алмайтын түрлі пәле-жаланың жолы тарс жабылушы еді.

елердің шығу тегі әркелкі. Олардың алғашқылары Тәңірі Ерлікті Төменгі әлемге жер аударғанда пайда болды. Оның соңын ала Жоғарғы әлемнен қызметшілері де түсті. Суға құлағандары судың иелеріне айналды, ал тауға құлағандары – тауды биледі. Кейбір иелер аспан мен жердің түйісетін

Одним из самых главных средств борьбы с нечистыми и враждебными духами был огонь. Иноземные послы при прибытии в ставку кагана должны были проходить между костров, чтобы злые духи не могли пробраться в юрту правителя. При перекочевке на летние или зимние пастбища скот прогонялся между двух больших костров. Затем следовали сами жители и повозки со скарбом. Затем золу костров соединяли и тем самым закрывали дорогу для всякой нечисти, которая не могла перешагнуть священный огонь.

prevent the evil spirits from following them into the ruler's yurta. When moving to summer or winter pastures, the livestock were driven between two large bonfires. The people and the wagons with household goods followed after them. Next the ashes were collected together, thus closing off the way for evil spirits which could not cross the line of sacred fire.

The spirits had various origins. The first of them appeared when Tengri cast Erlik down to the Lower World. Following Erlik his servants started falling from

Табиғат рухтары
Духи природы
Spirits of Nature

тұсында шығатын сықырлаған дыбыстан пайда болды. Иелердің бір бөлігі Ерлік ұстаханадағы балтасын ұрған кезінде пайда болды.Аспан иелері Тәңірінің қалауын орындайды. Олар Ұтқышы, Сүйле мен Қарлық деп аталды. Шаман аспанға ұшқанда, Алтын қазықтан жоғары көтеріле алмайтын. Ол жерде оны Ұтқышы күтіп алып, Тәңірінің қалауын жеткізетін.
Ал Сүйленің иесі жылқы көзді бүркіт еді. Ол отыз күншілік жолдағының бәрін көріп отырады да, Тәңіріге хабарлайды. Қарлық Сүйлеге көмектесіп, Тәңіріге сый-сыяпат әкеле жатқан шамандарға жолбасшы болатын.
Иелердің арасында әр түрлі кейіпкерлер болды, адамдардан пайда болғандары ла жоқ емес. Мысалы, ләззатқұмарлықпен және жеңілтектігімен аты шыққан

Духи имеют самое различное происхождение. Первые из них появились, когда Тенгри поверг Эрлика в Нижний мир. Вслед за ним из Верхнего мира падали его слуги. Те, кто попал в воду, становились хозяевами воды, те, кто упал на горы – хозяевами гор. Некоторые духи порождены скрежетом, который раздается при соприкосновении неба и земли. Часть духов возникли во время ударов молота Эрлика по наковальне.
Небесные духи осуществляли волю Тенгри. К ним относились Уткучи, Суйла и Карлык. Когда шаман летел в небо, то не мог подняться выше Алтын казыка. Здесь его встречал Уткучи и сообщал волю Тенгри.
Дух Суйла был беркутом с лошадиными глазами. Он видит все на расстоянии тридцати дней пути и сообщает все новости Тенгри. Карлык помогает Суйлы и сопровождает шаманов с дарами.
Среди духов были разные персонажи, в том числе и произошедшие от людей. Например, Кочеган, отличавшийся своей любвеобильностью и распутством, был вначале шаманом. Много женщин и девушек пострадали от него, много врагов нажил он на земле. Спасаясь от них, он взобрался на небо и превратился в духа.
Духом дождя считается Буркут-ата, которому подчиняются тучи. В случае необходимости он стегает своей камчой-плетью, отчего происходят гром и молния. Тучи начинают плакать, а их слезы проливаются на землю дождем. Чтобы пришел дождь, необходимо на высоком холме принести жертву Буркуту-ата.

the Upper world. Those who fell into water became the guardians of the water, those who fell among the mountains – were the guardians of the mountains. Some spirits were brought forth by the grinding of the Sky and the Earth as they come together. Some of the spirits appeared when Erlik was striking his sledgehammer against the anvil.
The celestial spirits carried out the will of Tengri. They were: Utkuchi, Suila and Karlyk. When a shaman flew to the sky, he could get no higher than Altyn Kazyk. Here he was met by Utkuchi who told him the will of Tengri.
The spirit Suila was a golden eagle with horse's eyes. He could see everything as far as it takes to travel for thirty days and gave Tengri all the news. Karlyk helped Suila and escorted the shamans bearing gifts.
There were all manner of spirits, including those who were born of man. For instance, Kochegan, notorious for his love-making and debauchery, had originally been a shaman. Many a woman and girl had suffered from him, many an enemy he had made earth. Trying to escape from them, he climbed up to the Sky and turned into a spirit.
Burkut-Ata was a rain spirit who controlled the clouds. When called to he lashed out with his whip - ***kamcha*** ***** **(page118)** and produced thunder and lightning. Then the clouds would weep and their tears came down to earth as rain. To summon rain an offering was brought to Burkut-Ata on a high hill.

Күшіген бастапқы кезде шаман болған екен. Талай қыз-келіншектің обалына қалған ол, жауларынан құтылу үшін аспанға ұшып, иеге айналып кетеді.
Жауынның иесі Бүркіт ата, оған барша бұлттар бағынады. Ол қамшысын сілтеп қалғанда, аспан күркіреп, найзағай жарқылдайды. Бұлттар жылап, жерге жауын жауады. Жаңбырды аңсаған адамдар үлкен таудың басында Бүркіт атаға құрбандық шалатын болған.
Су анасы – терең сулар мен өзендерде өмір сүретін зұлым әйел-ие. Ол жағалаудан ұзап кеткен адамдарды аяғынан ұстап, өзінің су астындағы мекеніне алып кетіп, өлтіретін болған.
Ал бұлақтың иесі сый-құрметке бөленген әйел-ие. Бұлақтар судың түсіне қарай қара мен ақ деп бөлінген. Түсіне қарамастан, барлық бұлақтың суларында емдік қасиет бар деп есептелген. Қара түсті сумен буын ауруларын емдеген, бірақ ол ішуге жарамайды. Ал таза мөлдір су ішуге де, тамақ әзірлеуге де пайдаланылған.
Егер кімде-кім түсінде лай суды көрсе, ол көп ұзамай өледі деп есептелген. Егер кімде-кім түсінде жаңбыр не қар көрсе, онда көп әскері бар жау келе жатыр деп жорыған.
Әлемдегі барлық су бір-бірімен байланысты. Сондықтан да бұлақтың иесі жаңбырды жақсы көреді, оны сылдырлап қарсы алады. Түркілер бұлақтың суын лайлауға, оның айналасын бүлдіруге тыйым салған. Бұлақтың айналасындағы жанды-жансыздың бәрі иенің қамқорлығында еді. Тіпті, бұлақтың маңайындағы аң-құсты атып алуға да тыйым салынған. Егер бұл тыйымдар бұзылса, бұлақтың иесі ренжіп, бұлақ құрғап қалады.
Ең қауіпті тіршілік иелерінің бірі – Жезтырнақ еді. Ол жолаушыларға сұлу да жас әйелдің кейпінде көрініп, оларды адастарып, жез тырнақтарын салып, өлтіретін болған. Құстар мен майда аңдарды жіңішке даусын созып, айғайлап өлтіреді екен. Жезтырнақ келмес үшін, тырнақты үй ішінде алуға болмайды. Тырнақ тамақтың ішіне түссе, жазылмайтын ауруға тап қылады. Адамның ішіне түскен тырнақ өсіп, ішек-қарнын жарып шығады. Жезтырнақ өзінің тырнағын адамның төсегінің астына қойса, ол адам Жезтырнақтың арбауына түседі.

Су-анасы - мать воды. Это был злой женский дух, живущий на дне глубоких вод и рек. Неосторожных купальщиков она может схватить за ноги, унести в свое подводное жилище и умертвить.
Хозяйка родника также была уважаемым духом. Родники делились по цвету воды на черные и белые. Родниковая вода, независимо от цвета, считалась целебной. Черной водой лечили суставы и кожные заболевания, но ее нельзя было пить. Белая, чистая вода употреблялась для питья и приготовления пищи.
Если видели во сне грязную и мутную воду, то она предвещала смерть. Если видели во сне дождь или снег, то они означали приближение многочисленного вражеского войска.
Все воды в мире взаимосвязаны. Поэтому хозяйка родника любит дождь и приветствует его журчанием. Тюрки запрещали мутить воду родника, сорить возле него. Все, что находилось вокруг родника, пользовалось покровительством его хозяйки. Поэтому нельзя было охотиться на птицу и дичь рядом с родником. Если эти запреты нарушались, то хозяйка родника могла обидеться, и родник засыхал.
Одной из самых опасных существ была Жезтырнак – Медный коготь. Она представлялась в образе молодой и красивой женщины, которая заманивала путников и убивала их своими медными когтями. Если она видела птиц или мелких животных, то убивала их своим пронзительным голосом. Чтобы не накликать Жезтырнак, нельзя было стричь ногти в жилище. Если ноготь попадал в пищу, то вызывал неизлечимую болезнь. Ноготь внутри человека начинал расти и разрывал его внутренности. Жезтырнак могла околдовать человека, подложив свой ноготь в его постель.

Su-Anasy was the mother of water. She was an evil female spirit who lived at the bottom of deep waters and rivers. She was known to grasp the feet of careless swimmers and drag them down to her underwater dwelling to kill them.
The guardian of spring water was also a respected spirit. Springs were divided into black and white springs depending on the colour of the water. Spring water of both colours was thought to have healing properties. People cured joint and skin ailments with black water, though they didn't drink it. The white, clean water was used for drinking and cooking.
If people dreamed of dirty or muddy water this betokened death. If they dreamed of rain or snow this foreboded the approaching of a large enemy army.
All the waters in the world were interconnected. That is why the guardian of a spring liked the rain and greeted it with her burble. The Turkic people prohibited the muddying of spring water or the leaving of rubbish. Everything surrounding the spring was in the dominion of its guardian. So no hunting of fowl or game was allowed near the spring. If these prohibitions were violated, the guardian of the spring could take offence, and the spring would dry out.
One of the most dangerous creatures was Zheztyrnak – the Copper Claw. She was imagined as a young and beautiful woman who ensnared travelers and killed them with her copper claws. If she saw birds or small animals she would kill them with her piercing voice. To avoid bringing Zhertyrnak on themselves, people cut their fingernails outside the home. If a fingernail were to get into the food it caused an incurable illness. The nail would start growing inside the person and tear him apart. Zheztyrnak could bewitch a man by placing her nail into his bed.
Tengri and Zher-Su said thus: "May the Turkic people never perish, may they become a nation". However, before this happened many tragic events had taken place.

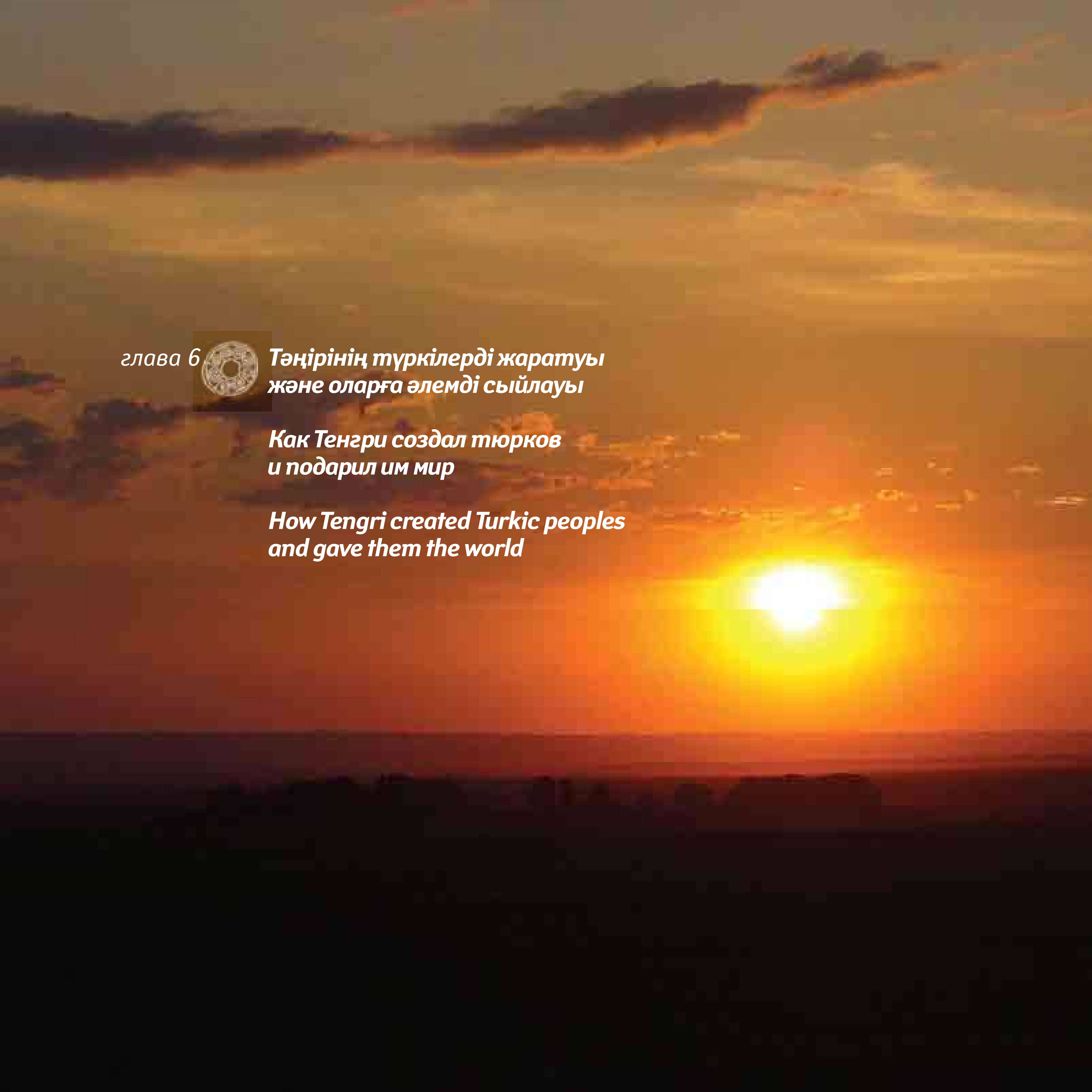

глава 6

Тәңірінің түркілерді жаратуы және оларға әлемді сыйлауы

Как Тенгри создал тюрков и подарил им мир

How Tengri created Turkic peoples and gave them the world

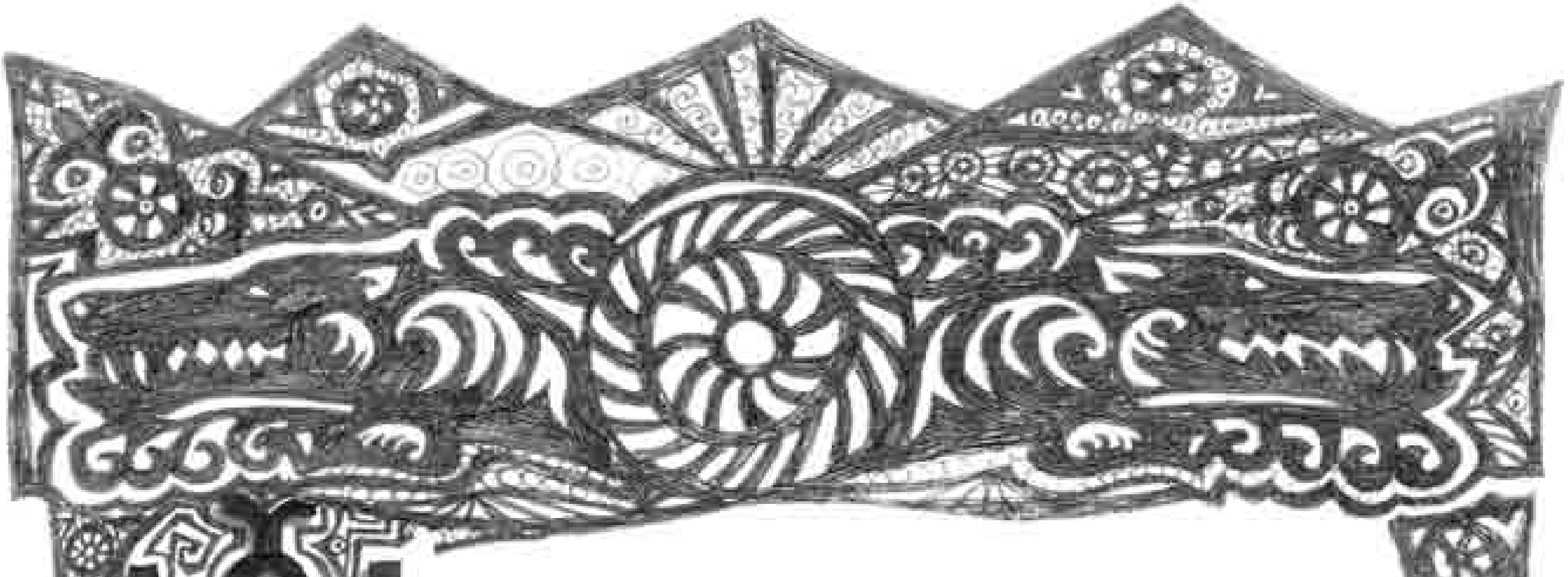

Түркілердің пайда болуы
Происхождение тюрков
The origin of the Turkic people

әңірі мен Жер-Су былай деді: «Түркі халқы жойылмасын, Ел болсын». Бірақ осы пәрмен жүзеге асқанша, біраз қайғылы жайттар болды.
Ерте заманда, адамдар тайпаларға бөлініп, барлық жерді жайлағанда, түркілердің ата-бабалары үлкен батпақтың жағасында өмір сүрген екен. Күндердің бір күнінде көрші тайпа оларды басып алып, қырып-жоюды. Тек он жасар бір бала аман қалады. Оның тым жас екенін көрген жаулары баланың аяқ-қолын шауып, шөбі қаулай өскен батпақта тастап кетеді. Алайда, қарғаның бейнесінде ұшып жүрген Ұлы Тәңірі баланы көріп қалып, оны ет беріп асырайды. Біраз уақыттан кейін Тәңірі оған құртқаны жіберді, құртқа баланы асырап, бағып-қаға бастады.
Уақыт өте берді, қасқыр-ана баланың әйелі болды. Тағы біраз уақыт өтті. Жау тайпаның ханы бір бақытсыздықтың жақындап келе жатқанын сезіп, мазасы кетті. Шамандарын жинап алып, оларға сұрақ қойды: «Бізді не бәле күтіп тұр?». Шамандар көп қиналып, әрең дегенде шындықтың бетін ашты. Олар баланың ұрпағы мемлекетті құртатынын болжады. Хан баланы табу үшін жер-жерге әскер жіберді. Оның нөкерлері тау мен даланы түгел шарлап, ақыры баланы тапты. Оны өлтіріп, басын ханға әкелді. Хан жауының кесілген басын көргенде, той жасады. Ал баланың бас сүйегінен ыдыс жасатты. Осыдан кейін хан да, оның нөкерлері де сабасына түсті.
Ал құртқа тауға қашып, үңгірдің ішінде он бала туды. Олардың әрқайсысынан бір-бір тайпа өріп, олардың атымен аталды.

Тенгри и Жер-Су так сказали: «Да не погибнет народ тюркский, народом пусть будет». Но прежде чем это произошло, случилось много трагических событий.
В древние времена, когда люди разделились на племена и заселили все земли, предки тюрков жили на краю огромного болота. Напали на них воины соседнего племени и уничтожили весь народ. В живых остался лишь один десятилетний мальчик. Видя его малолетство, враги не стали его убивать, а отрубили ему руки и ноги и бросили в травянистом болоте. Но Великий Тенгри, в образе ворона пролетая над миром, увидел несчастного и стал кормить его мясом. Через некоторое время послал Тенгри к нему волчицу, которая сберегла и вырастила его.
Со временем волчица стала женой этого мальчика. Прошло время. Хан враждебного племени почувствовал приближение беды. Обратился он к своим шаманам, что же предвещает беду? Долго шаманы пытались раскрыть истину. И, наконец, им это удалось. Рассказали они хану о том, что потомство мальчика принесет гибель его государству. Во все концы земли отправил хан воинов, чтобы убили они мальчика. Нукеры обыскали

In ancient times, when people separated into tribes and settled all over the Earth, the ancestors of the Turkic people lived at the edge of a huge marsh. The warriors of a neighbouring tribe attacked them and killed the whole people. Only one ten-year old boy survived. Because the boy was very young the enemies did not kill him, but they cut off his arms and legs and left him in the grassy marshes. But Tengri the Great was flying over the world in the guise of a raven and saw the wretched boy. Tengri gave him some meat, and later sent a she-wolf to the boy who protected and reared him.
Later this wolf became the boy's wife. Time passed and the Khan of the enemy tribe had a premonition that trouble was brewing. He asked his shamans what portended this trouble, and for a long time they couldn't discover the truth. At last it was revealed to them, and they told the Khan that the boy's descendents

Біраз уақыт өтті. Баланың ұрпағы өсіп-өніп, халық болуға айналды. Ағайындылар бас қосып, қайсысының бірінші қаған болып, халықтың басын біріктіретіні туралы ақылдасты. Керілдесіп, керілдесіп, бір келісімге келе алмады. Ақыры камға жүгінді. Кам ұзақ ойланып, қасиетті ғұрыпты орындады. Жаны кеудесінен шығып, аспанға ұшты. Аспанның бес қабатынан өтіп, Тәңірі асатаяғының тұтқасы – Алтын қазық жұлдызының тұсында тоқтады. Осы жерде камның жаны керек сөздерді естіді де, кері қайтты. Кам ауыр сапардан өзіне-өзі келіп, ағайындыларға Тәңірінің қалауын жеткізді. Бәйтеректің басына шыққан адам Тәңіріне ең жақын адам, ендеше қаған сол болады. Бәйтерек жәй ағаш емес, ол – аспанға апарар, Ұлы Тәңірінің тағына апарар жол. Ағайындылар Ұлы ағашқа келіп, оған өрмелей бастады. Бәйтеректің бұлақтары аяқ-қолдарын жырып, шаршап-шалдығып бірінен соң бірі төменге құлап жатты. Ағаштың ең төбесіне тек Ашина шықты. Ол тіпті төменге түсердің алдында қасиетті бүркіттің қанатын бір сипап үлгірді. Ал ағаштың түбінде тұрған бауырлары Ашина бұтақтардың арасында жасырынып отырды деп халықты аздырып қойды. Ашина болса, төмен түсті де, өзін жеңімпазбын деп жария салды. Халық кімге сенерін білмей, дағдарып қалды. Сонда камдар ағайындылар ағаштың түбінде тұрып, Тәңірінің белгісін күтсін деп шешті. Күннің алғашқы шапағымен ағайындылар ағаштың түбіне жиналып тұрды. Біраздан соң қасиетті бүркіт ағаштың төбесіне ұшып, жеті рет айналды да, Ашинаның төбесіне қонды.
Енді Тәңірінің қалауына ешкім де күмәнданған жоқ. Түркілердің алғашқы қағаны Ашина болды, оның ұрпақтары да көп уақыт ел биледі.
Ашинаның есімі асыл текті қасқыр дегенді білдіреді. Ашинаның отауының үстінде үнемі алтын басты қасқыр бейнеленген ту желбіреп тұратын. Арғы әжесінің құрметіне түркілер өздерін «қасқырдың сүтімен асыраған адамдар» деп атады. Ал арғы бабасын батпақта аштан өлуден құтқарған қарғаның құрметіне Ашинаның алтын ұрпағы өздерін алтын құс немесе алтын қызыл қарға руы деп атады.
Ашинаның ұрпағы Асян-шад бес жүз түтінді бастап, үңгірден шығып, Алтайды мекен етті. Олар басқа халықтармен араласып, түркі, яғни күшті, мықты деген атқа ие болды.

всю степь и все горы. Выследили и убили они человека. Когда хан увидел отрубленную голову своего врага, устроил он пир. А из черепа приказал сделать чашу для вина. Успокоился хан и его окружение.
Волчица же бежала в горы и в укромной пещере родила десятерых сыновей. Каждый из них стал основателем рода и дал ему свое имя.
Прошло время. Потомство мальчика и волчицы размножилось, и захотели люди стать народом. Собрались братья и стали решать, кто объединит сородичей и станет первым каганом. Долго они спорили и не могли прийти к согласию. Обратились тогда они за советом к каму. Долго думал кам. Начал он свой священный обряд, душа его вышла из тела, взлетела к синим небесам. Миновала она пять небес и остановилась у самой рукоятки посоха Тенгри – звезды Алтын Казык. Здесь душа кама услышала заветные слова и вернулась обратно. Пришел в себя кам после тяжелого пути и передал братьям волю Тенгри. Тот, кто взберется на Байтерек и окажется выше всех братьев, а значит и ближе всех к Тенгри, тот и станет каганом. Байтерек ведь не просто дерево, а еще и дорога на небеса, к престолу Великого Тенгри. Пришли братья к Великому дереву и стали подниматься вверх. Срывались они с веток, обдирая руки и ноги, падали вниз от усталости. Единственным, кто поднялся выше всех, оказался Ашина. Он смог даже дотронуться до крыльев священного орла, прежде чем стал спускаться вниз. У вершины дерева братья уже возмущали народ и говорили, что Ашина просто спрятался в густых ветвях и дождался, когда братья выбьются из сил и упадут с дерева. Только тогда он спустился и назвал себя победителем. Народ не знал кому верить. Тогда решили камы, что встанут братья у подножья дерева и станут ждать знака Тенгри. Как только взошло утреннее Солнце, братья встали под кроной Байтерека. Через некоторое время могучий орел слетел с дерева и, совершив семь священных кругов, опустился на голову Ашины.
Теперь уже никто не сомневался в выборе Тенгри. Так появился первый каган тюрков, а потомки Ашины правили народом еще много лет.

would destroy the Khan's realm. The Khan sent out his warriors to all corners of the Earth to find the boy and to kill him. The ***nuker*s*** **(page118)** searched high on the mountains and low in the steppe until they tracked the man down and killed him. When the Khan saw the severed head of his enemy he ordered a feast and told his people to make a drinking bowl from his scull. The Khan and his attendants were lulled into a feeling of safety.
Meantime, the wolf had escaped to the mountains and gave birth to ten sons. Each of them became a progenitor and gave his name to a tribe.
Time passed, the descendants of the boy and the she-wolf had multiplied and decided to become a nation. All the brothers got together to choose the one who would unite the kinsmen and become the first Khagan. They argued long and hard but could not come to an agreement. Then they turned to the kam for advice and he fell into a deep thought. Then he began his sacred rites; his soul departed from his body and flew up to the blue sky. On the way the soul passed five skies until it stopped at the very hilt of Tengri's staff - the star Altyn Kazyk. Here the soul of the kam was given the secret words and it returned to earth. When the kam came around after his soul's difficult journey, he conveyed to the brothers the will of Tengri. He, who climbs Baiterek and rises higher than his brothers and thus closer to Tengri, will become the Khagan. For Baiterek was not a mere tree - it was the path to the Heavens, to the throne of Tengri the Great. The brothers came to the Great Tree and started climbing it, but they kept falling off the branches while scraping their arms and legs until they dropped down in exhaustion. Ashina was the one of all the brothers who climbed high up the tree and even touched the wings of the sacred eagle before he went down. At the foot of the tree his brothers were already stirring up the people, saying that Ashina had simply hidden in the thick branches and waited for his brothers to get tired and fall out of tree. Then he had come down and announced himself the winner. The people did not know whom to believe. Then the kams decided that the brothers should stay at the foot of the tree to wait for a sign from Tengri. At the morning sunrise the brothers gathered under the crown of Baiterek. Before long a mighty eagle flew down from the tree, made seven sacred circles, and landed on the head of Ashina.
Now there was no doubt about Tengri's choice. This is how the first Khagan of the Turkic people was chosen. Ashina's descendants went on to rule the people

Түркілер көбейген кезде, оларға көк қасқыр келіп, күн батарда жаңа жерлерді жаулауға бастады. Жүретін уақыт болғанда, қасқыр: «Көш, көш – жолға шық!» деп айғайлады, адамдар оның соңынан ілесті. Олар көптеген жерлерді жаулап, алып мемлекет құрды.

Имя Ашина означает благородный волк. Над ставкой Ашины всегда развевалось знамя с золотой волчьей головой. В память о праматери тюрки называют себя вскормленными молоком волчицы. А в знак уважения к ворону, который не дал прародителю тюрков погибнуть в болоте, золотой род Ашина стали называть родом золотой птицы или золотого красного ворона.
Потомок Ашины Асянь-шад вывел пятьсот семейств из пещеры и поселился на Алтае, где они смешались с соседними народами и приняли название тюрк, что значит сильный, крепкий.
Когда же тюрки размножились, то пришел к ним синегривый волк и повел их на покорение новых земель на заходе солнца. Когда нужно было идти, то волк кричал «Кош, Кош – в путь!» и люди следовали за ним. Покорили они многочисленные земли и создали огромную империю.

for many years.
The name "Ashina" means a noble wolf. A banner with a wolf's golden head always flew over Ashina's headquarters. In memory of their foremother, the Turkic people referred to themselves as nurtured by the milk of a she-wolf. And in honour of the raven, who saved their forefather from the marshes, the Turkic people called Ashina's Golden Clan – the Clan of the Golden Bird or the Clan of the Golden Red Raven".
Ashina's descendant, Asyan-Shad, led five hundred families out of a cave and settled in the Altai. There they mixed with neighbouring peoples, and took the name Turk which means strong and firm.
When the Turkic people grew great in number, there came a blue-maned wolf to lead them at sunset on a conquest of new lands. When it was time to go the wolf cried out: "Kosh, Kosh, or Go, Go! – Onwards!", and the people followed him. They conquered vast lands and created a great empire.

Khagans are the great rulers of the Turkic world; they were given to people from above, by Tengri. It is preordained that the Khagan shall rule the Turkic

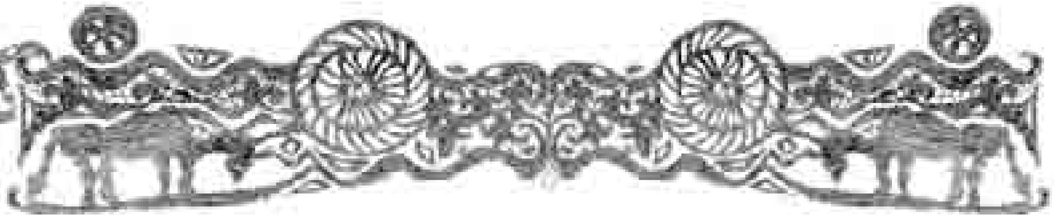

Қағандар
Каганы
Khagans

Түркі әлемінің ұлы билеушілері – Қағандарды Тәңірінің өзі сыйға тартқан. Егер оның қалауымен өмір сүрсе, қағандар түркілерді билейді, ал түркілер бүкіл әлемді билейді. Сондықтан да Тәңірінің көрсеткен жолымен жүрген түркілер былай деген: «Төбеңнен Тәңірі баспаса, Астыңнан жер айрылмаса, Түркі халқы, ел-жұртыңды кім қорлайды?». Түркілер өз әскерін жеңетін күш жоқ деп білген және Тәңірі қолдап тұрғанда билігімізде шек жоқ деп сенген. Қағандар былай деген: «Тәңірі қуат берген соң, Әкем қағанның әскері бөрідей бопты, Жаулары қойдай бопты».

Каганы – великие властители тюркского мира, были дарованы свыше самим Тенгри. Если следовать предначертанному пути, то каган будет править тюрками, а тюрки властвовать над миром. Поэтому древние тюрки, твердо идущие по пути Тенгри говорили «Когда Небо вверху не давило тебя, и земля внизу не разверзалась под тобой, о тюркский народ, кто мог погубить твое государство?». Тюрки верили, что нет такой силы, которая может остановить их войско, и нет пределов их господству, пока им покровительствует Тенгри. Каганы говорили: «Так как Небо даровало силу, то войско моего отца-кагана было подобно волку, а враги его были подобно овцам».

people and the Turkic people shall rule the world. Thus the ancient Turkic people, faithfully following the precepts of Tengri, used to say: "Oh Turkic people, if the heavens don't fall down and the earth doesn't crack open, what else can destroy your empire?" The Turkic people believed in their invincibility; they knew, that as long as they had the protection of Tengri, there was no force capable of stopping their armies and their supremacy was absolute. The Khagans used to say: "Because our might is Heaven sent the warriors of my Father-Khagan were like wolves and those of his enemies were like sheep".

Heaven-born and like the Sky

Тәңірідей, Тәңірден жаралған
Түркі Білге қаған,
Бұл шақта отырдым.
Сөзімді түгел естіңдер:
Бүкіл жеткіншегім, ұланым,
Біріккен әулетім, халқым,
Оңымда шад, апа, бектер
Солымда – тархан, бұйрық бектер.

Ұлы Тәңірі әр адамның тағдырын билеп-төстейді. Ал жер бетінде тірлік бей-берекетке ұшырамас үшін ұлы қағандар күнделікті істермен, әділдік орнатумен айналысады. Қағандарды таққа Тәңірі отырғызады, олардың әрқайсысына ерік-жігер мен даналық, ұлы істер мен ерлік жасаулары үшін орасан күш-қайрат береді. Қаған – Аспанның жердегі үлгісі. Тәңірі қағандарға даналық пен билік беріп, оларды халыққа сыйлайды, қағанға қарсы шыққандарды жазалайды. Қағанға пәрмен жеткізіп, мемлекеттік және әскери істерді шешеді. Түркілердің өз мемлекетін аспаннан жаратылған, ал өздерін Аспанның қалауы түскен халықпыз деп атауы тегін емес. Қағанның басына асыл тастармен безендірілген алтын тәж кигізген.
Алайда, қағандар шексіз билік иесі болған жоқ. Түркілер еркін халық еді, олар өздерінің үстінде Аспанның үстемдігінен басқаны көтере алмайтын. Сондықтан қаған тек Аспан заңына емес, халықтың еркіне де бағынуы тиіс болды. Егер қаған ағат басып, халыққа қысым жасаса, Тәңірі оны ақыл-

Рожденный Небом, сам подобный Небу, я,
Бильге каган, теперь над тюрками воссел –
Так слову моему внимайте до конца,
Вы, сыновья мои и младшая родня,
Народы, племена, крепящие свой эль,
Вы, беки и апа, что справа от меня,
Тарканы и чины, что слева от меня.

Великий Тенгри определяет и вершит судьбу каждого. Но для того, чтобы мир не пришел в упадок, повседневное правосудие и управление на земле совершают великие каганы. Тенгри возвышал и сажал на престол каганов, даровал им волю и мудрость, силу для свершения великих дел и побед. Каган был символом неба на троне. Тенгри дарует каганам мудрость и власть, дарует каганов народу, наказывает согрешивших против каганов. Приказывая кагану, решает государственные и военные дела. Не случайно тюрки называли свое государство небесно рожденным, а себя считали избранным Небом народом. Золотая корона, украшенная драгоценными камнями, венчала голову кагана.
Но каганы не были абсолютными правителями. Ведь тюрки были свободным народом и не могли терпеть над собой никого, кроме Неба. Потому каган должен был следовать не только законам Неба, но и воле народа. Если каган ошибался и притеснял народ, то говорили, что Тенгри лишает его разума. Править тюрками можно было лишь до тех пор, пока этого хотят подданные или до тех пор, пока кагану сопутствует удача. Если каган терпел поражение в битве с врагами, то должен был покончить жизнь самоубийством. Никто не мог нарушать степные законы. Если близкие кагана своими действиями провоцировали недовольство народа, то и они наказывались по закону.

Here to rule the Turks am I.
You, my sons, and kin as well
And the clans who love their el'.
On my right, the Beys and Mother
On my left the Tarkhans and all other
Heed the Bilghe Khagan until you die.

Tengri the Great determined and ruled the destiny of every man. However, to protect the world from falling into a decline, the great Khagans were charged with administering the law and everyday affairs on earth. Tengri ennobled the Khagans and placed them on the throne; he gave them the will, wisdom, and power to accomplish great things and victories. The Khagan was a symbol of the throne of Heaven. Tengri bestowed wisdom and power on the Khagans; and he bestowed the Khagans on the people, and punished those who dared to transgress against them. It was Tengri who gave the Khagan their orders, thus conducting the affairs of state and war. This is why the Turkic people called their state heaven made, and thought of themselves as a nation chosen by the Heavens. The Khagan usually wore a gold crown decorated with precious stones.
Nevertheless, the Khagans were not absolute rulers. The Turkic people were a freedom-loving nation who could accept only one power over them, the power of the Heavens. Thus the Khagan followed not only the decrees sent from Heaven but also the will of his people. If the Khagan erred or oppressed his people, it was said that Tengri had deprived him of his senses. The Turkic people could be ruled only as long as they accepted it or as long as the Khagan had luck

естен айырды десті. Түркілерді олардың еркіне қарай және қағанның жолы болып тұрғанша ғана билеуге болатын. Егер қаған жаумен шайқаста жеңіліске ұшыраса, өзіне қол салуға мәжбүр болды. Дала заңдарын ешкім де бұза алмайтын. Егер қағанның айналасындағылар халықты ашу-ызасын тудырса, олар да заңмен жазаланатын.
Елге зияндық жасаған қаған Тәңірінің қолдауынан айрылып, өмірімен қоштасатын. Халық кез келген қағаннан биік. Сондықтан да халық Тәңірінің құптауымен қағанды тақтан тайдыратын, тіпті кейде жазалайтын. Бірақ ақсүйек өкілін Тәңіріге қанын көрсетпей, арнайы әдіспен жазалау керек еді. Кінәліні кілемге орап, тұншығып өлгенше әрі-бері лақтыратын болған.
Ұлы қағандар шаңырақтан түскен күн сәулесінен туылған. Киіз үйге түскен күн сәулесінен Шыңғыс ханның ата-бабасы дүниеге келді. Түркілердің атасы Оғыз хан да күн сәулесінен туылып, аспан қызына үйленген.
Жоғарғы билікке Тәңірінің ерекше сыйы – бойында құты бар қаған ие болған. Жаңадан дүниеге келген нәрестенің уысында қатып қалған қан болса, оның болашағы ұлы істерге толы болады деп болжанған. Мұндай құт Манастың, Шыңғыс ханның, Оғыз ханның және басқа да Даланың ежелгі билеушілерінде болған екен.
Қағандар былай деген: «Тәңірі жарылқағандықтан, Өзімнің бақытым бар болғандықтан қаған отырдым». «Құтты білікте» қағанның бойындағы құт туралы былай делінеді:

Бақыт оның есігінің алдында және оның қызметіне әзір;
Есіктің алдында тұрып, оның қызметіне әзір.

Алайда ол құт әркімге берілмейді, оған лайық адамға, яғни шыншыл, әділ, аспанның мейірі түскен адамға ғана бұйырады.

Каган, наносящий ущерб элю, лишался благодати Тенгри и уходил в небытие. Народ выше, чем любой каган. А потому с соизволения Тенгри народ мог отрешить от власти кагана, а в редких случаях и казнить его. Но казнить представителя белой кости нужно было особым способом, не вызывая недовольства Тенгри видом крови. Виновного заворачивали в ковер и подбрасывали до тех пор, пока он не умирал.
Великие каганы рождались от солнечных лучей, которые проникали в юрту через шанырак. От солнечного света, проникшего в юрту, родились предки Чингиз-хана. Огуз-хан, предок тюрков, также был рожден от солнечного луча и сам женился на небесной деве.
Обладание верховной властью означало, что у кагана есть особый дар Тенгри – кут. Если в руках родившегося младенца был сгусток запекшейся крови, то его ждало великое будущее. Такой кут был у Манаса, Чингизхана, Огуз-хана и других древних правителей Степи.
Каганы говорили «По милости Неба и потому, что у меня самого есть кут, я сел на царство каганом». В «Кудатку билик» говорится о куте властителя:

К его услугам приходит счастье и стоит у его дверей;
Стоя у дверей, оно готово к его услугам».

Но этот кут не дается всякому, а лишь тому, кто может его взять, т.е. быть честным, справедливым, благословенным Небом.
После того как каган восходил на престол, он становился в государстве первосвященником и для народа, и для вельмож. Его почитали как сына

on his side. If the Khagan suffered defeat in a battle with the enemy, then he had to kill himself. Nobody could violate the laws of the steppes. If those close to the Khagan provoked the displeasure of the people with their actions, they were also punished by law.
A Khagan who did harm to the el' would fall out of Tengri's favour and be relegated to oblivion. The people were higher than any Khagan. That is why with Tengri's consent the people could deprive the Khagan of his power and, in rare cases, even put him to death. To avoid Tengri's displeasure at the sight of blood, members of the noble "white bone" caste were put to death in a certain way. The guilty Khagan was rolled into a carpet and tossed up in the air until he was dead.
Great Khagans were born from rays of sunlight which entered into a yurta through the ***shanyrak**** **(page118)**, or smoke-hole. The ancestors of Genghis-Khan were born of the sun light that had found its way into a yurta. Oghuz-Khan, an ancestor of the Turkic people, was also born from a ray of sun and later married a celestial maiden.
To have supreme power meant having a special gift – the kut - given to a Khagan by Tengri. If a baby boy was born with a blood clot in his hand, he was destined to have a great future. This kut was in the hands of Manas, Genghis-Khan, Oghuz-Khan and other ancient rulers of the Steppe.
The Khagans used to say; "By the grace of Heaven and the endowment of my kut, I have been crowned Khagan." The ruler's kut is described in "Kudatku Bilik" or "The Gift of the Heavens:

"To serve him fortune finds his very door,
And at his service it waits upon him evermore".

But this kut is not given to just anyone. Only to those who deserve it or those who are honest, just and blessed by the Heavens.
After coming to the throne, the Kaghan became the patriarch of the nation-state to the commoner and the noble alike. He was esteemed as the son of the Heavens. By the will of Tengri a man became a Khagan, and he remained under Tengri's protection as long as he was in accord with Tengri and enjoyed

Қаған таққа отырғаннан кейін, халық үшін де, ақсүйектер үшін де ол мемлекеттегі бірінші діни қызметкерге айналады. Оны Аспанның ұлы ретінде құрметтеген. Адам тек Тәңірінің қалауымен қаған бола алады және оның мейірімі түсіп тұрған кезде ғана оның өкілі болып саналған. Қаған таңдауға үлкен жауапкершілікпен қараған. Қаған ержүрек, ақылды, шыншыл, қажыр-қайраты мол, әділ адам болуы тиіс. Ол бойындағы барлық қасиеттерімен шын Бозқұртқа лайық, халық пен ақсүйектер арасында сый-құрметке бөленген адам болуы керек. Осындай қасиеттерінің арқасында қаған өзінің қарамағындағы барша түркі рулары мен тайпаларын біріктіріп, біртұтас халық-әскер құрып, өзі оның қолбасшысы болған. Тек қайратты қағандар ғана жауларын тітіркенткен осындай орасан күшті уысында ұстап тұра алған. Қаған өз халқы мен Отанының қамын жеуі керек. Қағанның міндеті – халқын киіндіріп-ішіндіру ғана емес, оның басты міндеті – түркілердің үстемдігін арттырып, ұлттық даңқты асқақтату. Алғашқы қағандар – батыр болған, ал олардың ақылшылары – данагөйлер еді. Кеңесші халықтың атынан қағанға сөйлеп, оған халықтың еркін білдіріп отырған. «Әскерде – батыр, өмірде – дана» деген тіркес осы замандарда қалыптасты.
Қағанды халыққа Аспан, Ұлы Тәңірінің өзі сыйлайтын болғандықтан, қағандардың бойында ерекше қасиеттер болуы заңды еді. Ашина ұрпақтары ауа-райын құбылта алатын болған – жауға қарсы боран мен жаңбыр жіберіп, қажет болған жағдайда тоңған әскерге жылу әкеле алады екен.
Бұл әлемді Тәңірі жаратты, қағандар ондағы тірлікті тәртіпке салып отырулары керек. Тепе-теңдік пен тәртіп бұзылған сәтте, мемлекетте аумалы-төкпелі заман туып, апаттар басталған. Алайда қағандар тәртіпті тек өз күштерімен сақтай алмайтын. Олар данагөй кеңесшілердің, халықтың ақылына жүгініп отырған.

Неба. По воле Тенгри человек становился каганом и являлся его ставленником до тех пор, пока сам был в согласии с Тенгри, был у него в милости. К выбору кагана относились со всей ответственностью. Каган должен был быть храбрым, умным, честным, энергичным, справедливым, по всем свойствам быть настоящим Бозкуртом, иметь уважение среди народа и у знати. С помощью таких качеств каган объединял все подчиненные ему тюркские племена и роды в единый народ-войско и становился во главе их. Только очень энергичные ханы умели «держать в руках» эту грозную для врагов силу. Каган должен был заботиться о своем народе и о Родине. Забота хана заключалась не только в том, чтобы кормить и одевать свой народ, его главная задача – поднимать величие тюрков и национальную славу. Первые каганы были героями, а их советники – мудрецами. Советник доводил до кагана волю народа и говорил от имени народа. В те времена считали, что «герой - в войске, мудрый - в жизни».
Поскольку Небо, Великий Тенгри дарует народу кагана, то сами каганы обладают некоторыми сверхъестественными способностями. Легендарные предки из дома Ашина могли управлять погодой – насылать на врагов бури и дожди, а в случае необходимости принести тепло для замерзающего войска.
Тенгри создал мир, каганы должны были поддерживать в нем равновесие, порядок. Как только равновесие, порядок нарушались, в государстве наступало время перемен, начинались катастрофы. Но каганы не могли поддерживать порядок только собственными силами. Они должны были опираться на мудрых советников, на поддержку народа.
Особенно важно не забывать имена отцов и дедов, предков до седьмого колена, которые помогают поддерживать счастливое равновесие. Поэтому в трудные минуты тюрки перечисляли их имена и просили поддержки. Во время праздников и пиршеств также вспоминались предки и им приносились жертвы. Слава предков была славой живущего поколения.
Если приходит забвение, живущие не вспоминают своих предков, то их духи начинают мстить. Государство приходит в упадок.
Отношение к особо значимым правителям также было своеобразным. Нельзя было называть кагана по имени. Случалось так, что настоящее имя кагана знали приближенные, а простой народ знал только эпитеты.

his favour. The choosing of a Khagan was undertaken with great care. The Khagan had to be brave, clever, honest, forceful and just. He had to be a true ***Bozkurt******(page 118)**, or wolf in character and have the regard of the high and the lowly. These qualities enabled a Khagan to unite all of the Turkic tribes and clans under his reign into one nation-army and to become its leader. Only very mighty khans, or rulers could keep a tight reign on this fearsome force. A Khagan took care of his people and his Homeland. This was not limited to making sure his people were fed and clothed. His main duty was to foster the greatness and national glory of the Turkic people. The first Khagans were heroes and their advisers were sages. These advisers spoke on behalf of the people and conveyed their will to the Khagan. It was believed that "a hero in the army is a wise man in life."
Because it was the Heavens, or Tengri the Great, who conferred the Khagan on the people, the Khagans had certain supernatural abilities. The legendary ancestors of the Ashina clan could control the weather. They could send storms and rain on the enemy and, when necessary, warm weather to their freezing warriors.
Tengri created the world and the Khagans were there ensure the stability and order in this world. No sooner was this stability and order shaken, as the nation state would fall on uncertain times and catastrophes would ensue. However, the Khagans could not maintain order on their own; they needed the help of wise advisers and the support of the people.
It was especially important to remember the names of the fathers, grandfathers, and ancestors seven times removed; all of whom help to keep the proper balance. That was why in hard times the Turkic people called out their names and asked them for support. They also remembered their ancestors during holidays and festivities, and made offerings to them. The glory of their ancestors was the glory of the living generation.

Әсіресе, жеті атаға дейінгі ата-бабаның атын ұмытпаған ләзім, олар бақытты тепе-теңдікте ұстап тұруға көмектеседі. Сондықтан қиын кезеңдерде түркілер олардың аттарын атап, көмек сұраған. Мереке мен той кезінде де ата-бабаның аты аталып, олардың аруағына арналып құрбандық шалынған. Ата-баба даңқы өмір сүріп жатқан ұрпақтың даңқы болып есептелген.
Егер тірілер ата-бабаларын еске алуды ұмытса, олардың рухтары ренжіп, кек ала бастаған. Мемлекет мұндай жағдайда құрдымға кетеді.
Айрықша жағдайдағы билеушілерге көзқарас та өзгеше болды. Қағанды атымен атамайтын. Көбіне қағанның есімін оның айналасындағы адамдар ғана білетін, ал қарапайым халық оның атына арналған айшықты мадақтарды ғана білді.
Түркі хан-батырлары ұрпақтарына мынандай өсиет қалдырды: «Ілгері – күн шығысында, оң жақта – күн ортасында, кейін – күн батысында, сол жаққа – түн ортасында... Түркі халқы үшін түнде ұйықтамадым, күндіз отырмадым... Түркі халқы жойылмасын! Түркі халқының атағы мен даңқы өшпесін! Менің күміс халқым, еркіндікті, байлықты, жақсылықты көбейтетін...».
Қағанға бағынбағандар мен мемлекетке сатқындық жасағандар өлім жазасына кесілген. Қылмыскерлердің өлімі қандай жағдайда жүзеге асса да, Тәңірінің қалауымен байланыстырылды; Тәңірі өз әмірімен жүргісі келмейтін қағанға да, тіпті тұтас халыққа да қаласа – өлім, қаласа – тұтқын болуды, қаласа – ауру жібереді. Тәңірінің әміріне бойұсынбау немесе қарсы шығу міндетті түрде өліммен жазаланған.
Мәңгі Аспан – Тәңірі көмек көрсетіп қана қоймайды, ол қарамағындағылар бойынан белсенділік көргісі келеді, яғни құлшылық қылудан бөлек әрекет те жасау керек. Сондықтан да түркілер әлемі – қажырлы адамдар әлемі, олар аспаннан жауатын шапағатты күтіп, қол қусырып отырмайды, оның қолдауына сүйене отырып, өздері әрекет етеді.

Тюркские ханы-богатыри оставили потомкам такие обращения: «Вперед, вплоть до солнечного восхода, направо, вплоть до полудня, назад к солнечному закату, налево, вплоть до полуночи... Ради тюркского народа я не спал ночей, дней, не имея покоя... Да не исчезнет тюркский народ! Имя и слава тюркского народа да не исчезнет!» «Серебряный мой народ, свободу, богатство, добро увеличивает...».
Смертью каралось неповиновение кагану или измена государству. Смерть преступников, при каких бы обстоятельствах она ни последовала, связывалась с волей Тенгри; Тенгри карал гибелью, пленом или болезнью каганов и даже целые народы, если они отказывались следовать его заповедям. Ослушание или противодействие воле Тенгри неотвратимо наказывалось смертью.
Вечное Небо – Тенгри не только оказывает помощь, но и требует активности от своих подданных, то есть, кроме молитвы, нужны и действия. Поэтому мир тюрков - это мир энергичных людей, которые не ждут милостей от неба, а действуют сами при его поддержке.

If the living allowed the names of their ancestors to sink into oblivion, the spirits of these ancestors would take their revenge and the state shall fall into decline.
Very important rulers were treated with special distinction. Calling a Khagan by name was prohibited. At times only his intimates knew the given name of a Khagan, while ordinary people knew only his titles.
The Turkic Khans - Batyrs left their descendents these words: "Forward - to sunrise; rightward - to midday; backward – to sunset; leftward – to midnight... For the Turkic people I have not slept night and day and have no rest... May the Turkic people live forever! May the name and glory of the Turkic people live forever!" "May the freedom, wealth and good fortune of my silver nation grow abundant...."
Insubordination to a Khagan or betrayal of the state was punished by death. The punishment of criminals by death, whatever the crime, was always carried out at the behest of Tengri. Tengri punished the Khagans and nations themselves with destruction, captivity or disease if they refused to follow his commandments. Disobedience or opposition to Tengri's will was inevitably punished by death.
The eternal Heaven or Tengri required action from the people he supported; he expected deeds, not prayers alone. Thus the world of the Turkic people was one of venturesome nations, who did not wait for Heaven's favours, but with its blessing acted on their free will.

The people of the Middle World paid close heed to the goings on in the Upper and the Lower Worlds, so they could anticipate the will of the gods and com-

Шамандар
Шаманы
Shamans

Орта әлемнің адамдары құдайлардың қалауын дер кезінде біліп отыруы үшін және ата-баба аруағымен тілдесіп отыруы үшін Жоғарғы және Төменгі әлемде не болып жатқанына үнемі құлақ түріп отыруы тиіс болды. Болашақты болжаудың бір тәсілі – түс жору болатын. Түркілер адам ұйықтағанда оның құт-жаны кеудеден бөлініп ұшып, барлық әлемдерді аралап, өңінде көрмейтін нәрселерді көріп, естімейтін жайттарды естіп қайтады деп сенген. Түсті дұрыс жору арқылы болашақты болжап, алдағы қауіп-қатерден құтылуға болады деп білген.
Құдайлармен сөйлесу, әлемдерді аралау, жын-шайтанмен арбасу, болашақты болжау – камдардың еншісіндегі нәрсе. Түркілер шамандарды осылай атаған. Шамандардың сиқырға толы ғұрыптары камлание деп аталған.
Алғашқы камдар әйелдер еді. Олар отбасын қорғау үшін жын-шайтанмен арбасқан ұлы жауынгерлер еді. Сондықтан оларды «отаған» немесе «отған» деп атаған. Бұл атау ежелгі түркі тіліндегі «от» деген түбір сөзден шыққан. Отағандар оттың киесі болды, ошақ қорғаушысы, мәңгі аспанның алғашқы қызметшілеріне айналды. Олар әртүрлі жан-жануарға айналып, тіпті оларды дүниеге әкеле алатын.
Әрине, Ерліктен басқа бұл өнерге адамдарды кім үйретуші еді! Сондықтан еркектер арасынан шыққан алғашқы камды Жанғара деп атады. Ерлік былай деді: «Бұдан былай сенің атың кам болады. Саған ұқсағысы келгендер жер бетінде береке-байлыққа ие болмайды». Шамандардың ең құдіреттісінің де өмірі кісі қызығарлықтай емес. Ешбір адам өзіне мұндай тағдыр тілемес еді. Бірақ Ерліктің еркі ең күшті адамның ерік-жігерінен де күшті еді. Егер Ерлік әлдекімге кам боласың десе, солай болатын да.

Люди Среднего мира должны были внимательно прислушиваться к тому, что происходило в Верхнем и Нижнем мире, чтобы своевременно узнавать волю богов и общаться с духами предков. Одним из способов проникнуть в будущее было толкование снов. Тюрки верили, что во время сна их душа-кут пускается в путешествие по мирам и может увидеть и услышать то, что недоступно человеку. Правильно истолковав сон, можно было узнать будущее и избежать многих бедствий.
Общением с богами, путешествиями между мирами, борьбой со злыми духами, гаданием о будущем занимались камы. Так тюрки называли своих шаманов. Их магические действия назывались камланием.
Первыми камами были женщины. Это были великие воительницы, которые сражались со злыми духами и охраняли родной очаг. Поэтому их называли «удоган» или «утган». Древнетюркский корень «ут» означал огонь. Удоганки были жрицами огня, защитницами родных очагов, первыми служительницами вечного неба. Они могли превращаться в различных животных и даже рожать их.
Кто кроме Эрлика мог научить этому искусству людей! Потому первого кама-мужчину звали Жангара - черная вера. И сказал Эрлик «Отныне имя твое будет кам. Кто будет подражать тебе, тот не будет иметь богатства на земле». Потому незавидная судьба у шаманов, даже самых могущественных. Люди стремились избежать такой судьбы. Но воля Эрлика сильнее, чем даже самая сильная воля человека. Если Эрлик отметил человека печатью кама, так тому и быть.

municate with the spirits of their ancestors. The reading of dreams was one way see into the future. The Turkic people believed when asleep their soul-kut went travelling all over the world and could see and hear things man could not. The correct reading of a dream could show people their future and prevent many disasters.
"Kam" means shaman in Turkic. The kams communicated with the gods, travelled between the worlds, opposed the evil spirits, and told fortunes. Their magic practices were called "kamlaning".
The first kams were women. They were great warriors who fought the evil spirits and protected the home hearth. They were called "udogan" or "utgan". In ancient Turkic the root "ut" meant "fire". The ***udogan***s* **(page 118)** were priestesses of fire, defenders of hearth and home, and the first servants of the eternal Heaven. They could turn into different animals and even give birth to them.
Who but Erlik could have taught these arts to humans? That is why the name of the first male kam was Zhangara – black faith. Erlik said: "Henceforth your name shall be Kam. Those who will follow you will gain no riches on this earth." Thus the fate of a shaman, even the most powerful one, was an unenviable one. Though people tried to avoid such a destiny, Erlik's will was stronger than the strongest will of man. If a man was marked by Erlik with the seal of a kam, so be it.
According to legend, the ancestor and creator of the kams was an eagle living on Baiterek. The eagle consumed the soul of a baby destined to become a kam and brought it to the tree. There the soul of the infant was hatched as an egg into an iron cradle. At the appointed time the soul returned to the man and made him into a shaman.
The children of shamans were most likely to become shamans, as these skills were often passed down by inheritance and by birth. However, not all the children of shamans could follow in their father's footsteps, only those who had special marks – Tengridyn Temga – the divine seal of Erlik. The mark could

Сондай-ақ камдар Бәйтеректе өмір сүретін бүркіттен тараған деседі. Ол кам болу маңдайына жазылған баланың жанын жұтып, ағаштың басына алып кетеді. Ол жерде баланың жаны темір бесікте жұмыртқа түрінде басылып шығады. Ал уақыты келгенде, баланың жаны адамға қайтып келіп, оны шаман болуға мәжбүрлейді.
Шамандардың балалары да әдетте шаман болатын, өйткені олардың өнері қанмен ұрпақтан ұрпаққа тарайды. Бірақ шамандардың бәрінің баласы бірдей әке ісін жалғастыра алмайды, олардың ішінде тек айрықша белгісі – «Тәңірдің таңбасы» – Ерліктің қасиетті мөрі бар бала ғана шаман болады. Ол белгі денесіндегі әлдебір ерекше таңба немесе біріккен саусақтар, мінез-құлқындағы түсініксіз әрекеттер болуы мүмкін. Басқаша айтқанда, қарапайым адамдардан ерекшеленіп тұратын, денесінде құдайдың таңбасы бар адам ғана шаман бола алатын еді. Мұндай адамдардың бойында артық сүйек бар дейтін, ал олардың жаны туылмай тұрып, шамандықты үйренген десетін.
Таңдау түскен адам өзінің шаман болатынын түсінде көреді. Ол ұйықтап жатып түсініксіз, қорқынышты әрі тылсым дауыс естиді. Ол дауыс адамның ішіне кіріп алады да, оны ұйқыдан, тамақтан қалдырып, адамдардан аулақ кетуге шақырады, ол не барлық уақытта бас алмай ұйықтай береді немесе елсізге қашып кете береді. Адамдардың бәрі бірдей шаман болғысы келмейді. Сондықтан шаман әулетінде осы істі жалғастыратын адам табылмаса, басқа рудан жетім баланы алдырып, оған шаманның құдіретті өнерін үйреткен.
«Шаман ауруына» ұшыраған адам кей кезде есі ауысып, ара-тұра естен танып қалатын болған. Ол бірнеше жыл бойы осылайша қиналады. Бұл кез рухтар болашақ шаманның құтын тәрбиелеу үшін ұрлап алатын кез еді. «Оқыту» кезеңін шаманды таңдаған рухтар анықтайды-мыс. Ал осы мерзім аяқталған соң, «құты» тәрбиеден өткен адам ерекше қасиеттерге ие болған – өткенді және келешекті көру, жай адамдардың көзіне көрінбейтін рухтарды көріп, олармен тілдесу, рухтар мен құдайлар мекеніне саяхат жасау, олардың адамдармен қарым-қатынас жасауына көмектесу.
Алғашқы шамандар дабыл аттарына мініп алып, бұлттарға ұшқан, олар жасаған ғажайыптарды қазіргі ұрпақтары қайталай алмайды. Құдіретті шаман-

Говорят также, что родоначальником и творцом камов был орел, обитающий на Байтереке. Он съедает душу ребенка, которому суждено стать камом, и уносит ее на свое дерево. Там душа ребенка в виде яйца высиживается в железной колыбели. Когда приходит время, душа возвращается к человеку и заставляет его стать шаманом.
Шаманами становились, прежде всего, дети шаманов, ибо умение часто передавалось по наследству и крови. Но не все дети шаманов могли продолжить дело отцов, а только те, что имели отличительные знаки – «тэнгридын тэмга» – божественную печать Эрлика. Это могло быть особое пятно на теле, сдвоенные пальцы, странности в поведении. Иначе говоря, только тот, кто отличался от обычных людей, имел божественную отметину, мог быть шаманом. О таких людях говорили, что они имеют лишнюю кость, а их души до рождения, до прихода в мир, учились шаманской грамоте.
Избранник узнает о своем призвании во сне. Он слышит неясный зов, зов пугающий и таинственный. Зов проникает в душу человека, который перестает есть и спать ни с кем не хочет говорить, почти все время спит или убегает в безлюдные места. Не все хотят стать шаманами. Поэтому, если в роду не оказывалось достойного, то искали сирот в чужих родах, чтобы передать им страшное искусство шамана.
Человек, заболевший «шаманской болезнью», временами сходил с ума, у него случались обмороки. Он страдал в течение нескольких лет. Это означало, что кут будущего шамана похищен духами для воспитания. Срок «обучения» будто бы определяли духи, которые призывали его в шаманы. По окончании этого срока человек, чей кут воспитывался, «получал» необычные свойства — умение видеть прошлое и будущее, обнаруживать присутствие сверхъестественных существ, вступать с ними в контакт, посещать места обитания духов и божеств, быть посредником между ним и людьми.

be a particular blemish on the body, joined fingers or certain peculiarities in their behaviour. In other words, only those who where different from others and had the divine mark could become shamans. It was said of such people that they had an extra bone and that their souls had learnt the shaman's craft before birth, before entering this world.
The chosen one discovered his calling in his sleep. He heard a muffled call which was both mysterious and frightening. The call would enter his soul and the man would stop eating, sleeping, and talking to anyone, or fall into a long sleep, or go into retreat. Not everyone wanted to become a shaman. If a clan had no worthy candidate, then they tried to find an orphan in another clan to train him in the terrifying art of the shaman.
A man who came down with the "shaman's disease" would at times lose his mind or suffer fainting fits. He would endure this for several years. This meant that the spirits had stolen the kut of the future shaman for training. It was thought that it was the spirits who called upon the man to become a shaman, and they determined the length of his "apprenticeship". At the end of this period the man, whose kut was being trained, "received" extraordinary abilities – he could see into the past and the future, feel the presence of supernatural beings, and make contact with them; he could visit the dwelling places of the spirits and gods and act as a mediator between them and man.
The first shamans flew among the clouds on their tambourine-horses and worked the kind of miracles not given to their descendants. The most famous shamans had scores of tambourines. They could summon rain and wind, predict a man's future, and suggest the path to happiness.
Shamans could move through air like spirits and, turning into a whirlwind, could enter a house unseen through the walls. Such "adventures" were considered not without danger to the shaman. A mere mortal could injure him with a knife thrown into the whirlwind or the spirit of fire could fling a burning coal at him and the shaman would die. The shamans could turn into animals and birds. They appeared as a bear or a dog, or flew as an eagle, falcon or raven. The shaman could move various objects from one place to another, create illusions, or take the spirits into himself, which had the immediate effect of adding weight to his body.

дарда жиырма-отыз дабыл болған екен. Олар жаңбыр мен қар жаудырып, адамның болашағын болжаған, бақытқа жету жолын сілтей алатын болған. Шамандар рухтар сияқты желге айналып, ауамен қозғалып, қабырғадан өтіп, білдірмей үйге кіре алатын болған. Десе де, мұндай әрекеттер шаман үшін қауіпті еді. Қарапайым адам желге пышақ жұмсап, шаманды жаралай алса, от иесі-рух шақырылмаған қонақты ыстық көмірмен күйдіріп, шаманды өлтіре алатын еді. Шамандар аң-құстың бейнесіне кіре алатын еді, мысалы, олар адамдардың көзіне аю, ит болып көрініп, бүркіт, сұңқар, қарға бейнесінде ұша алатын болған. Заттарды орнынан қозғалтып, елес шақыра алатын, өзінің денесіне рухтарды кіргізе алатын, ондай жағдайда шаманның денесі шектен тыс ауырлап кетеді, шамандар осы сияқты көптеген іс-әрекеттер жасай алатын болған.
Камлания кезінде шамандар ана дүниеде не болып жатқандығын көру үшін, көмекші рухтарды анық көріп, олармен сөйлесу үшін және олармен сөйлесуге және жын-шайтанмен арбасуға ешкім кедергі болмас үшін көздерін жұмады.
Шамандарға көмекші рухтар әртүрлі аң-құстың, ертегі кейіпкерлерінің бейнесінде келіп, көмектесетін болған.
Киімге және дабылдарға арналған қаңылдыр белгілерді тек күшті қамқоршы-иелері бар ұсталар жасай алған. Металдан жасалған алқалар адырна мен садақтың бейнесінде құйылып, жын-шайтанмен арбасуға пайдаланылған. Ал жоғарғы күштер қолдап отыруы үшін шаманның киіміне – аспан қожайынының басты құсы – бүркіттің қауырсыны қадалатын болған. Шаман киіміндегі көптеген ширатылған жіптер қанатты білдіреді, олар шаманға ұшу кезінде көмектескен. Ал бетті қалқалайтын ширатылған жіптер шаманның көздерін қорғау үшін жасалатын.
Адамның құтын жын-шайтан ұрлап әкеткенде, адам ауруға шалдығады. Кам ғана жынды арбап немесе онымен саудаласып, адамның құтын қайтара алатын. Жыннан қайтарып алынған құтты шаман уақытша құлағына тығып, үйіне қайтады екен.
Шамандар адамдарды жын-шайтаннан қорғап қана қоймай, өздеріне ұнамаған немесе ренжіткен адамдарға ауру не өлім жібере алатын болған. Шаман сиқырлықпен атты ұрлап әкетіп, малға ауру жіберіп, жауларына жоғарғы және жерасты иелерді жібере алады.
Бірақ шамандардың құдіреті шексіз болған жоқ. Егер адамның ата-бабасының қолдауы күшті болса, ол шамандардан қорықпайтын. Адамдар тіпті камдармен күресіп, оларды жеңген кездері де болған.

Первые шаманы летали в облаках на своих конях-бубнах и совершали чудеса, которые их современные потомки повторить не могут. У выдающихся шаманов было несколько десятков бубнов. Они могли вызывать дождь и ветер, предсказывать будущее человека, подсказать пути достижения счастья. Шаманы, подобно духам, могли перемещаться по воздуху, превратившись в вихрь, незримо проникать в дома сквозь стены. Эти «похождения» считались небезопасными для шамана. Простой смертный мог ранить его, метнув в вихрь ножом, а дух-хозяин огня поражал непрошенного гостя горячим угольком, и шаман умирал. Шаманы могли принимать облик зверей и птиц, например, показываться в виде медведей, собак, летать, став орлом, соколом, вороном. Они перемещали с места на место различные предметы, могли вызывать мираж, вмещали в себя духов, что приводило к внезапному утяжелению собственного веса шамана и т.д.
Во время камлания шаманы закрывают глаза, чтобы сосредоточить свое зрение на потустороннем мире и лучше видеть духов-помощников, чтобы никто не мешал говорить с ними, не мешал бороться со злыми духами.
Шаманам помогали многочисленные духи-помощники, приходившие по их просьбам в различных обликах — зверей, птиц, сказочных существ.
Железные привески для костюма и бубна могли выковывать только кузнецы, имеющие сильных духов-покровителей. Металлические подвески выковывались как модели луков и стрел и служили оружием борьбы со злыми духами. А для усиления действия и поддержки высших сил на костюме кама нашивались перья беркута – главной птицы хозяина неба. Многочисленные жгуты на костюме шамана символизировали крылья и помогали шаману летать. А жгуты, закрывающие лицо, были щитом для глаз шамана.
Человек болел, потому что его кут похищался злым духом. Только кам мог вступить с ним в борьбу или выкупить кут и вернуть его больному. Полученный или похищенный у духов кут шаман временно вкладывал в свое ухо и возвращался домой.

During a ***kamplaning*** **(page118)** session, shamans would close their eyes to concentrate their vision on the other world for a better view of their spirit-helpers, and to discourage any interference while they were speaking to the good spirits or combating the evil ones.
Numerous spirit-helpers aided the shamans when called on by them. They came in various guises of wild animals, birds or fabulous creatures.
The iron ornaments for the shaman's dress and tambourine could be forged only by the blacksmiths, who had powerful spirit-protectors. The metal pendants were forged in the form of a bow and arrow and were used as a weapon to combat the evil spirits. To give more power to their performance and to gain the support of the higher forces, the kams adorned their costume with the feathers of a golden eagle – the supreme bird of the sky. The many braids on the shaman's costume symbolised a bird's wings and helped the shaman to fly. The braids covering his face acted as a shield for his eyes.
If a person fell ill, it was because an evil spirit had stolen his kut. Only the kam could fight the spirit or buy back the kut and return it to the sick person. When the shaman managed to get or steal the kut from the spirits, he would place it in his ear to carry it home.
The shamans not only protected the people from the spirits; they could also inflict misfortune, disease or death on those whom they disliked or who had offended them. A shaman could steal a horse by magic, send a plague on the livestock, and direct the spirits of the upper and lower worlds against his enemies.
However, the shamans were not almighty. A person who had the strong protection of his ancestors was not afraid of the shamans, he could combat and defeat the shamans.
Shamans helped the warriors of their clan in battle. First, it was necessary to appease the spirits dwelling in the standards and the ***bunchuk*** **(page 118),** or staffs decorated with horsetails. For this the whole army was formed up and a ceremonial dedication service was held. All the standards and bunchuks

Шамандар соғыс кезінде әскерге көмектескен. Әуелі түркілердің тулары мен сырыққа ілінген қылқұйрықтарда өмір сүретін рухтардың көңілін табу қажет еді. Ол үшін барлық әскер сап түзеп, туды әспеттеу ғұрпы жасалған. Ханның алдына тулар мен сырыққа ілінген қылқұйрық тігілген. Шаман дағыра мен үрмелі аспаптар ойнағанда, камланияға кіріседі. Барлық әскер бір мезгілде ұран шақырған. Мұның бәрі үш рет жасалады. Хан да, басқа адамдар да туларға қарай қымыз шашады. Осыдан кейін барып, атқа мініп, жорыққа аттанады.
Фирдоусидің «Шахнамасында» түркілердің парсы қолбасшысы Бахрам Чубинмен шайқасы суреттелген. Түркі шамандары шайқас алдында Бахрамға ойсырата жеңілісті бейнелейтін қорқынышты түс жібереді. Ал шайқас алдында олар аспанға от лақтырған, от жел тұрғызып, қара бұлттарды айдады, олардан парсы әскерінің үстіне садақ оқтары жаңбырша жауды. Бахрам мұның бәрі сиқыршылық екенін біліп, бұл көзбояушылық деп айғайлады. Шаманның сиқыры жойылып, парсылыр жеңіске жетті. Түркілер шатырында олар осы сиқыршылықтың бәрін жасаған шаманды ұстап алды, шаман бәрін мойындады. Түркілер жеңіске жетуі үшін шамандар боран, найзағай, құйын тудыра алатын болған, көбіне олар жетістікте жеткен.
Шайқас алдында шамандар құдайлардан көмек сұрайтын еді. Басқа мемлекеттерге жіберілетін елшіліктердің құрамына міндетті түрде шамандарды және отағандарды қосатын болған, олар қарсыластың сиқыршылығы қай деңгейде екенін байқаған. Шайқас кезінде камдар қарсыласқа көместесіп жүрген қараниет рухтардың көзін жоюға тиіс еді. Жаулап алынған аймақты шамандар жау ниеттес рухтардан тазартып, түркі рухтарымен толтырған.
Түркілердің тұтқындары шамандар оларды сиқырлап қоятынын білген, тұтқындар қашқан күнде де адасып, ақыры өз қожайынына қайтып келеді екен.
Қағанның сарайында өз шамандары болды. Олар жын-шайтанды қуып, болашақты болжап, қағанды аурудан сақтауы тиіс еді. Кейбір шамандардың ұлылығы соншама, олар қағаннан да жоғары тұрды.

Шаманы не только защищали людей от духов, но и сами могли причинять несчастья, болезни и смерть тем, кто не понравился им или обидел их. Шаман мог волшебством увести коня, навести мор на скот, наслать на своих врагов духов Верхнего и Подземного миров.
Но шаманы не были всемогущими. Если человек имел сильных покровителей-предков, то он не боялся шаманов. Такие люди могли даже вступать в противоборство с камами и побеждать их.
Шаманы помогали своему войску во время сражений. Прежде всего, необходимо было задобрить духов, обитавших в знаменах тюрков и бунчуках. Для этого все войско выстраивалось, и начиналась церемония освящения знамен. Перед ханом водружались знамена и бунчуки. Шаман начинал камлание, которое сопровождалось боем барабанов и игрой духовых инструментов. Одновременно все воины выкрикивают боевой клич – уран. Все это проделывается трижды. Хан и все присутствующие брызгают кумысом в сторону знамен. После этого все вскакивают на лошадей и выступают в поход.
В «Шах-наме» Фирдоуси содержится рассказ о битве тюрков с персидским полководцем Бахрамом Чубином. Тюркские шаманы наслали накануне битвы Бахраму страшный сон, предвещавший неминуемое поражение. А перед битвой они бросали в небо огонь, чем вызвали ветер и черную тучу, из которой сыпались на персов стрелы. Бахрам понял, что это колдовство и закричал, что это обман. Чары шаманов рассеялись, персы победили. В стане тюрков они захватили шамана, который признался в своих делах. Для победы тюркские шаманы могли вызвать бури, молнии, смерчи и нередко они добивались успеха.
Перед битвой шаманы обращались к богам за помощью. В посольства, которые направлялись в другие государства, непременно включали шаманов и удоганок, которые оценивали магический потенциал противников. Во время сражений камы должны были уничтожать враждебных духов, которые покровительствовали противнику. Покоренная территория должна была быть очищена камами от потусторонних вражеских существ и населена тюркскими духами.

were hoisted in front of the Khan and the shaman would begin his kamplaning to the accompaniment of a drumbeat and the playing of wind instruments. At this time all the warriors shouted the battle cry - the ***uran*** **** (page 118)***. All of this was repeated three times. Then the Khan and all present would sprinkle ***koumys*** *** (page 118)** in the direction of the standards. Finally, all the warriors would mount their horses and set off on their campaign.
In "Shakhname" by Firdousi there is a story about a battle waged between the Turkic army and the Persian commander, Bakhram Chubin. On the eve of the battle the Turkic shamans sent a terrible dream to Bakhram which predicted his inevitable defeat. Before the battle they threw fire into the sky to summon the wind and a black cloud, which rained arrows down on the Persians. Bakhram realised that this was done by magic and called their bluff. The magic of the shamans was dispelled, and the Persians won the battle. In the Turkic camp they captured the shaman, who confessed it all. The Turkic shamans could cause storms, lightning and whirlwinds to win a battle, which often ended in victory.
Before a battle the shamans would ask the gods for their support. Among the Turkic emissaries sent to other countries there were always shamans and udogans, whose task it was to divine the magic powers of the enemy. During battle the shamans were charged with destroying the evil spirits who protected the enemy. The conquered land was purified by the shamans of otherworldly enemy creatures and then populated by Turkic spirits.
All the captives of the Turkic army knew that the shamans had cast such a spell that when they tried to flee, they would usually get lost and end up returning to their masters.
There were shamans who lived in the palaces of the Khagans. They kept the evil spirits out of the palace, predicted the future and protected the Khagans and their families from disease. Some shamans were so powerful that they rose higher than the Khagans.
The Turkic people had shamans who, when asking the Heavens for rain, used a special magic stone – Yada. With the help of this stone shamans could call for rain and send heavy downpours, hail, thunderclouds and snow down on their enemies. With the Yada stone they could create a snowfall even in the midst of summer. The stone or, more exactly, a bone-like substance could be found in the human skull, as well as the insides of a pig, a horse and other animals. The

Түркілерде жаңбыр шақыратын шамандар болды, олар Аспаннан жәрдем сұрап, арнайы сиқырлы тас – яданы пайдаланған. Оның көмегімен шамандар жаңбыр келтіріп қана қоймай, өз жауларына күшті жаңбыр, бұршақ, найзағай бұлттарын, қар жібере алатын еді. Тіпті шілiңгір шілдеде осы тастың көмегімен қар тасқынын тудыруға болар еді. Бұл тасты, дұрысы сүйек тәріздес затты адамның бас сүйегінен, сондай-ақ шошқаның, жылқының, басқа да жануарлардың ішкі құрылысынан табуға болады. Яда тастардың дені ежелгі дәуірлерде табылған. Түркілердің бабалары адамдар терең үңгірлерде тұратын жер шетіне жетті. Тау артынан көрінген күн жер бетіндегі жанды-жансыздың бәрін, үңгірге тығылып үлгірмеген адамдарды да күйдіріп жібереді екен. Алайда жануарлар әлдебір тасты тауып, ауыздарына салып, бастарын аспанға көтереді. Осы кезде тастар жануарды күннен қорғайтын бұлт жасаған. Түркілер осы жануарларға бас салып, ауыздарындағы яда тастарын тартып алды. Бұлттарды көп жасап, олар күннен қорғанып, отанына қайтып оралды. Бұл адамдардың ұрпақтары сиқырлы тастарды сақтап қалып, ядачилерге – жаңбыр мен қардың билеушілеріне айналды.
Адамдар осы тастарға шошқаның қанымен жын-шайтанның атын жазады, олар шамандарға сиқыршылық жасауға көмектеседі. Шамандар мен ядачилер керуендерді қорғау арқылы көпестерге қызмет етіп, жап-жақсы табыс тапқан.
Яда жылан уын да қайтарады.
Камдар мен емшілер әртүрлі мақсатта түрлі тастарды пайдаланған. Мысалы, яшманы жеңіске жету үшін пайдаланды. Ал яшмасы бар тұмарды қарынның тұсына іліп қойса, адам ас қорыту бұзылғаннан болатын асқазан ауруына шалдықпайды. Белдікке тағылған нефрит көз тиюден сақтайды және найзағай жарқылынан қорғайды.

Все пленники тюрков знали, что шаманы околдовывали их так, что при побеге они начинали блуждать и, в конце концов, все равно возвращались к своему хозяину.
Во дворце каганов были свои шаманы. Они должны были отгонять злых духов, предсказывать будущее и оберегать от болезней. Некоторые шаманы были столь велики, что становились выше каганов.
У тюрков были шаманы – вызыватели дождя, которые при обращении к Небу использовали специальный магический камень – яда. С его помощью шаманы могли вызвать не только дождь, но и наслать на врага сильный ливень, град, грозовые тучи и снег. Даже в самый разгар лета с помощью этого камня можно было вызвать снегопад. Этот камень, а вернее, костистое вещество, находят в черепе человека, а также во внутренностях свиньи, лошади или других животных. Часть камней-яда была добыта в очень древние времена. Предки тюрков пошли к краю земли, где люди жили в глубоких пещерах. Поднимавшееся из-за горы солнце своими лучами сжигало все живое, в том числе людей, не успевших укрыться в пещерах. Но животные находили камни, которые брали в рот и поднимали головы к небу. При этом камни создавали облака, скрывающие животных от солнца. Тюрки напали на этих животных и собрали камни-яда. Создав тучи, они укрылись от солнца и смогли уйти на родину. Потомки тех людей сохранили волшебные камни и стали ядачи – управителями дождя и снега.
Люди кровью свиньи пишут на этом камне имена злых духов, которые будут помогать шаманам совершать магические действия. Шаманы и владельцы камней – яда неплохо зарабатывали, сопровождая купцов и обеспечивая караванам благоприятный путь.
Яда также помогает от укусов змей.
Камы и целители использовали самые разные камни для решения разных задач. Например, яшму употребляли для достижения победы. А если амулет с яшмой повесить над животом, то желудок не будет болеть от трудно перевариваемых предметов. Нефрит, вправленный в пояс, отражает вред от сглаза и защищает от грома и молний.
Тюркские камы пользовались не только бубнами, но и другими музыкальными инструментами – домброй, кобызом и другими. Они могли не только врачевать и изгонять порчу, но и лучше всех истолковывать народные обычаи и рассказывать предания.
Если шаман спускался по своим делам в Нижний мир, то просил защиты и помощи у сыновей Эрлика. А для этого он нес им подарки. Если дары принимались, то и дело делалось.

Yada stones were first found in ancient times. The ancestors of the Turkic people had traveled to the edge of the earth, where people lived in deep caves. The sun rising from behind a mountain was burning everything alive, including the people who hadn't had time to hide themselves in the caves. But the animals had found these stones which they put in their mouths and the raised their heads to the sun. The stones created clouds which protected the animals from the sun. The Turkic people attacked the animals and took all the Yada stones. The clouds gave them cover from the sun and helped them to escape to their Homeland. The descendants of those people preserved the magic stones and became Yadachi – the stewards of rain and snow.
People wrote the names of evil spirits on those stones with pig's blood. The spirits whose names were written with blood helped the shamans to work their magic. The shamans and the owners of the Yada stones earned good money by escorting merchants and ensuring safe passage for the caravans.
The Yada stone also protected the people from snakebite.
Shamans and healers used different stones for certain purposes. For example, jasper was used to gain victory. A jasper amulet hanging over the stomach helped with indigestion. A jade stone rolled into the belt warded off the evil eye and protected its owner from thunder and lightning.
As well as tambourines, the Turkic kams used such musical instruments as the dombra, kobyz and others. They were good no only at healing and expelling diseases, but were the best keepers of native customs and tellers of stories.
If a shaman needed to go down to the Lower World with his own problem, he would come to the sons of Erlik with gifts and ask for their protection and help.

Түркі камдары дабылдарды ғана емес, домбыра, қобыз сияқты басқа да саз аспаптарын қолданған. Олар емшілікпен, көз тиюді қайтарумен ғана айналыспаған, олар халық әдет-ғұрыптарын жақсылап түсіндіріп, аңыз әңгімелерді де шебер айтатын болған.
Егер шаман өз жұмыстарымен Төменгі әлемге түсетін болса, Ерліктің ұлдарынан қорғаныс сұраған. Қорғаныс үшін оларға сый-сияпат көрсеткен. Егер сый-сияпат қабыл болса, онда іс оңға басты деген сөз.
Камдар Жоғарғы әлемге көтеріліп, Тәңірге сый-сияпат көрсетіп, халыққа мейірім-шапағат сұраған. Бірақ шаманды Тәңірінің өзі қарсы алмайды, оның алдынан Ұтқышыны жібереді. Ұтқышы шаманды аспанның бесінші қабатында, Алтын қазық жұлдызының тұсында күтіп алады. Әрі қарай камға жол жоқ. Ең күшті камның өзі Тәңірі отырған аспан қабатына жете алмайды.

Камы поднимались в Верхний мир, чтобы поднести подарок Тенгри и просить милостей для народа. Но сам Тенгри не встречает шамана, а посылает духа Уткучы, который ждет шамана на пятом небе у звезды Алтын казык. Дальше путь заказан любому каму. Даже самый сильный кам не мог подняться до неба, на котором пребывал Тенгри.

If the gifts were accepted, his problem would be solved.
The shamans went to the Upper World to bring an offering to Tengri and ask him for favours for the people. However, Tengri never received the shamans himself; he sent the spirit, Utkuchy, instead. The spirit would await the shaman on the fifth sky at the star Altyn Kazyk. No shaman could go further than this, not even the most powerful shaman could rise to Sky where Tengri dwelled.
In ancient times the ancestors of the Turkic people were under the rule of the Zhuzhans. After the year 460 they were resettled to the slopes of the Altai and the Turkic people were used to extract iron and precious metals for the Khagan of the Zhuzhans. Then the Zhuzhans lost a war to the Chinese state,

Ұсталар
Кузнецы
Blacksmiths

Баяғы замандарда түркілер жуан-жуандарға бағынған, олар түркі халқын 460 жылдан кейін Алтай тауының етегіне аударды, ол жерде түркілер жуан-жуан қағаны үшін темір мен асыл металдарды өндіруі тиіс болды. Алайда, жуан-жуандар Қытайдың Солтүстік Вэй мемлекетінен жеңіліп, солтүстікке ығысты. Осының арқасында Ашинаның руы алтыншы ғасырдың басында нығайып, күшейіп алды. Көп уақыт өтпей-ақ Ашина ұрпақтары өз мемлекетін құрып, «түркі» атауын қабылдады.

В давние времена предки тюрков подчинялись жужаням, которые после 460 года переселили их на склоны Алтая, где они стали добывать для жужанского кагана железо и драгоценные металлы. Но случилось так, что жужани проиграли войну китайскому государству Северное Вэй и были оттеснены на север. Благодаря этому род Ашина в начале шестого века смог облегчить свое существование и окрепнуть. А еще через некоторое время потомки Ашины создали свое государство и приняли имя «тюрк».
О начале начал тюркского эля рассказывают так. В давние времена голубые тюрки потерпели поражение. Пришлось им собрать свои стада и спасаться. Но в степи им уже не было места. Тогда решили они поселиться в горных долинах. Навстречу им вышла маралиха, которая повела их в

the Northern Vei, and were forced back to the north. Thanks to this the beginning of the sixth century brought relief to the clan of Ashina and it began to flourish. In time the descendants of Ashina founded their own state and called themselves "the Turks".
The story of the first beginnings of the Turkic el' goes like this. In ancient times the blue Turks had suffered a defeat. They had to take their livestock and flee to save themselves, but there was no place for them in the steppe. They decided to settle in the mountain valleys. A doe deer appeared to them and led them to a secluded mountain valley. There were meadows, rivers and tall trees in this valley. The Turkic people lived there for many years and gradually they began to forget the world of the steppes. But they grew and grew in number and soon there was no open space left for the herds in the valley. The people

Түркі елінің пайда болуы туралы былай деп әңгімелейді. Бяғыда көк түркілер жаудан жеңіліп қалады. Олар малдарын жинап, құтылудың қамын жасады. Даладан орын таппаған түркілер тауға қарай қашады. Алдарынан марал шығып, оларды тау ішіндегі адам аяғы баспаған мекенге ертіп келді. Мұнда адамдар көк майса шөп, сылдырап аққан өзенді, самсаған ағашты көреді. Түркілер осы жерде көп жыл тұрып, даланы ұмыта бастайды. Алайда олар өсіп-өніп, малдары өңірге сыймайтын болады. Кері қайтар жолды іздейін десе, көнекөз қариялар көз жұмған, ал жастар жағы жолды білмейді. Сонда ұста Бөрте-чино жартастан темір рудасының кенін көргенін айтады. Егер руданы балқытса, жартаста пайда болған тесік адамдарды үлкен әлемге алып шығар ма еді. Түркілер көп ағаш жинап, теріден жетпіс көрік жасап, от жағады. Әр көрікті жеті еркек үрледі, жеті жүз еркек ағаш жарды. Олар шаршағанда, орнын басқалар ауыстырды. Осылайша жеті күн, жеті түн өтті. Ақыры темір еріп, жол ашылды. Түркілер темірден қылыш пен қалқан, садақ пен найзаның ұштарын, жарқыраған сауыт жасады. Далаға келіп, жауға тойтарыс берді.
Осылайша күшті, жеңілісті білмейтін түркілердің атты әскері пайда болды, ол бөрі деп аталды.
Ұсталар түркілерге бұдан кейін де көп көмектесті, олар Ерліктің барлық құдыретін көмекке шақырды. Олар жасаған қару жауға қарсы ғана емес, оларға көмектесіп жүрген қара ниет рухтарға да зиянын тигізді. Сиқырлы қарудың күшімен камдар жауға боран, жаңбыр мен қар, ауру мен аштық жіберді. Сондықтан да түркілер темір мен оның белгісі ретінде – қанжарға табынды.
Ұзақ жылдар бойы ұсталар жасаған күшті қарудың арқасында түркілер басқа халықтарды жаулады. Ұсталар басқалардың айрықша сый-құрметіне бөленді. Шебер ұсталар өз ісінің құпияларын шашау шығармай сақтады. Олар отпен – жер асты құдайы Ерліктің белгісімен істес еді, кеннің өзін жерден қазып алатын, сондықтан ұсталарға қарапайым халықтың көзқарасы екіұдай болатын.
Түркілер үшін ұсталар құдіретті ғана емес, шаман сияқты қорқынышты тұлға болатын. Олар екі әлемде қатар өмір сүрді. Орта әлемде – адамдардың әлемінде және жер асты әлемде – қатігез әрі жауыз Ерліктің әлемінде өмір сүреді.

укромную горную долину. Здесь были луга и реки, росли высокие деревья. Прожили здесь тюрки много лет и стали забывать о степном мире. Но их становилось все больше и больше, а стадам уже не хватало места в долине. Стали они искать дорогу назад, в большой мир, но древние старики уже умерли, а молодежь не знала пути. Тогда кузнец Бурте-чино сказал, что видел в скале выход железной руды. Если ее оплавить, то, может быть, появится в скале дыра, которая выведет их в мир людей. Собрали тюрки множество дров, сделали из шкур семьдесят огромных мехов, разожгли костер. Раздували каждый мех семь мужчин, рубили дрова еще семьсот. Когда они уставали, то приходили им на смену другие. Так продолжалось семь дней и ночей. Наконец, железо оплавилось, и открылась дорога. Из железа сделали тюрки мечи и щиты, наконечники стрел и копий, блестящие панцири. Вышли они в степь и разгромили врага.
Тогда возникла мощная и не знавшая поражений конная гвардия тюрков, носившая имя бури – волки.
Но еще большей была помощь кузнецов, когда они призывали на помощь тюркам все могущество Эрлика. Выкованное ими оружие использовалось в борьбе не только с войсками противника, но и духами, которые им помогали. При помощи магического оружия камы поражали своими чарами врага, насылали на него ураганы, метели, дождь и снег, болезни и голод. Поэтому тюрки молились железу и его символу – клинку, который помог им завоевать свободу.
В течение долгих лет кузнецы создавали самое совершенное оружие, благодаря которому тюрки побеждали другие народы. Они пользовались особым почетом и уважением окружающих. Бережно хранили умельцы тайны своего ремесла. А поскольку они имели дело с огнем – символом подземного бога Эрлика, а руду тоже добывали в подземном мире, то отношение к ним было двойственным.
Для тюрков кузнецы были не только могущественной, но и устрашающей фигурой, сродни шаману. Они жили как бы в двух мирах, Среднем мире – мире людей, и Подземном мире- мире жестокого и коварного Эрлика.

began to look for a way out of the valley and into the wide world, but the old people had died and the young did not know the way. Then a smith, Burte-Chino, told them he had seen an outcropping of iron on a rock. And that the smelting of iron would create a hole in the rock, which would lead the people out into the world. The Turkic people prepared a lot of firewood, made seventy huge bellows out of animal skins and started a fire. Seven men worked each of the bellows and another seven hundred men chopped the wood. When they got tired, other people replaced them. This work lasted for seven days and seven nights. At last the iron was smelted and the people saw a road. From the iron the Turkic people made swords, shields, arrowheads, spearheads and glittering armor; then they went into the steppe and routed the enemy.
It was at this time that the powerful and undefeated Turkic mounted army was created. It went under the name "buri" – the wolves.
The blacksmiths were of even greater help when they summoned all the might of Erlik to the Turkic side. The arms forged by the blacksmiths were used not only to combat the enemy armies but the spirits which protected them. Armed with magic the kams cast their spells to defeat the enemy; they sent hurricanes, snowstorms, rain and snow, diseases and starvation to the enemies of the Turkic people. The Turkic people worshipped iron and its symbol, the blade of a sword, which helped them to gain their freedom.
For many years these blacksmiths created the most perfect arms, which helped the Turkic people to conquer other nations. The people held the blacksmiths in particular regard. The blacksmiths jealously guarded the secrets of their trade. The attitude towards them was twofold, as they worked with fire – a symbol of the underground god, Erlik, and extracted iron from the subterranean world.
To the Turkic people the blacksmiths were powerful and fearful people, akin to shamans. They belonged to two worlds – in the Middle World, the world of the people, and in the Underground World – the world of the cruel and treacherous Erlik.
In ancient times the world of animals and the world of man was one world to the Turkic and other peoples. People considered animals and birds their equals and just as intelligent. Thus the Turkic people, as other peoples, believed that their ancestors included animals and birds as well as legendary heroes. They

Түркілер тотемдері
Тотемы тюрков
Totems of the Turkic People

Ежелгі замандарда басқа халықтар секілді түркілер үшін жан-жануарлар мен адамдар әлемі бір болатын. Адамдар өздерін аңдар мен құстарға тең санап, оларды да ақыл иесі деп білген. Сондықтан да түркілер басқа халықтар секілді өздерінің ата-бабасы деп аңызға айналған тұлғаларды ғана емес, жан-жануарлар мен құстарды да есептеген. Түркілер ата-бабамыз деп аң-құстарға: өгізге, сұңқарға, кірпіге, жыландарға, тырналарға табынған, ал кейбір тайпалар ата-бабамыз деп желді, ағашты таныған. Тотем жануарды өлтіру өз қандастарына, халқына және мемлекетіне қарсы жасалған қылмыс болып есептелген. Мұндай жағдайда бабалар рухы ол халықты, оның билеушілерін желеп-жебеуді тоқтататын болған.
Ал түркілердің ең басты тотемі – көк бөрі еді, оны аспан ұлы деп те атаған. Түркілер көшпенділер еді, олар шетсіз-шексіз далада қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған Жерұйықты іздеп сабылды. Бірақ ол жерді табу қиынның қиыны. Даланы қасқырдан жақсы білетін тіршілік иесі жоқ. Ол қауіп-

В самые древние времена для тюрков, как и других народов, мир животных и мир людей были едиными. Люди сравнивали себя с животными и птицами, считали их такими же разумными существами. Поэтому тюрки, как и другие народы, считали своими прародителями не только легендарных героев, но и животных и птиц. Тюрки поклонялись предкам-животным и птицам – быку, соколу, ежу, змеям, журавлям, а некоторые племена считали своими прародителями ветер, деревья. Убийство тотемных животных считалось великим преступлением против своих прародителей, против своего народа и государства. В этом случае прародители переставали поддерживать народ, его вождей.
Но главным тотемным животным тюрков был синий волк – кок бори, которого называли также сыном неба. Тюрки были кочевниками, они следовали по бескрайней степи в поисках жер-уюк – счастливой, изобильной земли, где птицы вьют гнезда на спинах овец. Но найти эту землю очень трудно. Никто не знает степь лучше, чем волк. Он может противостоять опасностям, он может отогнать злых духов, он может найти дорогу. Волк – пастух диких стад. Он охраняет свои земли от посягательств чужаков. Он не может жить в неволе. Поэтому тюрки поклонялись волкам, а если обстоятельства заставляли убить волка, то обязательно просили прощения у духов и животного.
В давние времена, когда жил прародитель тюрков Огуз-хан, великий Тенгри с утренней зарей послал в его юрту луч, подобный солнечному. Из этого луча возник сивогривый волк, который передал Огуз-хану повеление Тенгри: «Веди народ и беков, Огуз-хан. А я буду показывать дорогу». Долго шли

worshipped such ancestor animals and birds as the bull, the falcon, the hedgehog, the snake and the crane; and some tribes considered the wind and the trees to be their ancestors. The killing of totemic animals was considered a terrible crime against the ancestors, against the nation and the state, as this could result in the ancestors withdrawing their protection from the people and their leaders.
The main totem animal of the Turkic people was a blue wolf – Kok ***Bori**** **(page 118)**, who was also called the son of the Heavens. The Turkic people were nomads roaming over the boundless steppes in search of ***Zher-Uyuk**** **(page 118)** – the land of happiness and abundance, where the birds built their nests on the backs of the sheep. It was not easy to find this land. Nobody knew the steppe better than the wolf. The wolf could face any danger and ward off the evil spirits, he knew how to find the right way. The wolf was the shepherd of wild animals, he guarded his land from the intrusion of newcomers. The wolf could not live in captivity, and this is why he was worshipped by the Turkic people. If for some reason a wolf needed to be killed, they would ask the spirits and the animal itself for forgiveness.
A long time long ago, in the time of the Turkic ancestor, Oghuz-Khan, Tengri the Great sent at the break of dawn a sun-like beam into the Khan's yurta. From

қатерге қарсы тұрып, қара ниет рухтарды қуып, жол табады. Қасқыр – жабайы отардың қойшысы. Ол өз жерлерін басқалардың басып кіруінен қорғайды. Ол тұтқында өмір сүре алмайды. Сондықтан да түркілер қасқырға табынған, егер де жазатайым қасқырды өлтіре қалса, міндетті түрде рухтар мен жыртқыштан кешірім сұраған.
Ежелгі заманда түркілердің арғы атасы Оғыз ханның киіз үйіне Тәңірі күннің алғашқы шапағын жібереді. Шапақтан көк бөрі пайда болып, Оғыз ханға Тәңірінің қалауын жеткізді: «Оғыз хан, халық пен бектерді баста. Мен жол көрсетемін». Түркілер көк бөрінің соңынан ұзақ ерді, батысқа барар жолда көп жауды жеңді. Ақыры олар кең жайлымы, мол сулы жерді тауып, мекен етті, малы көбейіп, жауы азайды. Ал бөрі Көк аспанға қайтып оралды.
Осы кезден бастап түркілер бөріге табынады. Сондықтан да түркілер қасқыр сияқты еркіндікті ардақ тұтады, жаумен қасық қаны қалғанша шайқасады – жеңіске жеткенше немесе өлімге кезіккенше. Түркілер қасқырдың ұлуын естігенде, оны жақсылыққа жорыған – алдағы жылдардан жақсылық күткен. Ал жас жігіт жолы болғыш әрі қайсар болса, «оның қасқыры ұлып тұр» десетін.
Қайсар әрі қайтпас жауынгерлер «бөрі» атанған, түркілердің туында әрдайым қасқырдың басы бейнеленген. Жаулап алынған тайпалар бөрі бейнеленген түркі ханының туының алдында бас иген.
Түркілер қасиетті бөрілерді бекерге мазаламауға тырысқан, сондықтан оларды тікелей «қырды», «қырушы» деп атамай, «ұзын құйрық», «тарлан» «тарлан көк» деп атаған. Түркінің көптеген тайпалары өздерін бөріден тарағанбыз деп санайды. Мысалы, теле руының пайда болуы туралы аңыз былай дейді. Бір билеушінің екі қызы болыпты. Оның менмендігі сондай, ол өзіне күйеу бала болуға Тәңірінің өзі ғана лайық дейді екен. Ал Тәңірі қызға қалай көңіл аударады? Әрине, тек тау басында, аспанға жақынырақ тұста. Екі қыз тау басында ұзақ отырды, ешкім келген жоқ. Бірақ кіші қыз тау етегінде бөріні көріп қалды да, Тәңірі деген осы екен деп, оған күйеуге тиді. Олардан теле руы тарайды. Көк бөрі башқұр ұрман-кудилардың да атасы.

тюрки за сивым волком, разбили они в пути на запад многих врагов. Нашли они землю с обширными пастбищами, полноводными реками, размножились их стада, были усмирены враги. А волк вернулся в Синее небо.
С этих пор тюрки поклоняются волку. Потому тюрки, как и волки, чтят свободу, бьются с врагами до конца – до победы или до смерти. И потому, когда тюрок слышал вой волка, он считал это хорошей приметой – предвестником удачных лет. А если джигит был удачлив и смел, про такого говорили – «его волк воет».
Смелые и бесстрашные воины назывались «бури» - «волки», а на знаменах тюрков всегда была изображена голова волка. Покоренные племена склоняли свои головы перед волком на знамени тюркского хана.
Тюрки старались понапрасну не беспокоить священных волков, а потому не называли их прямо «курд», а придумывали иносказательные названия – «длинный хвост», «серый брат» и т.д.
Многие тюркские племена ведут свое происхождение от волка. Например, легенда о происхождении рода теле говорит следующее. Один правитель имел двух дочерей. Он был таким гордым, что решил, что его зятем может быть только сам Тенгри. А где может обратить свое внимание на девушку Тенгри? Только на вершине горы, поближе к небу. Долго сидели девушки на вершине горы, но так никого и не дождались. Но младшая увидела у подножия горы волка и решила, что это и есть сам Тенгри и вышла за него замуж. От этого брака произошел род теле. Кок боре был предком башкирского племени урман-кудийцев.
Охота с ловчими птицами была древним искусством кочевников. Поэтому среди тюркских племен и кочевников вообще очень много тотемов, связанных с соколами, орлами, ястребами. При дворцах каганов и ханов держали сотни птиц. Должность главного сокольничего – кушбеги, издавна являлась почетной. Если будущая мать часто видела во сне орла, сокола или ястреба, то у нее рождался батыр. А затем ловчие птицы сопровождали его в походах и воинах. Хищные птицы могли нападать и на очень крупную добычу – сайгаков, джейранов, горных козлов, кабанов и даже медведей.

the beam there appeared a grey-maned wolf, who gave this decree from Tengri to Oghuz-Khan: "You shall lead the people and the beys,or nobles, Oguz-Khan, and I will show you the way". The Turkic peoples followed the grey wolf, and on their long journey west they defeated many an enemy. Along the way they found the land with vast pastures and full-flowing rivers; where their herds increased in number and their enemies were pacified. Thereupon, the wolf returned to the Blue Sky.
From that time on the Turkic people worshiped the wolf and, like the wolf, they cherished their freedom and fought their enemies to the end – to victory or death. That is why when a Turkic man heard the howling of a wolf, he considered it a good omen and the harbinger of prosperous years. If a dzhigit, or skilful horseman was favoured by fortune and was full of daring, it was said of him: "His wolf is howling".
Brave and courageous warriors were called "buri" – wolves – and all the Turkic standards carried the image of a wolf's head. The conquered tribes bowed their heads to the image of the wolf on the standard of the Turkic khan.
The Turkic people tried not take the real name "***Kurd*** **(page 118)**" of their sacred wolf in vain, instead they used figurative names - 'the long-tailed one', 'the grey brother', etc.
Many Turkic tribes trace their lineage to the wolf. For instance, the legend about the origins of the Tele tribe goes like this. A certain ruler had two daughters. The ruler was so proud he deemed only Tengri himself worthy of being his son-in-law. Where else could Tengri take notice of a young maiden, but at the top of a mountain, close to the sky? So the daughters sat and sat at the top of the mountain, but no one came. Then the youngest daughter saw a wolf at the foot of the mountain and, thinking this was Tengri himself, she married him. It was this marriage which gave origin to the Tele tribe. Kok Bori was an ancestor of the Bashkir tribe Urman-Kudi.
The use of hunting birds was an ancient skill of the nomads. Therefore the Turkic tribes and nomads had many totems connected with falcons, eagles and

Аңға құс салу көшпенділердің ежелгі кәсібі. Сондықтан түркі тайпалары мен көшпенділерде сұңқар, бүркіт, қаршығаға байланысты тотемдер өте көп. Қағандар мен хандар сарайларында жүздеген құс ұстаған. Бас құс баптаушы – құсбегі болу ежелден құрметті саналған. Егер жүкті әйел түсінде бүркітті, сұңқарды, қаршығаны жиі көретін болса, батыр туады деп жорыған. Аңға түсетін құстарды түркілер жорықтар мен соғыстарға да алып шығатын. Жыртқыш құстар ірі жануарға да – сайғаққа, киікке, елікке, таутекеге, қабанға, тіпті, аюға да түсетін болған. Арнайы үйретілген бүркіттер қасқыр алады. Жыртқыш құстың аяғына иесінің аты жазылған күміс сырға ілген. Құсты тауып алған адам осы белгі арқылы оны иесіне қайтарған.
Егер бүркіт аң аулау кезінде көп табыс әкелсе, оны еркіндікке қоя беретін ежелгі ғұрып болған. Табыс көп болғандығы – үйде береке көп деген сөз. Аңшы үйленгеннен кейін дүниеге дені сау ұрпақ келсе, құс осы үйді жын-шайтаннан сақтап жүр деп саналған. Аңшы бүркіттің тырнағына күміс сақина кигізіп, оны қолына қондырып, далаға немесе тауға алып барады. Сосын құсты әбден тойындырып, мынандай сөздерді айтады: «Сен маған ұзақ уақыт адал қызмет еттің, сен менің үйіме байлық пен береке алып келдің, сен маған дені сау, өмірге құштар ұрпақ сыйладың. Енді мен сені босатамын. Сенің де өз отаның мен ұрпағың болсын». Осыдан кейін бүркітті еркіндікте қалдырып кететін болған. Егер бүркіт тағы да адамдардың қолына түссе, күміс сақинаны көріп, оны қайтадан еркіндікке жібере салатын. Бүркіт адамға еңбегін сіңірді. Құсты ұшырып жіберіп, аңшы оның аяғын байлаған шуда жіпті алып қалады екен. Шуда жіппен бірге үйге құс әкелген байлық, бақыт пен береке де қалады деп есептелген. Ол шуда жіпті аңшы ешқашан бөгде адамдарға бермеген, жіппен бірге береке кетіп қалады деп қорыққан.
Үкі мен жапалақ де қасиетті құстар санатынан. Тәңірінің бұйрығы бойынша, олар түнде ұшып, жын-шайтанды қуады. Кейбір түркі тайпалары өздерін осы құстардан өрбігенбіз деп есептейді. Үкінің ұрпағымыз деп саналатын адамдар тұтқындағы құсты көрсе, оны сатып алып, еркіндікке жіберетін болған. Ал егер әлдебіреудің құсты қинап жатқанын көрсе, жағасынан алып: «Сен менің әкемді неге қинайсың?» дейді екен.

Специально дрессированные орлы брали волков. К ноге хищных птиц привязывалась серебряная бляха с именем владельца. Поэтому пойманную птицу возвращали владельцу.
Существовал древний обычай, по которому охотник отпускал на волю своего ловчего беркута. Делалось это в том случае, если птица приносила во время охоты много добычи. Чем больше добычи, тем больше достаток в доме. Если охотник женился, и у него подрастали здоровые дети, считалось, что ловчая птица охраняла дом и его жителей от злых духов. Охотник надевал на коготь беркута серебряное кольцо, затем сажал его на руку и верхом отвозил в горы или степь. Здесь человек кормил досыта птицу и оставлял на свободе. При этом охотник благодарил птицу следующими словами: «Ты долго служил мне верой и правдой, ты принес в мой дом богатство и благосостояние, ты подарил мне здоровых и жизнерадостных детей. Я отпускаю тебя на волю. Пусть у тебя будет свой дом и свои дети». Если беркут снова попадал в руки людей, то, увидев кольцо, они должны были отпустить птицу на свободу. Беркут своим трудом уже заслужил ее. Когда птица улетала, охотник оставлял себе ее путики, которыми связывались ноги. Считалось, что с ними в доме остаются богатства, счастье и блага, принесенные птицей. Ни за что на свете охотник не отдавал эти путики посторонним людям, с ними могли уйти удача и благополучие.
Сова и филин тоже были священными птицами. По повелению Тенгри они летали по ночам и преследовали злых духов. Поэтому некоторые тюркские племена вели свое происхождение от этих птиц. Люди, считающие себя потомками филина, если видели пойманную птицу, всегда выкупали ее и отпускали на волю. А если видели, что кто-то мучает птицу, вступали в драку со словами: «зачем мучаешь моего отца?».
Перья филина и совы отпугивают злых духов. Казахи украшали головной убор невесты – саукеле – перьями филина. Существовало поверье, что филин оберегает детей от различных болезней. Для этого перья филина привязывают к колыбелям или одежде детей.
Журавли – тотем башкир. Однажды на них напали враги, которые стали побеждать и обратили башкир в бегство. Но закричали сзади врагов жу-

hawks. Hundreds of birds were kept in the palaces of the Khagans and the khans. Since olden times, the position of the main falconer, ***kushbegi*** ***** **(page 118)**, was considered a position of high honour. If a woman with child often dreamt of eagles, falcons or hawks, she would give birth to a batyr, or hero. In time hunting birds would accompany her son on his war expeditions and battles. These birds of prey could attack very large animals like the saiga antelope, the gazelle, the ibex, the wild boar and even bears. Specially trained eagles were used for hunting wolves. These birds of prey wore silver tags with the name of their master and if caught were always returned to the owner.
There was an ancient custom according to which if a hunter's golden eagle brought back bountiful prey, he would set it free. The bigger the hunting bag, the more prosperity there was at home. If a hunter got married and had healthy children, it was thought that the hunting bird was protecting his home and family against the evil spirits. The hunter would place a silver ring on the golden eagle's claw and perched on his arm he rode it on horseback to the mountains or to the steppe. There the hunter would give the bird its fill of food and set it free. On doing so he thanked the bird: "You have served me faithfully for a long time, you have brought wealth and prosperity to my home and you have given me healthy and happy children. I am letting you go free to have your own home and children". If the golden eagle was captured again, the people seeing the ring would let it go. The golden eagle had earned its freedom with its service. When the bird flew away, the hunter kept the fetters which had bound its legs. These fetters, it was thought, protected the wealth, good fortune and blessings that the bird had brought to the house. Nothing in the world would make the hunter part with these fetters, as with their loss he could lose the good fortune and prosperity of his home.
The owl and the eagle owl were also sacred birds. At the bidding of Tengri they flew at night and hunted the evil spirits. Some of the Turkic tribes descended from these birds. If the people, who thought themselves the descendents of the eagle owl, saw this bird in captivity they would always buy it back and let it free. If they saw somebody tormenting such a bird, they attacked the offender with the words: "Why are you tormenting my father?!"

Үкі мен жапалақтың қауырсынымен жын-шайтанды қуады. Қазақтар қалыңдықтың бас киімін – сәукелені үкінің қауырсынымен көркемдеген. Үкі жас балаларды түрлі аурулардан қорғайды деген наным-сенім бар. Ол үшін үкінің қауырсынын баланың бесігіне немесе киіміне қадайды.
Тырналар – башқұрлардың тотемі. Баяғыда башқұрларға жау тиіп, оларды қатты тықсыра бастапты. Бірақ башқұрлардың артында тұрған тырналар қатты дауыспен тыраулағаны сондай, жау сескеніп, кейін қайтыпты. Осы кезден бастап башқұрлар тырналарға табынып, «Тырна – біздің жарылқаушымыз. Ол біздің жауларымызды қуды» дейді екен.
Түркілердің ең ардақты құсы – қасиетті бүркіт. Ежелгі аңыздарда Бәйтеректің басында екі басты бүркіт – Тәңірінің ұлы отырған деседі. Ол бүкіл әлемді көзімен шолып отырады екен. Жауды – зұлым күштерді көріп, алдынан шығып, соғыс ашады екен.
Түркілер үшін жылан – ұзақ өмір сүрудің белгісі. Түркілер жылан дүние жаратылғалы бері өмір сүріп келе жатқан тіршілік иесі деп білген, ол алғашқы Ұлы мұхитта өмір сүрген, сосын Бәйтеректің тамырынан мекен тапқан. Қасқыр мен қарға жыланнан тараған. Егер жыланды екіге бөлсе, кесілген екі басы бірігіп, жылан қайта тіріледі де, кек қайтарады. Жылан мәңгі өмір сүрудің, даналықтың белгісі ғана емес, оны отбасы, ошақ қасының қорғаушысы деп те таныған.
Жыланның белгісі өзара үштаған құраған үш нүкте. Олар жыланның үш көзі. Екі көзі кәдімгі көздер, ал үшіншісі – сиқырлы. Үшінші көзі арқылы жылан үш әлемде болып жатқан оқиғаларды көре алады.
Жыланның тағы бір белгісі – қамшы. Жылан-қамшыны адамдар үйге кірген жын-шайтанды қуу үшін пайдаланған. Әрбір түркі үйінің төрінде қамшы ілулі тұрады. Ол жын-шайтаннан қорғану үшін керек.

равли, да так громко, что враги испугались и сами обратились в бегство. Поэтому башкиры в давние времена поклонялись журавлям и говорили: «Журавель – наш господин. Он обратил в бегство наших врагов».
Наиболее почитаемой птицей тюрков был божественный орел. В древних сказаниях на самом верху Байтерека восседал двуглавый орел – сын самого Тенгри. Он оглядывает своим взором все мировое пространство. Заметив приближение врагов – злых духов – он бросается навстречу им и вступает в битву.
Змея у тюрков – символ долголетия. Тюрки верили, что змея – самое древнее существо на земле, которое обитало еще в первозданном Великом океане, а затем поселилось в корнях Байтерека. От нее произошли волк и ворон. Если ее разрубить надвое, то половинки срастаются и начинают мстить обидчику. Змея не только символ бессмертия и мудрости, но и часто выступает как хранительница семьи, очага.
Символом змеи являются три точки, расположенные треугольником. Это три глаза змеи. Два из них обычные, а третий, расположенный в середине, магический. Этот третий глаз позволяет змее видеть события, происходящие во всех трех мирах.
Другой символ змеи – камча. Такая змея-камча служит для того, чтобы отгонять пробирающихся в жилище злых духов. Поэтому в каждом доме тюрка на почетном месте висит камча. Она нужна не для того, чтобы подавлять близких, а для их защиты от происков демонов.
Если человеку удастся увидеть скопление змей, то он станет богатым. Если змея вползает в дом, то нельзя ее просто прогонять. Перед ней надо поставить чашу с молоком, а затем выпроводить ее прочь.

The feathers of an eagle and other owls could keep away the evil spirits. The Kazakh people used to decorate the headdress of a bride – the ***saukele**** **(page 118)**" - with the feathers of an eagle owl. There was a popular belief that the eagle owl could protect the children from various diseases. People used to tie the feathers of an eagle owl to the cradle and clothing of their children.
The crane is a totem of the Bashkir people. At one time the Bashkir people were under attack and the enemy was routing them. Then the enemy heard the cry of the cranes at their backs. The cry was so fearfully loud that the enemy took flight. Thus the Bashkirs have long worshipped the cranes with the words: "The crane is our lord. He put our enemy to flight."
In the Turkic world the most worshipped of all birds was the divine eagle. According to ancient legends, atop Baiterek there sat a double-headed eagle - the son of Tengri himself. The eagle surveyed the whole world and, on seeing the approaching enemy - the evil spirits, he would confront them in battle.
The Turkic people considered the snake a symbol of longevity. They believed that the snake was the most ancient creature on earth, which first came from the primordial waters of the Great Ocean and then settled at the roots of Baiterek. It was believed that the wolf and the raven descended from the snake. If a snake was cut in two, its halves would grow together and take revenge upon the offender. The snake was not only a symbol of immortality and wisdom but was often seen as the keeper of the family, of hearth and home.
Three points in the shape if a triangle were the symbol of the snake. The points represented the three eyes of the snake. Two of the eyes were ordinary and the third one in the middle was magic. This eye allowed the snake to see everything happening in the three worlds.
Another symbol was the kamcha, or lash. Such a snake-lash was used to drive off the evil spirits trying to enter the home. Thus the kamcha takes its place of honour on the wall of every Turkic house. It was used not to keep order in the family, but to protect them from the scheming of demons.
If a man saw a bed of snakes, he would be rich. A snake who had crawled into the house could not be chased away at once. First a bowl of milk was placed in front of it and only then it was driven out.
All the same, the snake was a dweller of the Underground World and was capable of doing harm. If a man harmed a snake, it could cast a spell or bite him. Turning himself into a dragon-snake, Erlik climbed up the branches of Baiterek to steal the egg of the Universe from the nest of the double-headed eagle.
Swans, geese and ducks were all birds of the goddess Umai. They lived in three worlds at once – they could fly in the Upper World, walk about in the Middle

Егер әлдебіреу көп жыланның ордасын көрсе, ол адам бай болады. Егер жылан үйге кірсе, оны жайдан-жай қууға болмайды. Оның алдына сүт құйылған кесе қойып, содан кейін үйден шығарып салу керек. Жылан жер асты тіршілік иесі, сондықтан одан жамандық та шығады. Егер адам байқамай жыланға зияндық жасаса, жылан оны арбап немесе шағып тастауы мүмкін. Ерлік кейде жыланның кейпіне еніп, Бәйтеректің басына өрмелеп шығады да, екі басты бүркіттің жұмыртқасын ұрлайды.
Аққу, қаз бен үйрек – Ұмай ананың құстары. Олар да үш бірдей әлемде өмір сүреді: Жоғарғы әлемде ұшып, Орта әлемге қонып, Төменгі әлемге жүзіп бара алады. Шамандар әдетте осы құстармен саяхат жасайды. Алтай шамандары қаз туралы былай деп әндеткен: «Шаршағанда, атың болсын. Зеріккенде, Сүт өзеніне етегін сулаған Сумер тауында жел тұрғызатын серігің болсын».
Көптеген түркі тайпалары өздерін өгізден тарағанбыз деп есептеген. Қырғыздың ақсүйек тұқымдары өздерін тау үңгірінде жұптасқан құдай мен сиырдан тарағанбыз деп санаған. Өгіздің күнмен байланысы күшті, өйткені түркілер ұғымында күн өгіздің арқасында орналасқан.
Кейбір тайпалар ата-бабамыз деп жұлдыздарға, ағаштарға, найзағайға, желге табынған.
Қыпшақтардың таңбасы екі таяқ – Бәйтеректің белгісі. Ол Құс жолына да меңзейді. Сондықтан да қыпшақтарды құсжолшылар деп атаған, ал ұраны – «айбас» еді.
Қыпшақтармен қатар өмір сүрген қаңлылардың бір таңбасы толық айдың шапағына оранған екі таяқ, ұраны – Бәйтерек.
Тотем жануарларды өлтіруге болмайды. Шыңғыс ханның ұрпақтары өз ата-бабамыз деп санаған қасқырлар мен киіктерді өлтірмеген. Түркілер қабір басындағы құлпытасқа «Мен жеті қасқырды өлтірдім. Мен барыс пен елікті өлтірмедім» деп жазған. Яғни, өлген түркінің ата-бабасы барыс пен елік болған. Хан тұқымдарының қолдаушысы арыстан еді. Сондықтан қасиетті арыстанды өлтіру мемлекеттік билікке және билеушіге қарсы жасалған ең ауыр қылмыс болып есептелген. Бұл қылмыс хан билігінің белгісін жойып қана қоймай, оның желеп-жебеуші рухтан айырған.

Но змея – жительница Подземного мира, поэтому она может принести вред. Если человек вредил змее, то она могла заговорить его или просто ужалить. Эрлик, принимая образ змеи-дракона, иногда поднимается по ветвям Байтерека, чтобы выкрасть из гнезда двуглавого орла яйцо мироздания.
Лебеди, гуси и утки – птицы богини Умай. Они могут жить сразу в трех мирах – летать в Верхнем, ходить в Среднем, нырять в Нижний, подводный мир. На этих птицах часто путешествуют шаманы. Алтайские шаманы пели о гусе: «Когда устанешь, пусть будет тебе конем. Когда соскучишься, пусть будет тебе товарищем, производящий вихри на горе Сумер, обмывающийся в Молочном озере».
Многие тюркские племена считали своим предком быка. Аристократический род кыргызов возводил своих предков к богу и корове, сочетавшимся в горной пещере. Бык связан с Солнцем, поскольку, по поверьям тюрков, оно располагается на спине быка.
Некоторые племена считали своим символом неодушевленные предметы, звезды, деревья, молнию, ветер.
Тамга кипчаков – два столба, символ Байтерека. Они же символизируют Млечный путь. Поэтому кипчаков называли млечнопутниками, а их ураном кличем был «айбас».
Одной из тамг племени канглы, жившего рядом с кыпчаками, был тот же столб с изображением обрамленной лучами полной луны. Их ураном был Байтерек.
Тотемных животных и птиц нельзя было убивать. Потомки Чингиз-хана не должны убивать волков и олених, своих прародителей. Тюрки высекали на каменных надгробиях «Я убил семь волков. Я не убивал барсов и ланей». Значит, предками умершего тюрка были барсы и лани. Покровителем ханских династий был лев. Поэтому убийство священного льва являлось тягчайшим преступлением и против самой государственной власти, и против ее носителя - государя. Преступление лишало ханскую власть не только живого символа, но и постоянной поддержки особого духа, обитавшего в державном звере.

World and go diving in the underwater Lower World. The shamans often traveled on these birds. This is what the Altai shamans sang about the goose: "When you feel tired, let it be your horse. When you get lonely, let it be your friend – the one who makes whirlwinds on the Sume Mountain and washes in the waters of the Milky Lake". Many Turkic tribes believed that their ancestor was a bull. The noble Kyrgyz clan believed they were descended from a god and a cow, who joined in union in a mountain cave. The bull was connected with the sun, for according to legend the sun dwells on the back of a bull.
Some tribes had as their symbols inanimate objects, or the stars, trees, lightning and wind. The ***tamga**** **(page 118)**, or totem, of the Kipchak people was in the form of two poles, the symbol of Baiterek. These poles also symbolised The Milky Way. That is why the Kipchak people were called "the milky way travelers" and their uran, or battle cry was "Aibas".
One of the totems of the Kangly tribe, neighbours of the Kypchaks, was the same pole bearing an image of a full moon surrounded by rays. Their battle cry was "Baiterek."
The killing of totem animals and birds was prohibited. The descendants of Genghis-Khan did not kill wolves or does, for they were their ancestors. The Turkic people carved these words on their gravestone: "I have killed seven wolves. I have not killed the snow leopard or the fallow deer." This meant that the snow leopard and the fallow deer were the ancestors of the departed Turkic man. The lion was the protector of the khan dynasties, therefore the killing of the sacred lion was a grave crime against the power of the state and its representative – the sovereign. Such a crime deprived the khan not only of the living symbol of power but the faithful support of the special spirit living in the supreme animal.

To communicate with the gods a special language using special sounds was needed. The Turkic people learnt to speak to their gods and the spirits of their ancestors with their guttural singing. Such singing was called "***khai**** **(page 118)**". The singer did not use words, but the low and high sounds coming forth

Кеңірдекпен өлең айту
Горловое пение
Guttural singing

Құдайлармен ерекше тілде, ерекше дыбыстармен сөйлесу керек. Түркілер өз құдайларымен дыбысты кеңірдектен шығарып өлең айту арқылы сөйлескен. Мұндай өлең хай деп аталады. Әнші сөйлемейді, бірақ кеңірдектен шыққан жоғарғы және төменгі дыбыстардан біресе оркестрдің, біресе ат дүбірі, біресе өлімсіреген аңның қырылдаған дыбысы естіледі. Кеңірдекпен өлең айту әдісі тек түркі халықтарында бар, ара-тұра түркі бойында қаны бар буряттар мен батыс моңғолдарда кездеседі. Ежелгі замандарда түркілер қасқырдың ұлуын, бүркіттің шақылын, барыстың ырылын салатын болған, олардың тілінде Жоғарғы және Төменгі әлем өкілдерімен сөйлесіп, олардан қолдау-көмек сұраған.
Кеңірдекпен өлең айтуды тек ер кісілер меңгерген. Бұл өнерді үйренуге көп уақыт пен ыждақат керек. Кез келген үйренуші бұл өнердің шебері бола алмайды. Ал аңыз-әңгімелерді, жеңімпазға мадақты, қаза тапқан батырлар туралы әнді шебер орындаушы ауылдағы құрметті қонаққа айналады. Ең дәмді-тәттіні соның аузына тосады, ең жақсы киімді де сол киеді, астына ең жақсы ат мінгізеді.

Для беседы с богами нужно и говорить особым языком и особыми звуками. Со своими богами и духами предков тюрки научились разговаривать, используя горловое пение. Такое пение называется хай. Певец не произносит слов, но в низких и высоких звуках, вылетающих из его горла, слышатся то звуки оркестра, то ритмичный топот копыт лошади, то хриплые стоны умирающего зверя. Горловое пение знакомо только тюркоязычным народам, а также бурятам и западным монголам, в которых сильна примесь тюркской крови. Тюрки в древности подражали вою волка, клекоту орла, рычанию барса и говорили на их языке с жителями Верхнего и Нижнего мира, прося покровительства и защиты.
Горловым пением владеют только мужчины. Много времени уходит на то, чтобы научиться этому искусству. Не всякий может достичь совершенства. Но если человек стал мастером и может исполнить множество преданий, сложить хвалебную песнь в честь победителя или поминальную в память о павшем герое, нет гостя почетнее в любом ауле. Его рот будет набит сладостями, живот наполнен самой вкусной едой, сам он одет в красивые и дорогие одежды, а под ним будет самый лучший конь.

from his throat conveyed now the sounds of an orchestra, now the rhythmic clatter of a horse's hooves or the hoarse moans of a dying wild animal. Guttural singing is known only to the Turkic people, the Buryat people and the west Mongolians who have a lot of Turkic blood. In ancient times, the Turkic singers imitated the howl of a wolf, the screech of an eagle, the roar of a snow leopard, and in this language they spoke to the dwellers of the Upper and Lower Worlds asking for patronage and protection.
Only men were masters of guttural singing. Learning this skill was a long process and not every practitioner could achieve perfection. But if the singer was a master of the art and could perform many of the legends, and compose a song of praise in honour of a winner or a funeral song in memory of a hero killed in action, such a man enjoyed the position of the highest honour in any aul, or village. His mouth was full of sweet delights, his stomach sated with delicious food, his dress was of the finest and richest cloth and his mount - the best of horses.
The Turkic people considered the colour white to be the mother of all colours. All that was good, light and favourable to the Turkic people was white. Whereas slander, filth, misfortune, failure, treachery and death were black. Black birds and animals were an evil omen. The Turkic people used the words

Түстердің мағынасы
Что значит цвет
The Meaning of Colour

Түркілер ақ түсті – барлық түстердің анасы деп санаған. Түркі халқы барша жақсыны ақ түспен бейнелеген. Жала, кір-қоқыс, бақытсыздық, сәтсіздік, арамдық пен өлім – қара түсті. Қара түсті аң-құс – жамандықтың белгісі. Түркілер сұлулық пен сұрықсыздықты, жақсылық пен жамандықты, сүйіспеншілік пен жеккөрушілікті осы түстерге қатыстырып суреттейді. Әрине, Жоғарғы әлемнің түсі – ақ еді де, Төменгі әлем – қара болатын.
Түркілер ақ түсті ақсүйектердің түсі деп, қарапайым халықты қара түспен суреттеген. Халықтың ұғымында, ақсүйек тұқымдары – Ашина мен Шыңғыс ханның ұрпақтары – күн сәулесінен пайда болды, тумысынан қасиетті болғандықтан, билік пен сый-құрмет те солардікі. Көгілдір түс те қасиетті. Ежелгі қырғыздар ақсүйектерді «көк ел» деп атапты. Ал қарапайым халық «қара бодан» деп аталған.
Ежелгі түркілерде жоғарғы билеушілер мен ұлы шамандар асыл текті ақ арғымақ мініп жүретін болған.
Жоғарғы әлемнің құдайлары тек ақ түске киінеді. Түркілердің ағашқа ақ матаның қиындысын байлауы – құдайларға құрбандық шалудың белгісі

Тюрки считали, что белый цвет – мать цветов, от которой происходят все остальные. Все светлое и доброе, благоприятное для народа тюрки именовали белым. Черной для тюрков стала клевета, грязь, несчастье, неудача, коварство и смерть. Беду предвещают черные звери и птицы. Используя имена, связанные с этими цветами, тюрки говорили о красоте и уродстве, доброте и жестокости, любви и ненависти. Естественно, что белым был Верхний мир, а черным – Нижний.
Не случайно, что древние тюрки считали белый цвет признаком аристократии, в то время как черный цвет символизировал простой народ. По мнению простого народа, представители белой кости - потомки Ашины или Чингиз-хана – происходили от солнечного света, следовательно, благодаря божественному происхождению пользуются властью и уважением. Божественным считался также и голубой цвет. Например, древние кыргызы называли свою аристократию «кок эль», в то же время простой народ назывался «кара будун».
У древних тюрков высшие правители и великие шаманы ездили на конях священной белой масти.
Боги Верхнего мира всегда в белых одеяниях. Поэтому, желая принести символическую жертву праведным богам, тюрки привязывали к священному дереву кусок белой ткани.
Но если нужно было подчеркнуть силу и ярость героя, то также использовался черный цвет. Черное не всегда ассоциируется со злом или плохим началом. В широком использовании термин «кара» используется и в позитивном смысле. Например, часто «кара» означает и древний, священный, например, «кара шанырак».

for these colours when talking about beauty and ugliness, kindness and cruelty, love and hatred. It is natural that the Upper World was white and the Lower World was black.
It follows that white was associated with nobility, while black symbolised the common people. The common people thought that people of 'the white bone', or high birth, the descendants of Ashina or Genghis-Khan – were born of sunlight, and the power and respect they enjoyed was derived from their divine origin. The light blue colour was also considered of divine nature. For example, the ancient Kyrgyz people called their nobility ***"kok el* (page 118)"***, whereas the common people were called '***kara budun** (page 118)**.' The supreme rulers and great shamans of the ancient Turkic people rode on horses of the sacred white colour.
The gods of the Upper World always wore white garments. That is why when Turkic people wanted to make a symbolic sacrifice to their gods, they tied a piece of white cloth to the sacred tree. If it was necessary to emphasise the strength and fury of a hero, the word black was used. This colour was not always associated with evil or bad beginnings. In its wide use the word "***kara** (page 118)**", or black could have a positive meaning. For example, "kara" often means ancient or sacred, as in ***"kara shanyrak* (page 118)"***.
Even the livestock was divided by colour. The livestock with hot breath – horses and sheep – were considered white. The livestock with cold breath – cattle,

ретінде қалыптасқан.
Батырдың күш-қайраты мен айбынын бейнелеу үшін қара түс те пайдаланылды. Яғни, қара түс тек зұлымдықпен, жамандықпен байланыстырылмайды. Кең мағынасындағы «қара» сөзі жақсы мағынада да қолданылады. «Қара» көбіне байырғы, қасиетті дегенді білдіреді, мысалы «қара шаңғырақ» ұғымын алыңыз.
Малды да түсі бойынша ажыратқан. Ақ түс демі ыстық жылқы мен қойға қатысты айтылды. Ал салқын қанды ірі қара, ешкі мен түйе малдары қараға жатқызылған. Сондықтан жылқы күннің, оңтүстік пен жаздың белгісі.
Көшпенділердің сүйікті жазғы асы сүт өнімдері мен қымыз да ақ түсті. Түркі мен моңғол тайпаларының бәрінде сүт өнімдері бар. Жатжұрттыққа қатық беруге болмайды, оларға сүт өнімдерін дайындаудың қасиетті құпиясын ашуға тыйым салынған. Қасиетті құпияны сақтай алмағандар өлім жазасына кесілетін.
Қысқы ас – ет те қара түсті. Жын-шайтан үнемі түні түрілмейтін Жер қойнауында өмір сүреді, ал жер асты тұрғындарының мініс көлігі әрі жейтін асы ірі қара болатын, қара түс Жерді, түнді, солтүстікті білдіреді.
Ерлікке әдетте құрбандыққа қара түсті малды шалатын болған.
Тәңіріге ақ түсті, сұрша, асыл текті жылқыны құрбандық қылған.
Төрт құбыланың да өз түстері бар. Шығыс – көк түсті, оңтүстік – қызыл, батыс – ақ, солтүстік – қара түсті. Бір әлемнен екінші әлемге өту оңай болған тұста жыл мезгілдері де тұрақсыз деп есептелген. Сондықтан да жерлеу рәсімдерін осы жыл мезгілдеріне сәйкестендіріп өткізетін болған.
Оңтүстік қана емес, барлық Орта әлем күнгей деп саналды. Түркілер өздерін күн сипатты тайпамыз дейді. Өмір мен жарық – синонимдер.
Алқызыл түс адам қанында Тәңірінің рухы бар дегенді білдіреді. Өсімдіктер түсі – жасыл түс те қасиетті. Қан төгілгенде немесе өсімдік солғанда

Даже деление скота происходило по этим цветовым понятиям. Белым был скот с горячим дыханием – кони и овцы. Черным – скот с холодным дыханием – крупный рогатый скот, козы и верблюды. Поэтому кони символизировали солнце, а также связанные с ним юг и лето.
С белым цветом связана и белая летняя пища кочевников – молочная и кумыс. Молочные продукты были собственностью тюркских и монгольских народов. Поэтому нельзя было передавать молочную закваску иноземцам, чтобы они не похитили предмет священного секрета приготовления молочных продуктов. За это предусматривалась смертная казнь.
Зимняя пища – черная – в основном мясная. Злые духи обитали в недрах Земли, где царила вечная ночь, ездовым и жертвенным животным обитателей подземного мира был рогатый скот; черный цвет символизировал Землю, ночь, север.
Эрлику обычно приносили в жертву животное темной, преимущественно черной, масти.
Тенгри приносили в жертву коня белой, сивой, светло-серой, голубой мастей.
Стороны света также имели свой цвет. Восток – синий, зеленый, юг – красный, запад – белый, север – черный. Запад ассоциировался у тюрков с осенью, а восток – с весной. Оба времени года считались неустойчивыми, когда переход из одного мира в другой был более легким. Поэтому погребальные ритуалы старались приурочить к этим временам года.
Солнечным местом назывался не только юг, но и весь Средний мир. Тюрки называли себя солнечным племенем. Жизнь и свет были синонимами.
Алый цвет символизировал присутствие в крови духа Тенгри. Зеленый цвет – священный – цвет растений. Если текла кровь или увядала зелень – то живые существа умирали. Поэтому сочетание алый-зеленый благоприятное и одно из главенствующих.

goats and camels – were black. That is why horses symbolised the sun and thus the south and summer.
White was the colour of the summer food of nomadic tribes – food made of milk and koumys. These foods belonged to the Turkic and Mongol peoples. It was forbidden to give the milk ferment to strangers, so they could not steal the sacred secret of how this food was prepared. Such a violation was punished by death.
Winter food, mainly meat, was black. The evil spirits lived in the bowels of the Earth where there was eternal night, and the cattle was used as draft and sacrificial animals. The colour black symbolised the Earth, night and the North.
Animals of dark, mainly black colour were sacrificed to Erlik.
Horses of white, light grey, grey and blue colour were sacrificed to Tengri.
The parts of the world also had their colours. The East was blue and green, the South – red, the West – white and the North – black. The Turkic people associated the West with autumn and the East with spring. Both seasons had changeable weather and this made for an easier passage from one world into the other. Thus the people timed the burial rites to these seasons of the year.
Not only the South, but the whole of the Middle World were places of sun. The Turkic people called themselves the sun tribe. Life and light were synonyms.
The colour scarlet symbolised the presence of Tengri in the blood. Green – the colour of vegetation - was sacred. If blood was shed or the vegetation withered, then the living died. That is why the combination of scarlet and green was favourable and one of supreme significance.
High up in the sky, on the branches of Baiterek, were kept the lives of all the future people and animals. For man to be born, Tengri sent a wind to blow the

глава 7

Қалай өмір сүру және қалай өлу жөнінде
Как нужно жить и умереть
How to live and die

Туу
Рождение
Birth

– тіршілік иелері де жойылады. Сондықтан да алқызыл мен жасылдың қосындысы ең жағымды әрі басты түстердің бірі.

Бәйтеректің ұшар басында, биік аспанда тіршіліктегі және болашақта өмір сүретін барлық адамдар мен жан-жануарлардың жаны сақталады. Адам дүниеге келер кезде, Тәңірі Бәйтеректің басындағы өмір ұрығын үрлеп түсіру үшін жел тұрғызады. Майда ұшқын іспеттес өмір ұрықтары жерге ұшып келіп, киіз үйдің түңдігі арқылы әйелдің бойына қонады. Ұмай ана ол әйелдің бойына біткен баланың сүйегін, етін, қанын жасайды. Ұмай ана бала бойға біткеннен бастап ол бес-алты жасқа жеткенше ана мен баласына қамқор болады. Өмір жолында адамның өзінен айнымайтын серігі болады, жан адам өлген соң Аспанға немесе Төменгі әлемге сапар шегеді. Адам ұйықтағанда, оның жан серігі тәнді тастап, жер-жерді аралап кетеді. Сондықтан да ұйықтап жатқан адамды жұлқылап оятуға болмайды, жаны шошып қалса, қайтып тәнге кірмей қоюы мүмкін. Мұндайда адам ауруға шалдығады немесе өліп кетеді.
Отбасында бала болмауы түркілер үшін үлкен қайғы. Адамдар бір перзент үшін бар дүиесін тәрк етуге дайын болады. Сондықтан үйге кам шақырады. Туыс-туғандарға арнап мол дастархан дайындалады. Ата-бабаның аруағын да еске алады. Кам ғұрыпты бастап, Бәйтеректің басына ұшып барып, әлі дүниеге келмеген баланың жанын үрлеп түсіріп, оны үйге қарай бағыттайды. Түңдіктен шағын ұшқын-құт ұшып кіріп, болашақ ананың қолына түсуі тиіс. Болашақ ананы қоршай ер кісілер отырады, олар шаманға қолдау көрсетеді. Кейде бір адамдар байқатпай құттың жолына өзінің бас киімін шешіп қоятын болған. Егер құт сол бас киімге түссе, онда ол адам құтты өз үйіне әкетеді де, балалы болады. Сондықтан үй иелері құтты ешкімнің ұрлап алмауын қатты қадағалаған.
Жүкті әйелдің толғағы ауыр келген кезде киіз үйдің жанына ат байлайтын болған немесе отаудың тұсынан бір үйір жылқы айдап өткен екен.

Высоко в небе, на ветвях Байтерека, хранится жизнь всех людей и зверей, тех, кто будет жить в будущем. И для того, чтобы родился человек, Тенгри посылает ветер, который сдувает с Байтерека будущие жизни. Подобно маленьким искоркам они летят на землю и через тундуки – дымовое отверстие – попадают к женщине, которая зачинает материальную основу новой жизни. Богиня Умай начинает создавать внутри женщины кости, мясо, кровь нового ребенка. С момента зачатия и до пяти-шести лет Умай покровительствует ребенку и роженице. Человека на его жизненном пути сопровождает его двойник, который после смерти уходит в Небо или под землю в Нижний мир. Когда человек спит, его двойник может покинуть тело и бродить по разным местам. А потому нельзя будит резко спящего человека, двойник может испугаться и покинуть тело. Тогда человек начинал болеть или умирал.
Если в семье нет детей, это считается большим несчастьем. Люди готовы отдать последнее имущество, чтобы на свет появился наследник. Поэтому в дом приглашается кам. Для родичей устраивается богатое угощение. На пир призываются души предков. Кам начинает своей обряд, во время которого поднимается на высокие ветви Байтерека, где сдувает с дерева душу неродившегося еще ребенка и влечет ее за собой в юрту. Через тундук в жилище влетает маленькая искорка-кут, которая должна попасть в руки будущей матери. Вокруг нее сидят мужчины и поддерживают шамана. Но бывает так, что некоторые гости незаметно подставляют свои шапки на пути кута. Если кут попадает в подставленную шапку, то такой нечестный гость может забрать кут в свой дом, тогда ребенок родится в той семье. Поэтому хозяева дома внимательно следят за тем, чтобы кут не был похищен и попал по назначению.

future life off the branches of Baiterek. Like a tiny sparkle, it flew to the earth and through a ***tunduk**** **(page 118)**, or smoke-hole in the yurta it reached the woman, in whose body a new life was sparked into being. The Goddess Umai would begin to create the bones, flesh and blood of the new child in the woman's body. From the time of conception and during the next five or six years, Umai was the protector of both child and mother. Every man was accompanied by his double throughout his life. When a man died, his double went to the Heavens or underground into the Lower World. When a man was asleep, the double could leave his body and wander around. That is why a sleeping man was never to be woken abruptly or his double could leave the body in alarm. Then the man could fall ill or die.
It was a great misfortune to have no children in the family. People were ready to give up their last belongings to have an heir. For this the kam was invited to the house and a feast was prepared for their kinsmen. The souls of the ancestors were also invited to the feast. Then the kam would start his ritual ceremony. He climbed to the upper branches of Baiterek to blow the soul of the unborn child off the tree and then guided it towards the yurta. The tiny sparkling kut would fly into the yurta and into the hands of the waiting woman. She would be surrounded by men who were encouraging the shaman. However, some guests secretly put out their hat to catch the kut. If the kut landed in his hat the dishonest guest would take it home with him. And a child would be born in another family. Therefore, the hosts were on the alert to prevent such a kidnapping and to make sure that the kut got to its destination.

Жылқы малы толғаққа кедергі жасаған жын-шайтанды қуып, жүкті әйелге көмектеседі деген наным болған.
Үйдің жанынан айдап өткен бір үйір жылқының ішінен ең ірісін таңдап алып, оны ерттеп, киіз үйге кіргізеді. Аттың басын еңкейтіп, толғақ қысып жатқан әйелдің кеудесін иіскетеді. Бұдан кейін атты үйден алып шығып, бір жігіт әлгі атқа мініп, толғақ қысқан әйелді алдына отырғызып, біраз жер жүргізген. Шамалы жер шауып өткен соң, әйелді үйге қайтып кіргізеді. Бұл ғұрып жын-шайтанды қуу үшін жасалған. Осыдан кейін әйел дені сау ұл бала туады деп есептелген.
Қазақтар өмірге бала келгенде: «Қойшы ма, жылқышы ма?» деп сұрайды. «Ұл ма, қыз ба?» деген сөз. Анық сұрамай, білгісі келгенін емеурінмен ғана сездіреді. Қойшы – ұл дегенді білдіреді, яғни малды бағып, оны көбейтуші. Жылқышы – қыз бала, оған қалың мал ретінде кейде 47, кейде 37, кейде 27, кейде 17 немесе 9 жылқы беретін болған. Үйге жылқы бітіретінін ескеріп, қыз баланы «жылқышы» деп атаған.
Жолаушы үйге жақындағанда үй иесінің ұлы бар ма, жоқ па дегенді білгісі келсе: «Атты қазыққа байлайтының бар ма?» деп сұрайды.
Баланың кіндігін кескен соң, ұл баланың кіндігін шүберекке орап, аттың жалына немесе қошқардың мүйізіне таңады. Бұл ата-ананың «балам малды болса екен» деген тілегі. Қыз баланың кіндігін сандықта сақтайды, «шебер тігінші болсын» деген тілекті аңғартады.
Бала дүниеге келгенде, жақын-жуықтары оны дабыра шумен, айғаймен қарсы алған. Табиғат та, адамдар да дүниеге жаңа адамның келгенін осылайша біледі.
Бала қырқынан шыққан соң, оны атақты ақынның, батырдың, күміс көмей шешеннің үзеңгісінен өткізіп алатын дәстүр болған. Ат үстінде отырған адам оң аяғын үзеңгіден шығарады. Осы сәтте жөргекке оралған баланы үзеңгіден айналдырып өткізеді.

При тяжелых мучительных родах рядом с домом привязывали коня, или мимо дома, где находилась роженица, прогоняли табун лошадей. Кони должны были помочь женщине отогнать злых духов, мешавших рождению нового человека.
К дому, где находится роженица, подгоняли табун лошадей. Затем выбирали самого огромного жеребца, которого седлали и заводили в юрту. Здесь голову коня наклоняли и давали ему понюхать грудь роженицы. После этого коня выводили из юрты, сильный джигит сажал роженицу перед собой на коня. Проскакав некоторое расстояние, они возвращались к юрте. Считалось, что нечистые духи пугаются коня и убегают прочь. После этого женщина должна была благополучно родить сына.
Казахи при рождении ребенка спрашивают: «Чабан или табунщик?». Это завуалированный, иносказательный вопрос, он означает: «Сын или дочь?». Чабан - значит сын, т.е. тот, который пасет овец. Табунщик - это дочь. По обычаю, для выкупа невесты в качестве калыма выплачивалось 47, или 37, или 27, и далее 17, или 9 лошадей. Поэтому дочь считается табунщиком, который приводит в дом родителей лошадей, то есть выплату за калым.
Желая узнать, есть ли у хозяев сыновья, спрашивают так: «Есть ли кому привязывать к коновязи лошадей?»
Когда перерезают пуповину ребенка, пуповину мальчика заворачивают в тряпочку и привязывают к гриве жеребца или к рогам барана. Это связано с желанием родителей, чтобы их сын стал человеком, умеющим выращивать и разводить скот. Пуповину девочки хранят в сундуке, чтобы она стала искусной рукодельницей.
Рождение ребенка должно сопровождаться шумом, криками родных. Так происходит оповещение природы и людей о том, что пришел новый человек.
После сорока дней ребенка переносят через стремена лошадей знаменитых людей: акынов, красноречивых ораторов и батыров. Человек, сидящий на лошади, вытаскивает правую ногу из стремени. В этот момент ребенка в пеленках проводят через петлицу стремени.

During a difficult and exhausting delivery a horse would be tied near the home where the woman was lying in childbirth, or a herd of horses would be driven past her home. The horses were meant to help the woman, and to drive off the evil spirits who were hindering the birth of the child.
A herd of horses was driven to the house where the woman was in childbirth. The largest stallion was saddled and taken into the yurta. There the stallion was made to bend his head and sniff the breast of the woman. Then the stallion was led out of the yurta and a strong man seated the woman on the horse in front of him. They went riding some distance and then returned to the yurta. It was believed that the horse would scare the evil spirits away. After that the woman would safely give birth to a son.
At childbirth the Kazakh people asked: “Is it a shepherd or a horse-herder?”, or in other words: “Is it a son or a daughter?” The shepherd meant a son, the one who tends the sheep and the horse-herder meant a daughter. In payment for the bride, or ***kalym**** **(page118)** it was customary to offer 47, 37, 27, or respectively 17 or 9 horses. That is why the daughter was ‘a horse-herder’, as she brought horses or kalym to her parental home.
To find out whether there were sons in the family, they asked: “Do you have someone to tether the horses?”
After knotting the navel, the boy’s cord was wrapped in cloth and tied to the mane of a stallion or to the horns of a ram. This was connected with the wish of the parents to see their son grow up to be a skilled herdsman. The girl’s cord was kept in a chest, so she could become a clever needlewoman.
The birth of a child was accompanied by the noisemaking and shouting of its kinsmen. In this way, they announced to the world and the people the coming of a new life.
On the fortieth day after birth, the child was carried through the stirrups of horses belonging to famous ***akyn***s***(page 118)**, or singers, silver-tongued orators and batyrs.   The rider on horseback took his right foot out of the stirrup, and the swaddled baby was pulled through the loop of the stirrup.
Together with the baby the pups of purebred dogs were also carried through the stirrup. According to a Kazakh saying, the dog was one of the family’s seven

Баламен бірге үзеңгіден асыл тұқымды күшіктерді де өткізген. «Ит – жеті қазынаның бірі» дейтін қазақ мәтелі бар. Бала өскен кезде, «бәленшенің үзеңгісінен өтіп еді ғой, бақытты болады» деп жатады.
Ат тұяғы таңбаланып қалған бір уыс топырақты «періште ізі» деп атаған. Кейде осындай бір уыс топырақты шүберекке орап, бала жастығының астына қоятын болған немесе бір шөкім топырақты суға салып, баланы сол суға шомылдырады. Бірақ кез келген аттың ізін алмаған, тек иесіне атақ-даңқ әкелген асыл тұқымды арғымақтың ізін алуға тырысқан.
Баланың бесігінің үстіне садақ пен жебенің темірден жасалған кішкентай көшірмесін ілген. Бұл жын-шайтанды қуу үшін ғана емес, баланы ержүректілікке тәрбиелеу үшін жасалған.
Ұл баланы батыр ету үшін оған ат пен садақ сыйласа, қыз баланы іскер тігінші етіп тәрбиелеген. Темірден жасалған айыр құйрық, ұзын қанат қарлығаштың бейнесі қайшыны еске түсіреді. Қыздарға Қарлығаш есімін жиі қоятын болған.
Балаға ат қою – маңызды үрдістердің бірі. Баланың аты оның болашақтағы тағдырын айқындауы мүмкін. Мұнда да шарттылықтар көп. Ибн Баттута жазғандай: «Түркілер жаңа туған нәрестеге киіз үйге бірінші кірген адамның есімін қоятын болған». Көбіне түркілер балаға мағынасыз ат қойған, ондай аттар баланы жын-шайтаннан сақтайды делінеді. Жын-шайтан ондай есімді естігенде, басқа баланы іздейтін болған. Оларға Боқмұрын, Қожалақ, Күшік деген бала неге керек? Мұндай атты баласы тұрмағандар немесе жөргек иесіне зарыққан адамдар қойған. Ташкенттің ханы

Вместе с ребенком проводили через стремена и щенков породистых собак. «Собака - одно из семи богатств», - говорится в казахской пословице. Когда ребенок взрослеет, говорят: «Проводили через стремя того-то, будет счастливым».
«След ангела» - так называли горсть земли, где оставался отпечаток конского копыта. Иногда берут горсть такой земли, заворачивают в тряпочку и кладут под подушку ребенка или же щепотку такой земли добавляют в воду и купают ребенка.
Но берут след не от всякого коня, а только чистокровного скакуна, который принес славу своему хозяину.
Над колыбелью мальчика вешали миниатюрное изображение лука и стрелы, изготовленное из металла. Это был не только оберег, который отгонял злых духов, но и символ воина который должен был придавать мальчику смелость.
Если мальчик должен вырасти воином, а его символом являются конь и стрела, то девочка должна быть хорошей хозяйкой очага и мастерицей. А потому, символом девочек является ласточка. Ее развильчатый хвост, длинные, узкие, острые крылья и плотное оперение с металлическим блеском напоминают ножницы, образ которых служил символом души девочки. Потому многие девочки получали при рождении имя Карлыгаш – ласточка.
Очень важным было выбрать имя для ребенка. Выбранное имя могло определить судьбу ребенка. И здесь также было много условностей. Как писал Ибн Баттута, «тюрки называют родившегося ребенка по имени первого входящего в шатер при его рождении». Очень часто тюрки давали детям неблагозвучные имена – обереги. Злые духи, услышав такое имя, должны были искать другого ребенка. Зачем им нужен был какой-нибудь Сопливец, Черныш, Щенок? Такое имя давали, если долго не было детей или они умирали один за другим. Кокетай, хан ташкентский, дал своему приемному сыну имя Бокмурун, Сопливец, чтобы не сглазить.
Но чаще имена детей отражали надежды на то, что мальчик станет могучим воином, защитником страны, а девочка – хорошей хозяйкой и верной спутницей.

riches. When the child grew up, people said: "This child was carried through the stirrup of so-and-so – he will have good fortune".
The dirt with the imprint of a horse's hoof was called "the footprint of an angel". Sometimes people took a handful of such earth, wrapped it in a cloth and put it under the child's pillow. Or a pinch of that earth was added to the water in which the child was bathed. However, this could not be the track of just any horse, only of a fast thoroughbred which had brought fame to its owner.
The parents used to hang a very small metal image of a bow and an arrow above the cradle of a boy. This was an amulet to drive away the evil spirits and the symbol of a warrior intended to give the boy courage.
Whereas the boy was expected to grow up into a warrior and his symbol was a bow and arrow, the girl was meant become a good keeper of hearth and home and a clever needlewoman. This is why the symbol of a girl was the swallow. Its forked tail, the long, narrow and sharp wings, and its tight feathering with a metallic lustre resembled a pair of scissors which was the symbol of a girl's soul. This is why many girls were given the name of Karlygash – a swallow.
The choice of a name for the child was very important. The chosen name could determine the child's destiny. And here too there were many conventions. According to Ibn Battuta, "TheTurkic people name their newborns by the name of the first person who enters the tent at the time of the child's birth". Very often, the Turkic people gave unmelodious names to their children. Such names were thought to work as a charm; the evil spirits hearing such a name would look for another child. Why should they be interested in a Milksop, a Blacky or a Varmint? Such a name was usually given if a woman had difficulty having children or they died one after another. Koketai, the Khan of Tashkent, gave his adopted son the name Bokmurun, or Milksop, to ward off the evil eye.
Still, more often the child's name expressed the hope that a boy would become a mighty warrior and defender of his country and the girl – a good keeper of the home and devoted wife.

The Turkic people believed that the only true life was the one among people on earth, thus they valued every moment of the fleeting time they had. Man

Қалай өмір сүру жайында
Как нужно жить
How to live

Көкетай баласына көз тимес үшін Боқмұрын деп ат қойыпты. Дегенмен де, көбіне-көп ұл балаға ел қорғайтын батыр болады деп, қыз балаға жақсы әйел, жақсы ана болады деген үмітпен жақсы аттар қойған.

үркілер нағыз өмір тек адамдардың арасында деп ойлаған. Сондықтан да қамшының сабындай қысқа өмірдің бар қызығын көріп қалуға асыққан. Адам байлығы мен малын ана дүниеге арқалап әкете алмайды. Ол дүниеге бару үшін ат пен қылыш қана керек. Бірақ о дүниедегі өмір Орта әлемдегі өмірдің тек сылбыр көлеңкесі іспетті. Түркінің басты байлығы – абыройы мен ұрпақтары аңызға айналдырар ерлік істері ғана.

Ұлы батырлар мен бектер айтты: осы менің өмірім!
Бірақ өлім келгенде, батырды жер жұтады:
Мына өмір кімге қалады?
Жердегі өмір келді де кетті, соңғы аялдама өлім ғана!
Шіркін, жердегі өмір!

Тюрки считали, что настоящая жизнь – только та, что в мире людей. Поэтому они ценили каждый миг быстротечного времени. Человек не может унести с собой в другой мир все свои богатства и скот. Для похода в другой мир нужен лишь конь, да меч. Но жизнь в ином мире – лишь слабая тень той жизни, что дарована в Среднем мире. А потому главные богатства тюрка – честное имя, да славные дела, которые будут помнить потомки.

Говорили великие воины и беки: вот мой мир!
Но приходит смерть и героев похитит земля:
С кем останется тленный мир?
Земная жизнь, ты пришла и ушла, твой последний привал – это смерть!
О, земная жизнь!

could not take his wealth and cattle to the other world. He would need only a horse and sword on that journey. His existence in the other world was but a pale shadow of the life he was given in the Middle World. That is why the real wealth of a Turkic man lay in his honourable name and glorious deeds which would live on in the memory of his descendents.

The bey and warrior do say - this is My Earth!
To death when she shall claim her spoil.
Who's left to wander on this mortal soil?
Oh, earthly life,
You were so fleet - at last the resting place is death!
Oh, earthly life!

A man's life was not possible without his el', without his kin and children, without his friends and grandchildren. That is why the Turkic people generously

Түркі өз өмірін халықтан тыс, туысқансыз, достарсыз және бала-шағасыз елестете алмайды. Олар дүниеге байланбаған, байлығын жарлы-жақыбайға тегін үлестіре берген. Сараңдық, өзімшілдік, бала-шаға мен туыстарға қарайласпау, малға, әсіресе, жылқыға деген қатігездік ауыр күна болып саналған. Мұндай адамнан түркілер бойын аулақ ұстауға тырысқан. Ол адамның кешегісі де, келешегі де жоқ, өйткені Тәңірінің өзі де, рухтар да оны желеп-жебемейді.
Түркілерде күнә туралы ұғым жоқ. Бірақ бұл түркі әлемінде жауапкершілік, адамгершілік шарттары, адалдық пен сүйіспеншілік болмады деген сөз емес. Түркілердің ұғымынша, Тәңірі он түрлі қылмыс жасаған адамды аямай жазалайды: кісі өлтірген, зина жасаған, қорқақтық танытқан, сатқындық жасаған, өсек айтқан, ұрлық жасаған, сенімсіздік көрсеткен, біреудің дүниесіне көз алартқан, қағанды және елді сатқан.
Түркі Тәңірі көрсеткен жолдан тайса, басқаның сый-сияпатына қызығып, ата-баба өсиетін ұмытса, қағандар мен бектер қарын тойғызып, бостандықтан бас тартса, онда халық құриды.
Түркілердің ұғымынша, адам өз тағдырына өзі қожа.

Тағдыр қиын,
Бірақ адамға ол тәуелді.

Түркі мен оның аты біртұтас. Түркі бақытты болу үшін оның адал серігі – аты болуы керек. Астында аты жоқ адам – бақытсыз. Кедей адамды жаяу-

Жизнь невозможна без своего эля – народа, без родичей и детей, без друзей и внуков. Поэтому тюрки щедро раздавали свое имущество всем, кто в нем нуждался. Тяжким грехом и даже преступлением была жадность, эгоизм, пренебрежение семьей и родичами, жестокость к животным и особенно к своему коню. Такого человека тюрки старались обходить стороной и не иметь никаких дел с ним. У такого человека не было прошлого и будущего, ибо духи предков и сам Тенгри лишали его своего покровительства.
У тюрков не было понятия греха. Но это не значит, что в мире тюрков не было ответственности, законов, морали, преданности и любви. Тюрки верили, что Тенгри накажет тех, кто совершит хотя бы один из десяти проступков – убийство, разврат, предательство, трусость, кражу, сплетни, неверие, стяжательство, измену кагану и элю.
Если же тюрки сворачивали с пути, указанного Тенгри, если прельщались чужими дарами и отступали от заветов предков, если каганы и беки предпочитали сытость свободе, то народ мог погибнуть.
Тюрки считали, что человек может сам управлять своей судьбой.

Темна судьба, но человеку
Подвластная все-таки она.

Тюрок и его конь были едины. А потому для счастья нужен верный друг – боевой конь. Несчастен человек, не имеющий коня. Поэтому и говорили о бедняках – нет у него коня, ходит он пешком по земле.

shared all they had with those in need. Greed, meanness, neglect of family and kin, cruelty to animals and especially to one's own horse was a grave sin and even a crime. The Turkic people shunned such people and tried to have no dealings with them. Such people had neither past nor future, as the spirits of their ancestors and Tengri himself had withdrawn their protection.
The Turkic people had no notion of sin. But that is not to say they had no sense of responsibility, justice, devotion, love and the meaning of right and wrong. They believed that Tengri would punish those who had committed at least one of these ten misdeeds – murder, depravity, treachery, cowardice, theft, gossip, lack of faith, money-grubbing, the betrayal of a Khagan or the el'.
If the Turkic people did not follow the path directed by Tengri, if they were tempted by the gifts of strangers, if they did not observe the testaments of their ancestors, and if the Khagans and the beys put their stomachs ahead of their freedom, then their nation could perish.
The Turkic people believed that man could control his destiny.

Too dark his destiny to see
Still man can rule his fate to be.

A Turkic man and his horse were as one with each other. To a Turkic a man his good fortune lay in a devoted friend – his battle horse. A man without a horse was an unfortunate man. They used to say about a poor man – 'he has no horse, he walks the earth'.
All that was living and all that was dead has its own spirit, thus it was important to show good will to all men and animals. People who had lost their mind

жалпы деп мүсіркейтіні де сондықтан.
Жанды-жансыздың бәрінің иесі бар. Айналадағы адамдар мен жан-жануарларға қамқорлықпен қарау керек. Ақыл-естен айрылған, кемтар жаратылғандарға көзқарас ерекше болған. Оларды ренжітуге болмайды. Мұндай адамдарды ана дүниемен байланысқан рухтар иемденген деп есептелген. Олар болашақты болжай алады.
Түркінің белдігінде ілінетін қанжары болуы керек. Қанжармен ол өмірімен қоштасқанша айрылмайды. Тіпті қағанның ордасына кіргенде де, түркі босағада қанжардан басқа қарудың бәрін қалдырады екен. Ас жеп отырғанда да өз пышағын пайдаланған. Пышақсыз ет жеуге болмайды. Түркінің ұғымында, етті пышақсыз иттер ғана жейді. Отқа қақталған құрыштың иесі су иесіне қайшы. Олардың бір-біріне жұғысуы жақсылық емес. Сондықтан да пышақты, металдан жасалған қаруды сүртіп қана қоя салған. Түркі өз пышағын басқа адамға бермеген. Берсе, берекем кетіп қалады деп қорыққан. Пышақтың жүзін жалауға болмайды. Адамның басы ауырғанда, жастығының астына пышақ қояды. Пышақ жаман түстерді қуып, бас ауруды жазады. Пышақтың ұшы ұзарып, жын-шайтанды өлтіре алады деген наным болған.
Түркілердің ең сүйікті ісі – той жасау. Әсіресе, алыс-жақын туыстарды қонақ қылу айрықша құрметті іс болған. Тойға жас-кәрінің бәрі шақырылады. Жомарт жанды үлкен-кіші түгел құрметтейді. Бірақ қандай жағдайда болмасын, асты кетілген немесе шытынаған ыдыста ұсынуға болмайды. Үйінде шытынаған ыдыс ұстайтын адам жын-шайтанды асырайды деген сөз. Ал мейірімді рухтар мұндай адамдарға ренжіп, зиян келтіруі мүмкін.

Все живое и неживое имеет своих духов. Поэтому нужно доброжелательно относиться к окружающим людям и животным. Особое отношение было к тем, кто потерял разум, юродивым. Их нельзя было обижать. Такие люди считались одержимыми духами, связанными с потусторонним миром. Они могли предсказывать будущее.
Каждый тюрок должен был иметь нож, который висел у него на поясе. С этим ножом он не расставался в течение всей жизни. Входя в юрту, даже юрту кагана, тюрок оставлял у входа все оружие, кроме ножа. Принимая пищу тюрок, пользовался ножом. Есть без ножа было непозволительно. По мнению тюрок, без ножа едят только собаки. Дух стали, выкованной в огне, враждебен духу воды. Их столкновение не предвещало ничего хорошего. Поэтому ножи, металлическое оружие просто вытирали. Передавать свой нож другому человеку тоже было нельзя. С ним уходила удача. Нельзя облизывать лезвие ножа. Если человек плохо спал или у него болела голова, нож нужно было положить под подушку. Тогда боль или плохие сны уходили. Если человек видел злого духа, то должен был направить на него острие ножа. Считалось, что лезвие ножа удлинялось и могло убить духа.
Одним из любимых занятий тюрков было пиршество. Особой заслугой было угостить своих сородичей, далеких и близких. На той приглашались все. Щедрый человек пользовался неимоверной популярностью. Но ни в коем случае нельзя было подавать угощение в посуде с изъянами – поврежденной или треснутой. Если такую посуду держат дома хозяева, значит, они угощают злых духов. Поэтому добрые духи гневаются на таких хозяев и могут навредить им.
Те, кто имели доброе сердце, по верованиям тюрок, становились богатыми, а те, кто имел дурное сердце, были обречены на гибель.
Но во всем есть изъяны. Как говорят, даже на самом богатом пиру бывают недовольные. Поэтому иногда говорили: «После тоя дно казанов загремело, народ разошелся. Лучшие мужчины разошлись, неся кости задних ног, женщины разошлись, червивые желудки унося. Те, которым достались мозговые кости, славословя, уходили. Те, кому достались хрящевые кости, проклиная, возвращались и говорили «Свои люди своих же накормили».

and simpletons were treated with special respect, and offended by nobody. Such people were believed to be possessed by the spirits, and thus connected with the other world. They could predict the future.
Every Turkic man had a knife attached to his belt. He never parted with his knife. When entering a yurta, even the Khagan's abode, a Turkic man left all his arms at the entrance except his knife. A Turkic man used his knife at meals – eating without a knife was prohibited. To the Turkic people only a dog would eat without a knife. The spirit of steel forged in fire was hostile to the spirit of water. Using them together could only bring bad luck. That is why metal knives or arms were simply wiped clean. A man never gave away his knife, or he could lose his good fortune. The licking of a knife's blade was also not permitted. If a man couldn't sleep or had a headache, he put his knife under the pillow. Then the pain and bad dreams went away. If a man saw an evil spirit, he directed the point of his knife at the spirit. It was thought the blade of the knife would grow longer and kill the spirit.
A favourite pastime of the Turkic people was having a feast. Especially valued were feasts that included all the kin, both far and near. Everyone was invited to a ***toi**** **(page118)**, or a feast. A generous person enjoyed universal admiration. It was not allowed to serve festive food in imperfect, damaged or cracked dishes. The people who kept such dishes at home, must be entertaining the evil spirits. That is why the good spirits could get angry with such hosts and harm them in some way.
The Turkic people believed that people with a kind heart would become wealthy, and those with a cold heart would be doomed to death.
However, nothing is perfect. They say that even at the most lavish feast there are sure to be dissatisfied guests. And so they would say: "After the toi the pots were empty and all the guests were leaving. The big men left carrying the bones of the hind legs, the women left carrying the wormy stomachs. Those who carried the marrowbones left singing praises to the hosts. Those who ended up with the gristle bones left cursing the hosts with these words - 'a family will feed its own.'
Our ancestors considered wealth as something to use for the good of their relatives, friends and the nation. If a wealthy person with countless herds of

Түркілердің ұғымында жүрегі ақ адам міндетті түрде бай болады, ал жүрегі қарау адамдар әйтеуір бір жамандыққа ұрынады.
Кемшіліксіз еш нәрсе болмайды. Ең бай дастарханнан да риза болмай тұратындар бар. Ол туралы: «Тойдан соң қазанның түбі даңғырлады, қонақтар тарады. Ең жақсы адамдар жамбасын әрең көтеріп, әйелдер болса асқазандарын толтырып қайтты. Ми жегендер мақтап, сіңір жегендер қарғап-сілеп: «Өз адамдарын ғана тойындырды» деп жамандап кетті» дейді.
Біздің ата-бабаларымыз байлықты жақын-жуықтың, достардың, халықтың өмірін жақсарту үшін ғана керек деп білді. Байлығын тығып ұстайтын, мыңғырған малы болса да, туыстары мен достарын шақырып, той жасамайтын адамды бай демеген, сараң деп атаған. Көп ұзамай мұндай адам туыстары мен достарынан жырақтап, жалғыз қалған. Ал далада жападан-жалғыз өмір сүру мүмкін емес.
Марко Полоның осы туралы әңгімесі бар: Бағдаттың бір халифының алтыны, күмісі, асыл тастарының көптігі соншама, еш патша байлығы жөнінен онымен теңдесе алмайды екен. Моңғолдың ханы Құлағу жүз мың әскерді тас-талқан етіп, Бағдатты басып алады. Қала мұнарасын ашқызғанда, ондағы шетсіз-шексіз байлықты көріп, Құлағу айран-асыр болыпты. Тұтқында отырған халифты шақырып, сұрапты: «Халиф, соншама байлықты неге жинадың? Неге оны қаланды қорғайтын жаяу әскер мен атты әскерге таратып бермедің?» дейді. Халиф не дерін білмей сасып қалды. Құлағу сонда былай дейді: «Халиф, сен дүниеде өз байлығыңды ерекше жақсы көреді екенсің. Оны саған берем, сонымен тамақтан». Осылай дейді де, Құлағу халифты байлық жасырынған мұнараға қамап, ас-су бермеуге бұйырады. Төрт күннен кейін халиф аштан өледі. Шындық сонда, егер халиф байлығын адамдарға таратып берсе, оның әскері қаланы жақсылап қорғайтын еді де, ол елмен бірге тоналып, өлім құшпас еді.
Десе де, түркі үшін ең зор бақыт – Отаны үшін шайқаста көз жұму. Түркінің елі – Отаны, ол қағанның иелігі ғана емес, ата-баба мұрасы, оны барша халық болып сақтау керек. Түркінің отаны – ел болып еркін өмір сүретін мекен. «Біз үшін бағыныштық – арымызға таңба. Ата-баба жер-сумен бер-

Наши предки воспринимали богатство как средство украсить жизнь своих близких, друзей и народа. Если богатство лежало втуне, а обладатель бесчисленных отар овец или табунов лошадей не устраивал пиры для близких и друзей, то он был не богачом, а просто жадным человеком. Со временем он лишался поддержки родичей и друзей и оставался один. А выжить одному в степи невозможно.
По этому поводу Марко Поло рассказывал, что у багдадского калифа золота, серебра и драгоценных камней было столь много, что ни один земной царь не мог состязаться с ним в богатстве. Монгольский хан Хулагу приступом взял Багдад, разгромив стотысячное войско. Приказал он открыть башню, полную несметных богатств, и удивился. Позвал он племенного калифа и спросил: «Калиф, на что ты собрал столько богатства? Почему не раздал его пешему и конному войску, чтобы защищали они тебя и твой город?» Калиф не знал, что ответить завоевателю. Хулагу сказал: «Вижу я, калиф, что больше всего на свете ты любишь свое богатство. Отдаю его тебе, кормись им». Приказал он запереть калифа в башне с драгоценностями и не давать ему пить и есть. Через четыре дня калиф умер. А истина в том, что если бы калиф раздавал свои богатства людям, то воины защитили бы свою страну и народ, а калиф не умер, ограбленный вместе со всеми.
Но еще большее счастье для тюрка – умереть в бою за благую цель – защиту Родины. Тюркский эль – Родина, это не владение кагана, а наследие предков, которое он и весь народ должны беречь. Родина для тюрка – это земля, на которой он живет свободно. «Для нас подданство – позор. Мы не можем отказаться от независимости, переданной нам предками вместе с землей» - говорили тюрки. Большая надпись в честь Куль тегина гласит: «Вечно живет только Небо, человек же родится, чтобы погибнуть в сражении».

sheep and horses did not use his riches to organise feasts for his relatives and friends, then he wasn't a wealthy person, only a greedy one.   With time his relatives and friends would stop supporting him and he would be left alone. And no one could survive in the steppe alone.
On this subject Marco Polo tells a story about a certain Baghdad caliph who had more gold, silver and precious stones than any other sovereign on earth. A Mongol Khan, Khulagu, stormed and captured Baghdad, while defeating an army one hundred thousand strong. When he ordered a tower to be opened, he was astonished at the untold wealth within it. He asked the captive caliph the following: "What do need with such great wealth, caliph? Why didn't you give it to your warriors on horse and on foot so they could protect you and your city?" The caliph did not know how to answer the conqueror. Then Khulagu said to him: "I see, caliph, that most of all in the world you love your wealth. I give it to you and this shall be your sustenance." He ordered the caliph to be locked up in the tower with all of his wealth but no food or water. Four days later the caliph died. In truth, had the caliph shared his wealth around, then his warriors would have protected their country and the people, and the caliph would not have died, robbed of wealth like the rest.
A still greater good fortune for a Turkic man was to die in battle in the name of a good cause – the protection of his Homeland. The Turkic el', the Homeland did not belong to the Khagan, it was a legacy from their ancestors to be preserved by him and by all the people. For a Turkic man his Homeland was where he lived in freedom. "To be the subject of another is shameful to us!   We cannot give up the independence we received together with the land from our ancestors", - say the Turkic people. A large inscription in honour of Kul Tegin says - "Only the Heavens are eternal, man is born to die in battle".

If Tengri gave you life,

ген еркіндігімізді ешнәрсеге айырбастамаймыз» дейді түркілер.
Күлтегін жазуында былай делінген: «Тағдырды Тәңірі жасар, Адам баласы өлгелі туған».

Тәңірі жанын алмаса,
Тау аралап жол салмай,
Тас аралап құс салмай,
Арқаның баурын қыдырмай,
Арғымақ ару аттлар арытпай,
Жат жерлерге бармай өзін танытпай,
Өзден болмай би болмай,
Атаның батыр туған ұлына
Ойда жатнақ ұсар ма!
(Шалкиіз жырау. 15-16 ғғ.).

Если Тенгри дал жизнь,
Отчего не отправиться в горные кручи?
Отчего не поохотиться среди круч с ловчими птицами?
Отчего не утрудить благородных коней,
Дабы заставить признать себя на чужбине?
Отчего не стать самому по себе правителем?
Разве подобает доблестному сыну благородных предков
Пребывать без дела (в неизвестности) ?..
Шалкииз, 16-17 век.

Тюрки считали, что Тенгри даровал им этот мир, а им осталось лишь завоевать его. А потому:

Вперед – до тех земель, где солнечный рассвет,
Направо – до земель полдневных, а затем
Назад – до тех земель, где солнечный закат,
Налево, до земель полночных...

На войне нельзя бояться врага. Потому что боги миров – Тенгри, Умай, Жер-Су – могут сурово покарать трусов. Тюрки рассчитывали на помощь своих предков и богов, а потому накануне битвы могли обращаться к ним.
Вышел хан из юрты в темную ночь, отошел от спящего лагеря, миновав часовых, взобрался на курган и завыл волчьим воем. Ответил лишь один волк. Хан продолжал выть. Своим воем он вызывал предков и богов, чтобы помогли они тюркам одержать победу. Вот ответил еще один волк, а затем волчий вой охватил всю степь. Хан вернулся в стан, а враги всю ночь слушали вой волков и пришли в ужас. Это хорошо.

Священная Земля-Вода, и Небеса,
И светлая Умай, - все покарают нас:
Они раздавят нас за трусость пред врагом.

Why don't you climb to mountains steep?
Why don't you send the falcon that you keep?
Why don't you take your noble steed
To conquer lands and win your fame?
Who don't you be a sovereign in name?
Does it befit the son of noblest breed,
To spend a life with neither fame, nor deed?
Shalkiiz, 16-17 century

According to the Turkic people, Tengri gave them this world and it was theirs to conquer, therefore it is:

Forwards– to the land of sunrise,
Rightwards – to the midday land, then
Backwards – to the land of sunset,
Leftwards – to the land of midnight...

When at war there was no fear of the enemy, for the gods and goddesses of the different worlds – Tengri, Umai and Zher-Su – would severely punish the cowards. The Turkic people relied upon the support of their ancestors and the gods and would appeal to them before going to battle.
"The Khan left the yurta and stepped into the dark night. He went some distance away from the sleeping camp, passed the guard, climbed a burial mound

Түркілердің нанымында бүкіл әлемді Тәңірі оларға сыйға тартқан, оны тек жаулап алу керек. Сондықтан да:

Ілгері – күн шығысында,
Оң жақта – күн ортасында,
Кейін – күн батысында,
Сол жақта – түн ортасында...

Шайқаста жаудан сескенуге болмайды. Өйткені, әлем құдайлары – Тәңірі, Ұмай, Жер-Су қорқақтарды аяусыз жазалайды. Түркілер ата-бабалары мен құдайладың көмегіне жүгініп отырған, шайқас алдында олардан көмек сұраған.

Хан түнде шатырынан шығып, шырт ұйқыда жатқан әскерден аулаққа кетіп, қорғанның басына шықты да, қасқыр болып ұли жөнелді. Оған жауап ретінде бір қасқырдың ғана үні естілді. Хан ұлуын үдете түсті. Ұлу арқылы ол ата-баба аруағы мен құдайларды ертеңгі шайқаста көмекке шақырды. Міне, тағы бір қасқыр ұлыды, сәлден кейін дала қасқырлардың ұлыған даусымен жаңғырып кетті. Хан шатырына қайтып келді, ал оның жаулары түні бойы қасқырлардың ұлуын тыңдап, зәре-құттары қалмай, қорықты... Бұл жақсылықтың белгісі.

Қасиетті Жер-Су да, Аспан да,
Әппақ Ұмай да – бәрі бізді жазалайды:
Олар бізді жау алдындағы қорқақтығымыз үшін таптайды.

Түркі бақытының үш тағаны – менің мемлекетім, менің елім, менің отбасым. Түркі құлпытасындағы жазуларда былай делінген: «Мен мемлекетімнің де, ханымның да қызығын көрмедім», «Менің мемлекетім мен менің ханым, қызықтарыңды көрмедім, күн мен айдың жылуын сезінбеймін, өкінішті!». Түркі үшін отбасы да – мемлекет. Үйінде белі бүгілген кәрісі де, бесіктен белі шықпаған баласы да бар түркі – бақытты. Үлкенге – құрмет, кішіге – ізет, түркінің өмірлік қағидасы осындай. Тамыры да, келешегі де осында. Сондықтан перзентсіздіктен асқан қайғы жоқ. Өйткені, тұқым жойылып кетеді. Рудың соңғы тұяғымен ата-бабаның рухы да өледі.

«Кәрілік жасына жеткенді
Далада қалдырмаймын,
Тәй-тәй басқан баланы
Өлтірмеймін: бәріне жақсылық жасаймын:
Біліңіздер: жақсылықтың белгісі».

Три элемента счастья для тюрка – мое государство, мой народ, моя семья. Поэтому в эпитафиях тюрков нередко можно было прочитать: «Я не насладился ни моим государством, ни моим ханом», «Мое государство и мой хан, я вами не насладился, я не стал ощущать солнце и луну, увы!» Семья для тюрка – это тоже государство. Счастлив тюрок, если в его доме живут глубокие старики и маленькие дети. Дань уважения к старшим и помощь младшим – вот основная цель жизни тюрка. В этом его корни и его будущее. Поэтому не было ничего печальнее, чем отсутствие детей. Потому что прерывалась нить рода. Со смертью последнего в роду вновь умирали поколения предков.

«Достигших лет преклонных не заставлю
Гнить посреди степей и умирать,
Достигших дней и месяцев - младенцев -
Не погублю: пусть благо будет всем:
И знайте: это - очень хорошо.»

and began to howl like a wolf. Only one wolf howled in response, and the Khan continued to howl. With this he was calling on the ancestors and the gods for help in gaining a victory. Yet another wolf answered him and soon the howling of many wolves resounded over the steppe. Then the Khan returned to his camp. Meanwhile, his enemies had spent the night listening to the howling of wolves and they were terrified. That was good".

The sacred Land and Water and the Heavens,
Blessed Umai – they'll give us woe
If we lose courage in the face of foe.

To the Turkic people the three elements of happiness were 'my state, my nation and my family. Therefore, a Turkic man's epitaph could read - "I have not fully rejoiced in my state or my khan!" "My state and my khan, I have not fully rejoiced in you, or in the sun and in the moon, alas!" To the Turkic man his family is his realm. A Turkic man was happy if his house was filled with the very old and the very young. Respect for the old and support of the young was the main purpose of his life. They were his roots and his future and there was no bigger sorrow than the absence of children in a family, for this broke off the bloodline of the family. With the death of the last member of a clan whole generations of ancestors died.

"I will not leave my old to die and wither in the steppe,
I will not harm this child of mine – them all I bless.
This, you should know, means happiness.

Ancient Turkic people wrapped their newborns in soft dressed animal hides or in cotton cloths. The baby wore his first shirt only at six months old. At the

Киім үлгісі
Одежда
Attire

Жаңа туған нәрестені түркілер малдың жұмсақ иленген терісіне ораған немесе матадан тоқылған жөргекке бөлеген. Балаға алғашқы жейдесін тек алты айға толғанда кигізеді. 3-4 жастағы балаға ересектердің киіміне ұқсаған киім кигізген. Ұл бала мен қыз баланың киімдері ұқсас болған. Арнайы үлгімен тігілген балалар бешпенті, тоны, бас киімі, етігі т.б. киімдер түсі мен өңделуі жағынан ғана ерекшеленген. Ер балалардың, сондай-ақ еркектердің киімінде негізінен қара және көк түстер пайдаланылған. Ал қыз балалар мен әйелдер киімінде табиғаттың жасампаз түстерін: қызыл, көгілдір, жасылды көп қолданған. Жыныстық ерекшелікті әшекей бұйымдар арқылы көрсетуге тырысқан. Қыздар үш-бес жастан бастап тұрмысқа шыққанға дейін жүзіктәріздес қарапайым сырғалар мен жылтыр сақиналар таққан. Қыздардың құлағын көктемде өзендердің мұзы ери бастаған кезде тескен. Адамның киімі оның әлеуметтік, отбасылық жағдайынан хабар беріп, табиғатпен етене болуына ықпал еткен. Қыз тұрмысқа шыққаннан кейін оның қарапайым әшекейлерінің орнын әсем өрнектелген, салмақты сақиналар, ауыр сырғалар мен өрнекті белдіктер басқан. Қыздың бойжеткенін тек әшекей заттардың көптігі мен жасалу ерекшелігі ғана емес, киім үлгісі де байқатып отырған. Етіктердің, бешпенттердің, көйлектер мен бөріктердің т.б. үлгілері өзгертілген.

Родившегося ребенка древние тюрки заворачивали в мягкие выделанные шкурки животных или пеленки из хлопчатобумажной ткани. Первую рубашку надевали только через полгода после рождения. В возрасте 3-4 лет начинали одевать в одежду, схожую со взрослой. Детская одежда мальчиков и девочек была похожа. Девочки 15 лет, т.е. достигшие брачного возраста, носили штаны. Детские халаты, шубки, шапки, сапоги и т.п., выполненные по универсальному крою, сохраняли различия только по цвету и отделке. В оформлении одежды мальчиков, а также мужчин, использовались черный и синий цвета. Для девичьей и женской одежды предпочитали яркие тона цветущей природы: красный, голубой, зеленый. Различие полов маркировалось набором украшений. Девочки с трех-пяти лет и до замужества носили простые кольцеобразные серьги и скромные гладкие колечки. Ушные мочки девочкам прокалывали в начале весны, когда начинали разливаться реки. Одежда выступала знаком половозрастного и семейного статуса, опосредовала связи человека с природой и обществом. После замужества скромный девичий убор заменяли многочисленные массивные, богато орнаментированные перстни, серьги и поясные бляшки-подвески. Период зрелости отмечали не только максимальным набором украшений, но и изменениями в костюме. Менялся покрой сапожек, башмаков, халатов, платьев, головных уборов и т.п.

age of 3 or 4 the child started wearing the same clothes as his elders. Children's clothes for boys and girls were much the same. Fifteen year-old girls who had attained marriage age started wearing pants. Children's robes, fur coats, headwear, and footwear were cut to the same design for boys and girls and differed only in colour and the trimming. Black and blue colours were used for the trimming of boys and men's clothes. The brighter colours of nature in bloom were chosen for the clothes of girls and women – red, light blue and green. The decorations also reflected the difference in genders. From the age of three or five until marriage girls wore simple round earrings and plain rings. At the beginning of spring, during the high waters, girls would have their ears pierced. Clothes reflected the gender, age and family status of the wearer and expressed the connection of men and women to nature and society. After marriage, the modest decorations of girls were replaced with numerous massive, richly ornamented and bejewelled rings, earrings and belt pendants. The period of maturity was marked not only by rich decorations but also changes in the style of dress. The boots, shoes, robes, dresses and headwear were cut to a different design.

At the age of 50-55 it was customary to go back to wearing ordinary decorations and to pass down the valuable ones to daughters and young relatives.

The style of men's attire remained mostly the same, irrespective of age or time. The headwear, robes, shirts, pants, boots and shoes were made according to season. In winter men wore quilted robes, headwear and fur boots. The hats like the warrior helmets came to a point at the crown, for since ancient times the Turkic people had associated pointed tops with the peak of the sacred mountain.

Outer garments were wrapped over from right to left. An important element in the attire of ancient Turkic people was the belt. According to popular belief, a belt worn around the waist was the main distinction of people living in the Middle World. The dwellers of the Heavens wore the belt around their breast

50-55 жасқа келген әйелдер қайтадан қарапайым әшекей бұйымдар тағып, өзінің қымбат әшекейлерін қыздары мен сіңлілеріне таратып беретін болған. Ал ер кісілердің киімі жасына қарай сәл ғана өзгеріске ұшыраған. Бөрік, бешпент, жейде, шалбар, етік пен шәркей жыл маусымына орай тігіліп отырды. Қыста – жылы бешпент, елтірі бөрік, теріден тігілген етік киді. Дулыға сияқты бөріктердің де ұшы үшкірлеу болып келетін. Ежелгі түркі дәуірінен бері үшкір бас киім қасиетті тау басындағы шыңмен астастырылып келді.
Сырт киім оңнан солға қарай түймеленеді. Ежелгі түркілер киіміндегі ең маңызды бөлшектің бірі – белдік еді. Кең тараған түсінік бойынша, белге тағылған белдік Орта әлем адамдарын ерекшелеп тұратын зат болатын; аспан тұрғындары белдікті қолтығынан тақса, жер асты тұрғындары мықынға тағатын. Орта әлемнің адамы үшін кіндік тұсы өте маңызды еді. Белдік белді буу үшін ғана емес, жын-шайтаннан, ауру-сырқаудан, жамандық атаулыдан сақтайтын күшке ие болған. Белдік тірі адамның ажырамас бөлігіне айналды, оның орта әлем мен басқа адамдармен байланысын бейнелейтін зат болды. Бала алты жасқа толғанша оның беліне кішкене қоңыраулар іліп қоятын болған, олар баланы жын-шайтаннан қорғайды деп саналған. Алты жасқа толған баланың беліне белдік байлаған, осы сәттен бастап бала ересектер қатарына қосылады. Белдіктер түрлі өрнектермен безендірілген, оң жағында әртүрлі зат салатын қалталар ілінген. Ұл балалар бір түстегі белдік тақса, қыз балалар түрлі-түсті белдікті таңдаған. 14-15 жасқа толғанда, соғысқа баруға жарап қалған жас жігітке қару-жарақпен қоса пышақ ілінген әскери белдік тағуға рұқсат берілген. Бала жігіт болды деген сөз. Әскери белдік соғыс айбынының белгісі. Белдікке ілінген қаңылтыр белгілер мен садақ ұштарына қарап, иесінің қоғамдық салмағы мен әлеуметтік жағдайы туралы білуге болатын. Басқаша айтқанда, белдік тағу - қызметке тұру болып есептеледі. Үлкен қайғы үстінде түркілер белдіктерін шешіп, мойындарына ілген.
Егер ұрыста қаза болған жауынгердің мәйіті табылмаса, оның орнына белдігін жерлейтін де ғұрып болған.
Көшпендінің шашы ұзын болған, көбіне оны өріп қоятын.

В возрасте 50-55 лет принято было вновь надевать простые украшения, а свои дорогие раздавать дочерям и молодым родственницам. Мужской раскрой одежды мало подвергался возрастному и временному изменению. Шапки, халаты, рубашки, штаны, сапоги и башмаки шились согласно сезону. Зимой носили стеганые халаты, шапки, сапоги - меховые. Шапки, как и шлемы, в основном были с заостренными макушками. Заостренная макушка с древнетюркских времен связывалась с вершиной священной горы.
Верхняя одежда запахивалась справа налево. Важным элементом в одежде древних тюрков был пояс. Согласно повсеместно распространенным представлениям пояс, повязанный на талии, был основным отличием людей Среднего мира; небожители носили его подмышками, обитатели подземного царства - на бедрах. Для человека Среднего мира жизненно важной была область пуповины. Пояс служил не только для укрепления поясницы, но и защитой от злых духов, болезней, всяких бед и напастей, то есть надежным обручем. Пояс считался неотделимой вещью живого человека, символизирующей его связь с миром людей и Средним миром. До шестилетнего возраста на поясок ребенка подвешивали разного рода бубенчики, которые служили ему оберегами. В шестилетнем возрасте надевали пояс, и с этого периода ребенок вступал под покровительство рода, порывая с младенчеством. На поясах тюрки имели орнаменты, а к ним с правой стороны прикреплялись полукруглые мешочки для хранения различных предметов. Мальчики носили одноцветные пояса, девочки могли носить цветные. В 14-15 лет при посвящении в воины, наряду с оружием, молодой воин получал право носить боевой пояс с ножом и ножнами. Это означало, что мальчик становился джигитом. Боевой пояс служил знаком воинской доблести. По числу блях и наконечников на поясе определялась общественная значимость его владельца и его социальное положение. Иносказательно, надевание пояса «подпоясаться на служение» - означало вступление в службу. В знак глубокой скорби и горя тюрки снимали пояса и вешали их на шею.
Если воин погибал в бою, а его тело не было найдено, то вместо него хоронили воинский пояс.
Отличием кочевников были длинные волосы, часто заплетенные в косы.
Оружие состояло из лука, стрел, нагрудного щита, пики, сабли и меча. Ни в коем случае нельзя было перешагивать через оружие воина, иначе кут мог покинуть его. По этой же причине нельзя было брать чужое оружие и доспехи. Только если сам хозяин подавал свое оружие в ножнах друзьям, можно было рассмотреть его.

and dwellers of the underground Lower World – on their hips. To a man of the Middle World the area of the navel was of vital importance. The belt supported the back and protected its owner from the evil spirits, disease, misfortune and disaster - it served as a girdle of strength. The belt was an inseparable part of a man, the symbol of his connection to the world of people and the Middle World. Up to the age of six children's sashes were decorated with little bells that served as amulets. At the age of six a child received his belt and this signified the end of infancy. From then on the child was under the protection of the clan. The Turkic belts were adorned with ornaments and a small rounded pouch to carry necessities. Boys had belts of solid colours and the girls could wear multi-coloured ones. At the age of 14 or 15 boys became warriors, they received their arms and the right to wear a combat belt with a knife and a sheath. This meant that a boy had become a dzhigit, or a skilful horseman. A combat belt was a sign of military valour. The importance and social position of the warrior were determined by the number of badges and arrow-heads on his belt. Symbolically, when a man put on his belt or 'belted up for service' it meant the beginning of his military commitment. When the Turkic people wanted to express deep grief or sorrow, they took off their belts and put them around their neck.
If a warrior perished in battle and his body could not be found, a combat belt was buried in his stead.
Long hair, often braided, was a distinguishing feature of nomadic people.
Their arms consisted of a bow and arrows, a chest shield, a lance, a sabre and a sword. It was prohibited to step over a warrior's arms, as this could result in the warrior losing his kut. For the same reason there was a prohibition on the handling of somebody's arms and armour. It was only allowed if the owner

Қару-жарақ түрлеріне: садақ, жебе, қалқан, найзалар, қылыштар жатады. Жауынгердің қаруынан аттамайды, әйтпесе оны құты қашады. Осы себепті басқа адамның қару-жарағы мен сауыт-сайманын алуға болмайды. Қарудың иесі сабында тұрған қылышын ұсынғанда ғана, оны қызықтауға болатын. Жебенің тағы бір қызметі бар – ол бір жағынан биліктің белгісі болса, екінші жағынан хат-хабар алысудың құралына айналған. Садақтың арнайы белгісіне қарап әскер қашуға немесе жиналуға әзір болған. Елшілер мен ханның жергілікті өкіліне ұшы асыл тастардан жасалған арнайы жебелер берілген, олардың ерекше билігінің белгісі осы.
Түркілер қанжарға ерекше құрметпен қараған. Жақсы қанжарды сабынан шығарып, жұмсамастан орнына салып қою – батырға лайық іс деп есептелмеген. Батыр қанжарын сабынан тек жұмсау үшін ғана шығарады.

Стрелы выполняли и другую функцию – они были символом власти, а также служили для передачи различных сообщений. Особые знаки на стрелах могли служить как призыв к мятежу или сбору войск. Послы или наместники получали специально изготовленные стрелы с наконечниками из драгоценных металлов, которые были символом их полномочий.
Тюрки с достоинством носили свои сабли. Считалось недостойным вынуть хороший клинок из ножен и вкладывать его обратно, не нанося удара. Мужчина воин вынимает клинок для боя, но не для потехи.

himself handed his sheathed arms to friends to show them.
Arrows performed an additional function – they were a symbol of power and were used to send messages. The special marks on the arrows could serve as a call to an uprising or the assembly of an army. Emissaries and governor-generals had arrow heads specially made of precious metals as a symbol of their commission.
The Turkic people wore their sabres with great dignity. Taking the blade out of the sheath and putting it back without using it was considered unworthy of a warrior. A real warrior would only unsheathe his blade for battle, never for sport.

The Turkic people believed man lived as long as he was allotted by Tengri. The true life which gave joy and had real meaning was in the Middle World. Only the body perished, not the soul. The soul or kut experienced all the same emotions and diseases as man. If a disease was sent by a spirit, it could be appeased

Жерлеу рәсімі
Похоронный обряд
Funeral Rites

Тәңірі қанша ғұмыр берсе, адам сонша жыл өмір сүреді. Ең басты өмір Орта әлемде, онда қызық та, қуаныш та бар. Бірақ адамның тәні ғана өліп, жаны қалады. Жан-құт адамның барлық сезімдерді бастан өткеріп, барлық ауруын сезінеді. Егер ауруды әлдебір жын-шайтан жіберсе, онда құрбандық шалу арқылы одан арылтуға болады, басқаша жағдайда адамның тағдырына жер асты билеушісі Ерлік ханның өзі араласады, одан қашып құтылу жоқ. Адамның өлімі Ұлы Көк аспанның жазмышы деп қабылданады. Адам Тәңірінің өсиетін бұзса, оған жаман өлім жібереді. Мұндайда адам найзағай жарқылынан қаза табады. Найзағай құдайы – Нагицай Тәңірінің бұйрығын

Тюрки считали, что человек живет ровно столько, сколько ему предначертано Тенгри. Главная жизнь, та, что дарит радость и имеет свой смысл, проходит в Среднем мире. Но умирает тело, а не душа человека. Эта душа – кут, переживает все эмоции человека, все его болезни. В одном случае, если болезнь послана каким-либо духом, от него можно откупиться жертвоприношением, в другом случае, в судьбу человека может вмешаться сам владыка подземного мира Эрлик-хан, от которого почти невозможно избавиться. Смерть человека рассматривается как предопределение Вечного Синего неба. Смерть по велению Тенгри означала, что человек нарушил все его установления. Волю богов ясно видели в том случае, если человек погибал от удара молнии. Нацигай – бог молнии, таким образом, исполнял волю Тенгри. В случае

by offering a sacrifice for recovery. On the other hand, if it was the Lord of the Underground World, Erlik-Khan, who had intervened in the destiny of man, then almost nothing could be done. It was believed that a man's death was predetermined by the Eternal Blue Skies. Death decreed by Tengri meant that the man had violated all of his supreme commandments. If a man was killed by lightning, it was most certainly the will of the gods. Natsigai, the God of Lightning, was thus executing the will of Tengri. If such a death occurred, the belongings of the dead man would be cleansed by carrying them between two bonfires. If a man was mauled by wolves, it was believed that Tengri had sent his dogs as punishment for his crime.
In all other cases the departed were treated with great respect, as their souls on entering the other world could intercede with the gods on behalf of their

орындады дейді. Найзағайдан қайтыс болған адамның үй-ішін, оның заттарын екі оттың арасынан алып өтіп, аластаған. Егер адамды қасқыр таласа, Тәңірі оны жазалап, өзінің иттеріне талатты десті.
Басқа өлімдерде өлікті үлкен құрметпен шығарып салған. Өлген адамның жаны ана дүниеге барған соң, аспан тұрғындарынан өзінің тірі қалған туыстарына шапағат тілей алады деп саналған. Ата-баба рухы ұрпағының жер бетіндегі тіршілігіне үнемі көз қырын салып жүрген, қажет болған жағдайда олар үшін Тәңірінің, Ұмай ананың, Ерліктің және басқа құдайлардың рақымшылығын сұраған. Сондықтан да әлсін-әлсін ата-баба аруағын еске алып, оларға арналған ғұрыптарды орындап, қиын-қыстау сәттерде жеті атаның атын айтып, көмек сұрау шарт.
Түркілер жеті атаның атын айтып берген уәдесін еш уақытта тастамаған. Мұндай уәдені бұзу ұрпағын құдайлар қаһарынан қорғайтын ата-баба рухын ренжіту деген сөз. Әрбір адам өзінің іс-әрекеттері үшін өзі ғана емес, жетінші ұрпағына дейін жауап беретінін жақсы білген. Оның әрбір ерлігі немесе жамандығы жеті атасы мен жеті ұрпағына да әсер етеді.
Адамның жақсы және жаман істеріне жеті атасы жауап береді. Егер адам жаман істе аталарын аузына алса, онда оның болашақ ұрпағының ғұмыры қысқарады. Ал егер жақсы істе ата-баба рухы ризашылық сөздерді естісе, онда олар болашақ ұрпақтан көмектерін аямайды.
Осылайша, баласы бар адам ерте ме, кеш пе, рухқа айналады да, ұрпақтар оған табынатын болады, осылай жалғаса береді немесе керісінше.
Өмір тамаша, бірақ өлім – анық. Әрине, өмірдің қызығы таусылмайды, бірақ Тәңірінің жазмышына қарсы тұруға да болмайды. Жақындардың бірі өлген үйге қайғы кіреді. Өлген адам үшін күн мен ай мәңгі сөнді деген сөз. Енді ол ешқашан да туыс-туғандарымен бірге ойнап-күлмейді, отанын қорғау үшін шайқасқа шықпайды.

такой смерти имущество погибшего очищали огнем, пронося вещи между двумя кострами. Если человека загрызали волки, то считалось, что Тенгри наказал его за преступление и наслал на него своих собак.
Во всех остальных случаях к умершим относились с большим уважением. Душа умершего, попадая в иной мир, могла быть ходатаем в том мире перед небожителями о своих живущих родных. Души предков внимательно следили за деяниями своих потомков и в случае необходимости могли поддержать их, умилостивив Тенгри, Умай, Эрлика и других богов. Поэтому необходимо было постоянно или эпизодически устраивать обряды в честь своих предков, а в тяжелые моменты жизни перечислять своих семь предков и просить их о помощи.
Клятва или присяга с упоминанием семи предков не нарушалась тюрками. Нарушить ее означало лишиться поддержки предков, которые защищали человека от гнева богов. Каждый мужчина понимал, что его поступки будут оценивать, и отвечать за них будет не только он сам, но и семь поколений его потомков. А его проступок или подвиг непременно будет связан с семью поколениями его предков и потомков.
За хорошие и дурные поступки человека отвечают семь предков. Если упоминают предков за недостойное поведение человека, то сокращается жизнь будущих потомков. Если духи слышат слова благодарности, то они еще больше помогают своему потомку.
Таким образом, каждый человек, имеющий детей, рано или поздно становится предком и, таким образом, объектом поклонения или наоборот.
Жизнь прекрасна, но смерть неминуема. Конечно, хотелось бы до конца насладиться жизнью в мире людей, но если Тенгри решил забрать в другой мир, значит, такова его воля. Значит, горе пришло в семью, если умирает кто-то из близких. Значит, для него навеки переставало светить солнце и луна. Больше никогда он не насладится общением с близкими и сородичами, не ринется в битву за страну и кагана на любимом боевом коне.
После смерти он продолжит свою жизнь в другом мире. Если человек прожил свою жизнь бессмысленно, то его душа превращалась в червя и упол-

living kin. The souls of the ancestors watched over the deeds of their descendants and, if need be, could support them by appealing to Tengri, Umai, Erlik and other gods. Thus it was necessary at regular or periodic intervals to perform ceremonies honouring the ancestors, and in time of hardship to appeal to each one of the seven ancestors.
The Turkic people never broke an oath or a vow which included the names of their seven ancestors. To break such an oath meant to lose the support of the ancestors protecting man from the wrath of these gods. Every man understood that he would be judged for his deeds and that not only he but seven generations of his descendents would be held to account. His every misconduct or heroic feat would inevitably cast a reflection on the seven generations of his ancestors and descendents.
Seven ancestors were responsible for the good and bad deeds of a man. If the ancestors were remembered for the bad conduct of a man, this would shorten the lives of his descendents. But if the spirits of his ancestors heard words of gratitude, they would give greater support to his descendants.
Every man who had children would eventually become an ancestor and thus an object of worship or dishonour.
Life is wonderful, but death is inevitable. It would be a blessing , no doubt, to get one's fill of earthly pleasures, but if Tengri had decided to take a man into the other world, such was his will. With the death of a family member sorrow entered the home, because the sun and the moon would never again shine on the departed and he would not have the pleasure of seeing his family and kin. The dead man would never again go into battle on his favourite horse for his Khagan and his country.
After death, the departed was believed to continue his life in the other world. If a man had wasted his life, his soul would turn into a worm and crawl into the Lower World, to Erlik. If a man had lived a good life, his soul-kut would turn into an insect or other winged creature and fly away to another world, to Tengri.

Өлген адам басқа әлемге кетеді. Адам өз өмірінде жақсылық іс жасамаса, оның жаны құртқа айналып, Төменгі әлемге, Ерліктің алдына барады. Адам дұрыс өмір сүрсе, оның құт-жаны жәндікке немесе ұшатын тіршілік иесіне айналып, Тәңірі әлеміне барады. Батыр өлсе, оның жаны сұңқарға айналып, Тәңіріне демде жетіп барады десетін. Оны ол жерде бұрын қайтыс болған туыстары, достары қарсы алады.
Жерлеу рәсіміне өлген кісінің барша туыстары жиналған. Қашықта тұратын туыстар бас қосқанша бірнеше күн, кейде бір жеті өтіп кететін. Жаны үзілген адамды сол сәтте бұрын қайтыс болған жақынының жаны күтіп алады деп саналған. Олар жерлеу рәсімін қырық күнге дейін бақылап жүреді, сосын басқа әлемге кетеді. Қырық күн бойы жақындары өлген адамның жақсылықтарын айтып, оның ерліктерін мадақтап, еске алып, құрбандық шалулары керек. Туыстары өлген адам үшін жылқы немесе қой сойып, оның етін өліктің рухына арнап есіктің алдына қоятын болған.
Адам өлген соң оның бала-шағасына жақын-жуықтары қарайласып отырған. Үлкен ұл көз жұмғанда, кішісі оның жесіріне үйленіп, жетімдерге қамқор болуы керек. Мұрагер – үлкен ұл өзінің шешесінен басқа әкесінің әйелдерін де жесірлікке алған.

Мен түйенің жүгіндей ауырлықты
Інілерімнің мойнына арттым.
Өзіңмен барлық нәрсені ала алмайсың:
Жақсы ат пен жақындарыңды...
Мен құрметтеген ғұрыптар
Мен өлсем де, өшпесін.

зала в Нижний мир, к Эрлику. Если человек жил правильно, то его кут-душа в виде насекомого или другого летающего создания улетала в иной мир, к Тенгри. Если покойный был храбрым воином, то говорили, что после смерти он стал соколом, который быстро долетит до мира Тенгри. Там его будут ждать предки, ранее умершие родичи и друзья.
В похоронах должны были принимать участие все родственники покойного. Поскольку кочевники жили далеко друг от друга, то они могли прибывать через несколько дней, а то и недель. Предполагалось, что в момент смерти душа покойного покидала тело и встречалась с душой близкого родственника, умершего ранее и пришедшей встретить новую душу. Они наблюдали за поминками в течение сорока дней, а затем уходили в иной мир. Все эти сорок дней живущие должны были поминать умершего, восхвалять его заслуги, приносить жертвы. Каждый из родственников покойного должен был забить лошадь или овцу и положить мясо перед юртой для духа умершего.
После ухода человека в иной мир все заботы о его потомстве брали на себя близкие. После смерти старшего в семье младший должен жениться на его вдове и заботиться о детях покойного. Наследник - старший сын получал наследство, а также жен своего отца, кроме своей матери.

Я тяготы – большой верблюжий вьюк –
На братьев, чтоб несли, переложил.
С собою не возьмешь ведь все свое:
Упитанных коней и всех людей…
Обычаи, заветы, чем я жил,
Пусть не исчезнут с гибелью моей.

If the dead man was a brave warrior, it was believed he would turn into a falcon after death and fly swiftly to the world of Tengri to meet his ancestors, his kith and kin who had gone before him.
All the kin of the departed gathered together for the funeral. Because nomadic tribes were far flung from each other, it could take them several days or even weeks of travel. The soul of the departed was supposed to leave the body at the time of death, and go on to meet the soul of a close relative, who had died earlier and had come to greet the new soul. They would observe the funeral rites during the prescribed forty days and then depart for the other world. During these forty days the living relatives would remember the deceased with kind words, they would praised his merits and offer sacrifices. Each member of the dead man's kin would slaughter a horse or a sheep, and put the meat in front of his yurta for the soul of the departed.
After the death of a man, it was customary for his kin to take care of his children. After the death of his elder brother, the younger brother would marry his widow and took care of his children. The heir – the elder son – received his inheritance together with the wives of his father, except for his mother.

A camel's load of burdens I have left
To brothers who will have to bear this heft.

There's nothing I can take with me -

Мәйітті киіз үйдің ішінде биіктеу жерде ұстаған. Құрбандыққа шалатын малдарды үйдің жанында байлаған. Үйді жеті айналған туыстар, мәйітке кірмес бұрын беттерін тырнап, жылаған. Жерлейтін күні мәйітке кебінін, қару-жарағын кигізген. Өліктің атын үйдің алдында бауыздап, оны да үйге кіргізген. Баяғы заманда мәйіттің аузына тамақ салады екен, кейін теңге салатын болған, ұзақ жолға сапар шеккен өлік теңгеге тамақ сатып алады деп саналған. Барлық ғұрып жасалып болғаннан кейін киіз үйді мәйітпен бірге өртеген, ал өліктің жаны атына отырып, түтінмен бірге аспанға ұшып кетуі тиіс еді...
Қасиетті от өлікті жамандықтан тазартады деп есептелген. Оның күлін жинап, жерлейтін мезгілін күткен: егер адам көктемде немесе жазда өлсе, шөптер мен жапырақтардың сарғаюын күткен, ал күзде не қыста өлген адамның күлін жазда көмген.
Қазылған көрге күлмен бірге от тимеген қару-жарақты, үзеңгіні, ақша, ыдыс-аяқты көмген. Қанжардың жүзі отқа қақталғаннан кейін, оны екі бөліп сындырған, ол да иесінің артынан «өлуі» тиіс еді.
Уақыт өте келе түркілер мәйітті жерге көме бастады. Мәйітті үйден шығарып, атпен қабір басына алып келген. «Түркілер ешқашан да мәйітті қабір басына қолдан көтеріп апармаған. Мәйітті оның сүйікті атына екі бүктеп салып апарған. Ердің артында мәйітті ұстап бір адам отырған. Әйелдің мәйітін бір ғана жағдайда – оның жеке аты мен ер-тоқымы болғанда ғана атпен апарған». Кейде мәйітті басқалай тәсілмен: арбамен, шанамен де, қоларбамен де апарған. Мәйітті арбаға басын жолға қаратып жатқызған. Оның бір туысы атты шылбырынан ұстап алып жүрген. Жерлеуге тек ер кісілер барады. Ауылдан алыс жерге көмгенде, атпен барған, жақын болса, қабір басына жаяу барған.
Қабірдің тереңдігі шамамен екі метрдей етіп қазылған. Оның түбінде мәйіт пен оның заттарына арнап, қабірдің бүйірінен ақым жасаған. Мәйітті

Умершего помещали на возвышение в юрте. Рядом с юртой содержали принесенных в жертву овец и лошадей. Семь раз объезжая юрту по кругу, родичи каждый раз перед входом царапали лицо, оплакивая покойного. В назначенный день в юрту, где находился покойный, вносили одежду, вещи и оружие. Сюда же вносили боевого коня, убитого у юрты. В рот покойного в древние времена вкладывали пищу, а позднее вместо пищи клали монету, чтобы он мог во время долгого пути в иной мир купить себе еду. После всех необходимых обрядов юрта сжигалась, а душа покойного вместе с языками пламени и дымом должна была оседлать коня и достичь неба.
Священный огонь должен был очистить покойного от скверны. Собранный пепел хоронили в подходящее время: если умирал весной или летом, ждали, пока пожелтеет трава и листья на деревьях, если же умирал осенью или зимой, дожидались наступления лета. Затем в вырытую могилу хоронили пепел.
В могилу опускали вместе с пеплом все несгоревшие предметы – оружие, стремена, монеты, посуду. Клинок покойного, после того как он раскалился на огне, ломали, так как он тоже должен был «умереть» и последовать за покойным в иной мир.
Со временем тюрки стали хоронить покойных в земле. А потому после выноса умершего из юрты его везли к месту погребения на лошади. «Тюрки никогда не несли умершего к месту погребения на руках. Умершего обычно везли на его любимой верховой лошади, перекинутым через седло. Сзади седла обычно сидел сопровождавший тело. Женщину-покойницу везли на лошади только в том случае, если у нее была личная лошадь и седло». Были и другие способы доставки, как, например: на санях, телеге, на тасках и т.п. Умершего укладывали на них головой вперед, по движению. Один родственник вел запряженную лошадь, взяв под узды, а в седло не садился. К месту погребения отправлялись одни мужчины. Если хоронили вдалеке от аула, то ехали верхом, если близко - шли пешком.
Глубина могилы составляла примерно два метра. На дне могилы выкапывали боковую нишу для покойника и его вещей. В могилу его опускали на войлоке. В эту же нишу укладывали снятую с него верхнюю одежду. Умерший в могиле должен был лежать головой на запад. Боковую нишу, где

Nor horses I have bred, nor family.
I hope my customs and my ways on earth
Will ever live upon my very death.

The departed was laid in a raised place in the yurta. The sheep and horses to be offered as a sacrifice were kept near the yurta. The kin of the dead man rode seven times around the yurta and every time they came to the entrance, they scratched their faces in mourning for the departed. On the appointed day they brought the clothes, personal belongings and arms of the departed into the yurta, where the body was lying. His battle horse, which had been put to death near the yurta, was also brought inside. In ancient times some food was put into the mouth of a dead man, later the food was replaced with a coin so he could purchase some food on his long journey to the other world. At the end of all the prescribed rituals the yurta was set on fire, and the soul of the departed was raised astride a horse up to the skies among the smoke and leaping tongues of fire.
The sacred fire was to cleanse the deceased of all filth. The ashes were buried at the appropriate time: if a person died in spring or summer, the ashes were kept and buried when the grass and leaves on the trees had turned yellow. If death came in autumn or winter, the ashes were kept until summer. Then a grave was dug and the ashes were buried in it.
All the things not destroyed by the fire were laid with the ashes in the grave: his arms and stirrups as well as coins and dishes. The blade of his sword was broken after it was made red-hot in the fire, it had also 'died'" and gone to join its owner to another world.
With time the Turkic people began to bury their dead in the ground. After the departed was carried out of the yurta, the body was taken to the place of burial on a horse. The Turkic people never carried the body themselves. The dead man was usually laid across the saddle of his favourite horse with an escort mounted behind the body. If the deceased was a woman, she was only taken by horse if she had her own mount and saddle. There were other ways of taking the bodies to the burial site: on a sled, a cart, or a stretcher. The dead man was laid down head forward, facing the movement. A relative led the horse holding the bridle, he did not mount the horse. Only men accompanied the body to the place of burial. If he was buried far from the aul they rode on horseback,

қабірге киізбен түсіреді. Жаңағы қуысқа мәйіттен шешілген киімдерді салады. Мәйіттің басын батысқа қаратып жатқызған. Ол жатқан ақымды тақтайлармен бекіткен. Ақым мәйіттің ендігі үйіне айналады. Мәйіттің атын қабір басында өлтіріп, бірге көмген. Қабірге киім-кешек, ер-тоқым, садақ, металдан жасалған ыдыстар салған. Киімдердің түймелерін алып, тонның жағасын кесіп тастаған. Алайда, қабірге өткір заттарды: балта, пышақ, қайшыны салуға болмайды. Оларды салған күннің өзінде сындырып екі бөліп салған. Яғни, бұл заттар да мына дүниеде «өліп», ана дүниеде иесімен бірге қайта «тірілуі» керек еді.
Әйелдің қабіріне қой, тігін құралдарын салған. Балалар қабіріне қайың қабығынан жасалған ойыншықтарды бірге көмген. Қабір заттарын салып болған соң, жерлеу рәсіміне қатысушылардың әрқайсысы молаға үш уыс топырақ салуы керек еді. Қабірді көміп болған соң, мәйітті әкелген арбаны, шананы сындырып, сол жерде қалдырған, қабір қазған күректің сабын да лақтырып жіберетін болған. Қабір басынан тек темірден жасалған бұйымдарды әкетуге рұқсат етілген.
Түркілер жайдан-жай жерді қазбаған, шұқымаған. Олардың ұғымында, бұл – жамандықтың белгісі. Жер қазуды өлім шақыру деп түсінген.
Жерлеп болған соң, тас қалап, ескерткіш тас орнатқан. Қабірге қаланатын тастың саны өліктің тірі кезінде өлтірген адам санына байланысты. Сосын бағанаға құрбандыққа шалынған малдардың басын ілген. Қабірдің айналасында төрт құлақ қоршау орнатқан. Қойылған кірпіштердің саны үш жағынан бірдей, ал шығыс жағында азырақ болған. Шығыс жақ қабырға тұсына тас ескерткіш қойылған. Оның шығысында өліктің қолынан

лежал покойник, закладывали досками. Это маленькое помещение становилось его домом. Вместе с покойником погребали его лошадь, которую убивали у могилы. В могилу также складывали одежду, седло, стрелы, луки, металлические котлы. Пуговицы с одежды срезали. Воротник с шубы снимали. В могилу не клали предметы с режущими частями: нож, топор, ножницы. Если же это происходило, то их предварительно ломали. Таким образом, вещи должны были умереть со своим хозяином, чтобы возродиться в потустороннем мире.
С женщинами погребали овец, убитых у могилы, и женские предметы, необходимые для шитья и т.п., принадлежавшие умершей. В детскую могилу клали игрушки из бересты. После того, как все уложили в могилу, каждый присутствовавший на похоронах трижды бросал в могилу по горсти земли. Затем могилу закапывали. Сани, телегу или таски, на которых был привезен умерший, разламывали и оставляли на могиле, тут же бросали черенки лопат, использованных во время похорон. С собой с места погребения можно было унести лишь железные части орудий.
Тюрки никогда без серьезных причин не рыли землю или ковырялись в ней. Это считалось плохим знаком. Рыть землю – значит звать смерть.
После похорон накладывали камни и ставили на них памятный столб. Количество камней зависело от количества людей, которых убил при жизни покойник. Затем развешивали на столб головы принесенных в жертву животных. Вокруг могилы устанавливалась квадратная каменная оградка из плит, поставленных на ребро. Количество плит было равным с трех сторон и меньшим с восточной. При этом у восточной стенки ставилось каменное изваяние или стела. На восток от изваяния устанавливались ряды балбалов по количеству убитых врагов. Мужские фигуры были изображены одетыми в кафтаны с треугольными отворотами, перехваченными в талии наборными поясами. На поясе висит сабля, кинжал, сумочка для точила и другие предметы. Женские фигуры обычно изображались обнаженными. У большинства из них в правой руке или чаще в обеих руках на уровне груди или живота находился сосуд – кружка, кубок или чаша.

if nearby they walked.
The depth of the grave was about two meters. At the bottom of the grave a side niche was dug for the dead man and his belongings. The body was laid into the grave on a piece of thick felt. His outer garments were buried next to him in the niche. The body was placed in the grave facing west. Then the niche with the body was enclosed with planks. This small structure was his abode. His horse was put to death near the grave and buried alongside. His clothes, saddle, bow and arrows and iron pots were also placed into the grave. The buttons were cut off from his clothes and the collar removed from his fur coat. Anything with a cutting edge, such as knives, axes or scissors were not placed in the grave. Or else they were broken first. Thus the belongings of the dead man died to be reborn with their owner in the other world.
A woman was buried with sheep killed at the gravesite and with her sewing supplies. Toys made from birch bark were put into the grave of a child. After everything had been placed into the grave, all those present at the burial threw three handfuls of earth into the grave. Then the grave was filled in with earth. The sled, cart or stretcher on which the deceased had been brought was broken up and left on the grave together with the handles of the spades used during the burial. Only the iron parts of the tools were taken home from the place of burial.
The Turkic people never dug up or disturbed the earth without good reason, this was a bad omen. To dig the earth was the same as to call for death.
After the funeral stones and a memorial pole were placed on the grave. The number of stones depended on the number of enemies slain by the deceased during his life. Then the heads of the sacrificial animals were hung on the pole. The grave was surrounded by a square stone wall made of flagstones set edgewise into the earth. The number of flagstones was equal on three sides and less on the eastern side of the grave. A stone monument was erected near the eastern wall. To the east of the monument there were rows of balbals, or stone statues representing the slain enemies. The male figures were attired in caftans with triangular lapels and decorated belts around the waist. The belt was hung with a sabre, a dagger, a bag for a grindstone and other items. The female stone statues were usually nude figures carrying a vessel, such as cup, goblet or bowl in the right hand or more often in both hands at the breast or waist.

қаза тапқан жауларының саны бойынша балбал тастар орналасады. Ер кісілер үшбұрыш жағалы бешпент киген, беліне түрлі белдік таққан күйінде бейнеленген. Белдіккте қылыш, қанжар, егеу салынған қалта, т.б. заттар ілінген. Әйел бейнелері әдетте жалаңаш түрінде бейнеленген. Олардың көпшілігін кеудесінің немесе ішінің тұсында оң қолымен немесе екі қолымен кесе ұстап тұрған бейнесін көреміз.
Қабірдің ортасына ағаш отырғызылған немесе ағаш бөрене қойған, ол Бәйтеректің белгісі. Өліктің жаны осы ағаш арқылы ана дүниеге жол тартады. Төрт құлақ бейіт жерді, оның орнықтылығын бейнелейді. Жерлеу рәсімі кезінде өліктің жаны қоршаудың ішінде болып, рәсімге қатысады. Бірақ тас қабырғалар оның адамдар арасына келуіне кедергі болады.
Мола – ата-баба рухының мекені. Сондықтан да молалар мен қорғандарды бүлдіруге болмайды. Ондай іс-әрекет бүкіл әулетке жасалған қысым деп қабылданған. Ал мола басында құрбандық шалып, рухты тамақтандырып отырған ләзім. Ол үшін балбас тастарды да тамақтандырған – олардың аузын тамақпен сүрткен. Түнде далада қалған жолаушы молаға түнеген, өйткені оған өлгендердің рухы желеп-жебеуші болады.
Өлікті жерлеп болған соң, ол жерді үш рет (күн айналымына сәйкес) айналып, соңғы айналым біткен жерде өлген адамның жасы үлкен туысы бидай немесе сұлы себеді. Осыдан кейін ол төрт құбылаға боза шашып, жерлеуге қатысқандардың бәріне бір ыдыстан боза ішкізген. Қабір басынан ауылға келген соң, сүт қосылған бұлақ суына қолдарын жуып, өздерін аршаның түтінімен аластаған. Мұндай тазартуды өліктің рухы артымызған келмесін деген қауіптен жасаған.

В центре захоронения высаживалось дерево, либо устанавливался деревянный столб, который символизировал Байтерек. По нему душа умершего поднималась в Верхний мир.
Квадратная ограда символизировала землю, ее устойчивость. Душа покойного по время поминок находилась внутри ограды и принимала участие в поминальном пире. Но каменные стены не давали ей покинуть могилу и перейти в средний мир, мир людей.
Могила – обиталище духа предка. Поэтому ни в коем случае нельзя было осквернять могилы и надгробные курганы. Это расценивалось как оскорбление рода, племени. Наоборот, считалось необходимым принести жертву у могилы и накормить духа. Для этого даже кормили балбалы – натирали рот изваяния пищей. Если ночь застала путника, то он мог спокойно переночевать на могиле. Там он находил покровительство души умершего.
Похоронив умершего, три раза объезжали на лошадях вокруг этого места (по солнцу), как бы замыкая ее, причем старший родственник бросал на это место зерна пшеницы и ячменя. После этого старший родственник разбрызгивал на четыре стороны араку, а затем все пили араку из одной чашки, которую подносил тот же старший родственник. После похорон, вернувшись в аул, люди мыли руки и лицо водой, взятой из родника, налитой в деревянное ведерко и разбавленной молоком, затем окуривали себя дымом можжевельника. Такое очищение делали для того, чтобы умерший не вернулся за теми, кто его хоронил.
После похорон собирались в юрте умершего. Юрту внутри и снаружи также очищали, окуривая дымом можжевельника. Затем начинали трапезу, во время которой ели конину, баранину, пили араку. После этого обычно разбирали юрту умершего и ставили ее на новое место, чтобы умерший до его окончательного переселения в страну умерших не мог найти своих родственников.

A tree or a wooden pole was placed in the centre of the burial site, symbolizing Baiterek. The soul of the deceased would use the tree or pole to climb up to the Upper World.
The square walls symbolised the earth and its solidity. The soul of the departed stayed within these walls and took part in the funeral repast. The stone walls kept it from leaving the grave and crossing to the middle world, the world of the living.
The grave was the dwelling place of the spirit of an ancestor. Thus it was forbidden to deface graves or burial mounds. This was deemed an insult to the clan and tribe. To the contrary, there was an obligation to make an offering at the grave in order to feed the spirit. Even the balbals were fed by rubbing their mouths with food. If a traveller had no place to spend the night, he could safely sleep on a grave. He would be protected by the spirit of the dead man.
After the burial those present rode around the site three times in the direction of the sun as if closing it off, while an elder relative scattered on it the seeds of wheat and barley. Then the elder relative sprinkled ***araka*(page 118)***, or spirits, to the four corners and offered the cup to be shared by all. After the funeral the people returned to the aul and washed their hands and face with water from a wooden bucket. The water was taken from a spring and diluted with milk. Then they fumigated themselves with the smoke of burning juniper. This cleansing was to prevent the departed from returning for those who had buried him.
After the funeral everybody went to the yurta of the departed to cleanse it inside and outside with the smoke of juniper. Then they sat down to eat horse meat and mutton and to drink araka. After the repast they usually dismantled the yurta of the dead man and moved it to a new place, to prevent the departed from finding his relatives before his final passage to the dwelling place of the dead.
Horse heads and skins were raised on wooden poles at the grave. The elders of the clan said: "Here are his faithful steeds which will carry him up to Tengri". If the departed was a brave warrior, wooden or stone statues were put up near the grave. There were as many statues as the enemies the warrior had slain. When doing this, the people said, "Here are his faithful servants who will serve him". The Turkic people believed that the departed could come back to the living on the third, the seventh and the fortieth day after his death and the last time, a year later. So on these days a send-off with a ritual repast was held for the

Жерлеу рәсімінен кейін бәрі өлген адамның үйінде тағы бас қосады. Үйдің іші-сыртын арша түтінімен аластайды. Сосын ас-су ішуге отырған. Тамақтан соң, өлген кісінің үйін жығып, басқа жерге тіккен, осылайша ана дүниеге әлі бармаған рух туыстарына қайтып келе алмайды.
Моланың жанындағы бағаналарға жылқының басы мен терісін ілген. Ру басылары оны іліп жатып: «Тәңіріге апаратын адал арғымағың мінекей» дейтін болған. Өлген адам батыр болса, қабірдің жанында ол өлтірген жаулардың санына орай ағаштан немесе тастан қашалған мүсіндер қойылған. Оларды қойып жатып былай деген: «Міне, сенің адал қызметшілерің».
Түркілер өлген адамның рухы үйіне қайтыс болған күннің үшінші, жетінші, қырқыншы күні және соңғы рет бір жыл өткен соң келеді деп сенген. Осы күндері туыстары тамақ әзірлеп, өлген адамның рухы ана дүниеге өтті ме жоқ па дегенді анықтау үшін түрлі ғұрыптар жасаған. Кам жерлеу рәсімінде жіберілген қателіктерді түзеуге бола ма дегенді анықтап, өлген адамның рухы туыстарына ырза ма, жоқ па дегенді білуге талпыныс жасайды.
Ежелгі замандарда түркілерде мынадай бір ғұрып болыпты. Егер ер кісі қайтыс болса, оның найзасын ұшын аспанға қаратып, үйдің ортасына тігеді. Шаңырақтан шығып тұрған найзаның ұшына ту байлаған. Өлген адам жас болса – қызыл, орта жастағы адам болса – қара, кәрі кісі болса – ақ ту. Осылайша, найза бір жыл бойы аза белгісін білдіріп тұрған. Көшкен кезде оны көштің басында, өлген кісінің атының алдында алып жүрген, (Аттың құйрығының төрттен бірін кесіп тастайтын болған). Түндікті ұзын таяқпен көтеруді жаман ырым санау сол кезден қалған. Түндікті таяқпен ашса, үйде бір адам өледі деп санаған.
Бір жылдан соң, ас беріп, атты сояды. Сосын найза сындыру ғұрпы басталады. Оны ең қадірлі ақсақалға тапсырады. Ол жас жігіттерді ертіп әкеліп, оларға найзаны сындыруды бұйырады. Өлген кісінің жесірі мен қыздары найзаның сабына жармасып, оны сындаруға кедергі жасауға тырысады. Ал осы кезде бірнеше жас жігіт атқа мініп, үйдің сыртынан келіп, найзаның ұшын ұстап тұрады. Үйдің ішіндегі жігіт найзаны қатты ұстап, сындырады. Әйелдер жылауға кіріседі. Ер кісілер үйді-үйіне тарайды.

Лошадиные шкуры и головы поднимали на деревянных шестах рядом с могилой. Старейшины произносили при этом: «Вот его верные скакуны, на которых он поднимется к Тенгри». Если умерший был храбрым воином, то рядом с могилой возводили деревянные или каменные фигуры, по количеству убитых врагов. При этом произносили следующие слова: «Вот его верные слуги, которые будут ему служить».
Тюрки верили, что умершие могут прийти к живым на третий, седьмой, сороковой день и в последний раз через год. На этих встречах-проводах совершалось ритуальное угощение умершего, выяснялось, переселился ли он в страну предков. Кам уточнял, можно ли исправить ошибки, допущенные при похоронах, и выяснял, надо ли опасаться умершего, довольный ли он отправлялся в потусторонний мир, где обитают ранее ушедшие родственники.
Был в древние века у тюрков такой обычай. После захоронения умершего, если это был мужчина, то брали пику-найзу и конец древка втыкали в землю, а острие его возвышалось над юртой сквозь прорезанное отверстие свода. К наконечнику пики привязывали флаг. Если умерший был юношей, то красный, для мужчины средних лет - черный, для старика - белый. Таким образом, найза замещала умершего в течение года. При перекочевках ее также переносили, причем несли ее впереди, перед лошадью умершего (с подстриженным на четверть хвостом), которая возглавляла движение. Потому считается плохой приметой поднимать тундук юрты длинной палкой. Если сделать это, то в доме кто-то умрет.
Через год устраивали поминки, забивали лошадь и угощали гостей. Затем начинали обряд преломления найзы. Преломление предоставляли наиболее почетному лицу, большей частью старику. Он приводил с собой джигита, который по его приказанию и преломлял ее. Вдова и дочери, схватившись за древко найзы, ее защищали и не давали сломать. В это время несколько молодых людей становились на конях снаружи юрты и крепко держали верхушку найзы, джигит в юрте схватывал древко посередине и переламывал его. Тут начинался плач женщин. Мужчины выходили из юрты и разъезжались по домам.

departed and those present tried to determine whether he had passed into the country of his ancestors. The kam tried to discover whether they could right any wrongs committed during the burial; was the departed to be feared or was he leaving in contentment to join his earlier departed kin in the other world.
According to ancient custom, the Turkic people they took a ***naiza**** **(page 118)**, or lance and drove it into the ground. The pointed end of the lance was pushed through a hole cut out in the dome of the yurta. A flag was tied to the point of the lance above the yurta. If the departed was a young man the flag was red, if middle-aged it was black. If an old man died the colour of the flag was white. For the first year the naiza served in the dead man's stead. When moving to another camp, the people would take the naiza with them and carry it in front, ahead of the dead man's horse whose tail had been clipped by one quarter length. This is why using a long pole to lift the tunduk, or entrance flap of the yurta was a bad omen signifying an imminent death in the home.
The last wake was held a year after death. A horse was slaughtered for this repast. Then it was time for the ritual connected with the breaking of the naiza. This was done by the most honoured person, usually an elder. He would bring a ***dzhigit**** **(page 118)** with him to break the lance as directed by the elder. The widow and her daughters would hold tightly to the staff of the naiza protecting it from being broken, while several young men on horses held the top of the naiza outside the yurta. Meanwhile, the dzhigit in the yurta would grasp the middle of the staff and break it. This was followed by the lamentations of the women. The men would leave the yurta and go home.
The clothes of the departed were turned inside out and purposely damaged, as they had 'to die' in order to follow their owner to the other world. After the death of her husband, the widow would unbraid her hair and turn her clothes inside out. She stayed like this for the forty days the kut of her dead husband was still near the yurta, before finally departing for the other world.
That is why to the Turkic people to put one's clothes on inside out was a bad omen; such a mishap struck the fear of impending death in them.

Өлген кісінің киімін теріс қаратып, оның заттарын әдейі бүлдіріп, қиратқан. Олар да өзінің иесімен бірге «өліп», ана дүниеге баруы керек. Жесір шашын жайып, теріс айналдырған киім киеді. Ол қырық күнге дейін осылай жүреді.
Осы кезден бері түркі халықтарында киімді теріс кию жаман ырымға саналады.
Жерлеу рәсімі біткенше, өліктің туыс-туғандары оның жақсы істерін мадақтаған. Өлеңдетіп, оның ерліктерін жырлаған, жомарттығын асқақтатып, жақсы мінездерін мақтаған. Ал ең басты тілек – өлген адамның ата-баба рухына қосылып, тірілерге қамқорлық жасауын сұрау болған.
Рәсім кезінде өлген кісінің жылқылары сойысқа кетеді. Әрине, пенденің кемшілігі көп. Кейде туыстары өлген адамның рухына бағыштап құрбан шалуға асықпайды. Мұндайда ру басылары былай деген: «Мен өлген адамды түсімде көрдім, ол маған былай деді: «Міне, екеуміз тағы кездестік. Мен әлі осындамын, ал менің серіктерім алысқа ұзап кетті. Менің аяқтарым әлсіреп қалды. Мен жалғыз қалдым, халім нашар».
Мұны естіген туыстары құрбандық шалады, ал сойылған малдың терісі қабір басына ілінеді. Бірнеше күннен соң ру басы тағы келіп: «Мен өлген кісіні түсімде көрдім, ол маған былай деді: «Менің жақындарыма айт, мен серіктерімді қуып жеттім, жағдайым жақсы» дейді.
Түркінің ұғымында, адам біржола өлмейді. Өлгендердің рухы, әсіресе, ұлы және атақты адамдардың рухы тірілерді желеп-жебеп жүреді. Қажет болған жағдайда, түркілер ата-баба рухынан көмек сұрап отырған. Сондықтан да түркілер жеті атасына дейінгі бабаларын білген, ал әулет иелерінің аты ру атына айналып отырған. Рух ұрпағы еске алып отырғанша өмір сүре береді, сондықтан да жеті атаға дейінгі бабаларды біліп, еске алып отыру керек.
Ұлы далада әрбір ру, әрбір тайпаның өз таңбасы болған. Таңба туға да бейнеленеді. Бір рудың немесе бір адамның затына да таңба салынған. «Жігітті атына, малды таңбасына қарап таны» деген сөз бар.

Одежду умершего выворачивали наизнанку, все вещи намеренно портили, так как они должны были «умереть», чтобы последовать за своим господином в иной мир. После смерти мужа вдова расплетала косы и одевала вывернутую наизнанку одежду. Так она ходила до сорока дней, пока кут умершего находился рядом с домом и не ушел в другой мир.
По этой причине надеть одежду наизнанку у тюрков считается очень плохой приметой и вселяет страх скорой кончины.
Все время, связанное с похоронами, родичи и друзья прославляли дела умершего. В песнях рассказывалось о победах над врагами, щедрости и иных добродетелях покойного. Но одним из главных мотивов была просьба к умершему присоединиться к духам предков и покровительствовать живущим.
Все эти обряды сопровождались забоем большого количества лошадей, прежде принадлежавших покойному. Но всем свойственны человеческие слабости. Иногда родичи не торопились совершать жертвоприношения и угощения. В таких случаях старейшины подстегивали их говоря: «Я видел усопшего во сне, и он сказал мне: «Вот мы и встретились с тобой. Я еще здесь, я рядом, а товарищи по здешнему миру ушли далеко вперед. Мои же ноги слишком слабы, чтобы угнаться за ними. Я остался здесь в одиночестве, и мне очень тяжело».
Выслушав эти слова, родственники умершего приступают к жертвам и вскоре лошадиные шкуры уже украшают шесты над могилой. Проходит несколько дней и старейшина является к соплеменникам и говорит: «Я видел усопшего во сне, и он сказал мне: «Скажи моей семье, что я нагнал своих товарищей, и теперь мне здесь легко».
Тюрок не умирал совсем. Духи умерших, а тем более духи великих и известных людей, должны были поддерживать своих потомков и сородичей в трудные времена. В случае необходимости тюрки обращались за помощью к духам предков. Поэтому тюрки знали своих предков до седьмого колена, а имена первопредков становились наименованиями родов. Духи предков живут до тех пор, пока их помнят потомки, потому то нужно вспоминать своих предков до седьмого колена.

Throughout the funeral ceremonies the relatives and friends of the departed would glorify his many deeds. In their songs they told of his victories over the enemy, his generosity and other virtues. More importantly, they asked the departed to join the spirits of his ancestors and to give his protection to the living.
During these rites many of the horses belonging to the departed were slaughtered. However, mortal man is weak and sometimes the kin of the dead man were slow to offer these sacrifices for the funeral repast. In this event, the elder urged them on by saying that the departed had come to him in a dream and said this: "At last we meet. I am still here, I am nearby. My friends from this world have gone far ahead, but my legs are too weak to catch up with them. I am all alone here and I am very miserable".
After hearing such words the kin of the departed made the sacrifices and soon enough the horse skins could be seen on the poles near the grave. Some days later, the elder would come to those tribesmen and say: "I saw the departed in my dream. He asked me to tell you that he has reached his friends and he is happy now".
A Turkic man never died entirely. The souls of the departed and especially the souls of the great and famous people provided support to their descendants and their kin during hard times. When in need, the Turkic people asked the spirits of their ancestors for help. Thus the Turkic peoples knew seven generations of their ancestors and their clans took their names from their forefathers. The spirits of the ancestors were alive as long as their descendents remembered them. That is why we must remember our ancestors seven times removed.

In the Great steppes each clan and tribe had its own tamga, or seal. The tamga adorned the standards and was stamped on the property belonging to a clan

Таңба
Тамга
Tamga

Таңбаланған нәрсенің бәрі, тіпті құлдардың өзі бір рудың немесе бір адамның меншігі болып саналған. Сондықтан адамға таңба салу өлімнен де ауыр жаза болған. Таңбаланған адам құлға, меншік затқа айналады. Түркі үшін еркіндіктен айрылғаннан өлген артық. Жауды кемсіту үшін жеңімпаздар әдетте олардың беттеріне таңба салған. Мысалы, «Жанағар» эпосында былай делінеді:

Өз елінен шыққан жеті батыр,
Жаудың басын алды,
Олардың оң жақ бетіне
Савар жеңімпазының таңбасын салды,
Ол таңба бес ұрпақтың бетінен өшпейді.

В Великой степи каждый род и племя имели свою тамгу – печать. Тамга украшала знамена. Тамга накладывалась на имущество, принадлежавшее роду или конкретному человеку. Говорили так: «Джигита узнают по боевому коню, скот узнают по тамге».
Все отмеченное тамгой было собственностью, в том числе и рабы. Поэтому тягостнее смерти было накладывание тамги на человека. После этого он становился рабом, вещью своего хозяина. Утрату свободы тюрки считали самым тяжелым наказанием и предпочитали ей смерть. Желая унизить врага, победители накладывали на их лица свои тамги. Например, в эпосе «Джанагар» говорится:

Семеро богатырей, отличившихся в странах своих,
Подобрали головы врагов,
И на правой щеке
Поставили клеймо победителя Савара,
Которое и в пяти поколениях не сойдет.

or an individual. The Turkic people said: "A dzhigit can be recognised by his battle horse, the livestock by its tamga."
Anything stamped with his tamga became the property of this man, including slaves. Branding a man with the tamga was a fate worse than death. This meant he had become a slave, the property of his master. To the Turkic people there was no worse punishment than becoming a slave, they preferred death to slavery. Wishing to humiliate the enemy, the victors would brand their faces with their tamga. The Dzhanagar epos gives this description:

Seven heroes made famous in their native land
Picked up the heads of enemy and foe
And branded their right cheeks to hand
With tamga of Savara, victor over all;
Five generations, even more, shall not forget this very lore.

Таңбаланған адам өзі құлға айналып қана қоймай, оның балалары да кемсітуге ұшыраған. Тіпті ол бостандыққа шыққан күннің өзінде олардың арында өшпес таңба қалады. Орақ әнінде былай делінеді: «Байдың баласы байға ұқсайды, желіге байланбаған құлынға ұқсайды, құлдың баласы құлға ұқсайды, құлағы кесілген итке ұқсайды».
Бостандық алып, шайқаста ерлік көрсеткен құлдың ұрпағы өмір бойы таңбаның табын сезініп өтеді. Сондықтан да түркілер денесіне ата-баба рухын қорлап, ұрпақты кемсітетін таңба түскенше, өлгенді артық санаған.
Кейбір түркі аңыздарында мынадай оқиға айтылады: өлген батырды тірілтіп, оның маңдайына таңба салғанда, олар көзін аша салып жылайды екен – мені бүйтіп қорлағанша, тірілтпей-ақ қойғаның жөн еді-деп!

Не только человек, на которого наложена тамга становился рабом, но и ущербными становились все его потомки, даже если он вновь обретал свободу. В песнях Урака, например, говорится: «Сын богача на богача похож, на несвязанного жеребенка похож, раба сын на раба схож, на собаку с отрезанными ушами».
Потомки рабов, даже уже получившие свободу и отличившиеся в битвах с врагами, всегда ощущали клеймо, которое наследовали от предка-раба. Тюрки считали, что лучше смерть, чем рабство, которое оскорбляло всех предков и невыносимым пятном ложилось на потомков.
В некоторых сказаниях тюркских народов есть сюжеты оживления павших богатырей и наложения на их лоб тамги. Восставшие из мертвых богатыри плачут – лучше бы ты не оживлял меня, чем класть на меня знак позора!

A man branded by the tamga was not only enslaved himself, this wrong was visited upon all his descendants, even if the man were to regain his freedom. In the songs of Urak there are such lines: "The son of a rich man resembles the rich man and an untied foal. The son of a slave resembles the slave and a dog with its ears cut off".
Even those descendants of the slaves who had become free and had distinguished themselves in battle with the enemy, always felt the stigma they had inherited from their enslaved ancestor. The Turkic people preferred death to slavery, which was an insult to all their ancestors and became a terrible stain on their descendents.
There are several Turkic narratives about a fallen warrior being brought back to life, only to be branded on his brow with the tamga. The revived warriors would cry out – it would be better had you let me die, than brand me with this mark of shame!
In ancient times the blood relationships of the Turkic people were as strong as they are now.

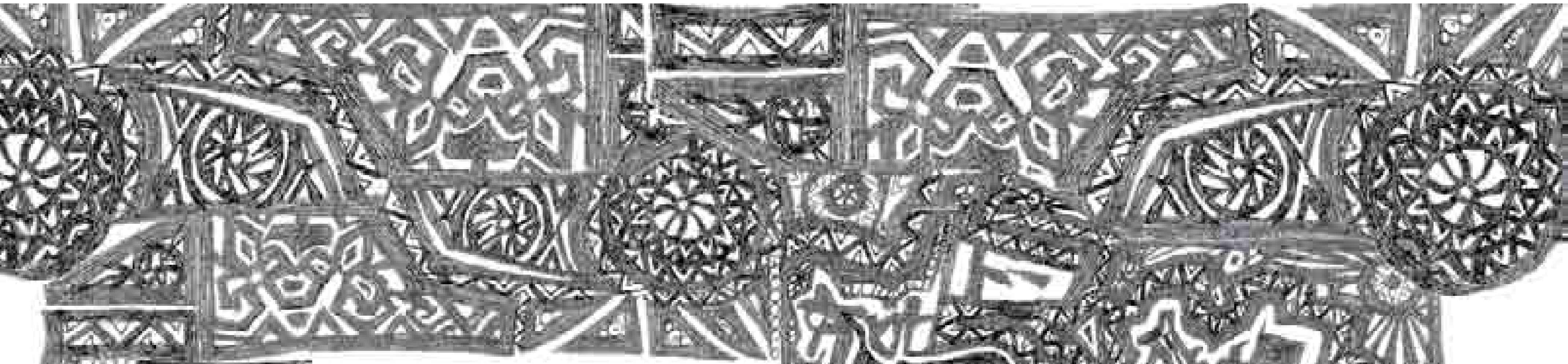

Түркінің тірегі – туысқан
Родичи – опора тюрка
Kinsmen – the mainstay of a Turkic man

Ежелгі заманда түркілердің туыстық байланысы бүгінгідей мықты еді.
Көп әйел алуға рұқсат берілгендіктен, түркінің бала-шағасы көп болды. Барлық түркілер бір-біріне бауыр еді. Атасы бір қызға үйленуге болмайды. Қазақтар қалыңдықты басқа рудан, басқа жүзден іздейді.Ұрпақ әкеден тарайды. Ағайын көп болса, ру күшейеді. Ру күшті болса, тайпа оның айтқанымен жүреді. Сондықтан әрбір ер-азамат жақсы ұл, жақсы әке ғана емес, ержүрек батыр болуы керек еді. Батыр шайқаста қаза тапса, оның бала-шағасын туыстары жеткізеді. Далада жесір де, жетім де болмаған. Бәрі бір кісідей өмір сүріп, бір кісдей өлуге тырысқан. Басына қара күн туғанда, туысқандар жиналып, ең мықты жігіттерді шақырып, қоржындарына асыл тастар салып, алыс жерлерге жібереді. Осы жігіттер тірі тұрғанда, тұқым өлмейтінін білген.

В древние времена родственные отношения тюрков были не менее крепкими, чем сегодня.
Семьи тюрков были многочисленными, поскольку существовало многоженство. Все тюрки были сородичами. Ибо нельзя было жениться на той, что имеет с женихом общего предка. Казахи, случалось, искали невесту даже не в соседнем племени, а в другом жузе.
Основное родство велось по отцовской линии. А если много братьев, то и род силен. Если силен род, то с ним считается все племя. Поэтому каждый мужчина должен быть не только хорошим сыном или отцом, но и храбрым воином. А если погибнет воин, его семья найдет поддержку сородичей. Не было в степи сирот, не было одиноких стариков. Если жить, то всем, если погибать, то всем вместе. Но если наступало черное время, собирались все сородичи, выбирали самых лучших сыновей, складывали им в хурджуны все драгоценности и отправляли в далекие земли. Погибая, знали, род продолжит свое существование и возродится, пока живы эти дети.
Наиболее близкими все-таки считались отношения между рожденными от одной матери. Не случайно входя в юрту, сын приветствовал вначале мать, а только затем отца. Говорили даже, что «Братья по отцу дерутся в гневе; братья по матери поддерживают друг друга». Даже дед по матери был настолько близок, что в степных законах говорилось о том, что «перед родным дедом по матери внук в воровстве невиновен».
Все старшие родственники по материнской и отцовской линии именовались «еси». Племянник по матери также имел свое название – «йеген». Так же именовались младшие родственники по отцовской и материнской линиям.

A Turkic man had a large family, as he could take several wives. All the Turkic peoples were kinsmen, for marriage between a man and a woman with a common ancestor was prohibited. It happened that Kazakh men went looking for a bride not only in the next tribe, but in another ***zhuz*** *** (page 118)**.
The main kinship was traced through the patrimonial line. If there were many brothers, the clan was strong. A strong clan was treated with deference by the whole tribe. Thus every man strove to be not only a good son and father but a brave warrior. If a warrior were to die, his family would have the support of his kinsmen. There were no orphans, no forsaken old people in the steppe. It was to live as one and die together. But in times of danger all the kinsmen would get together to choose the best sons, pack their ***khurdzhun*****s* (page 118)**, or saddle-bags with valuables and send them off to other lands. As they died, they knew that their kin would survive and prosper again as long as those children lived.
The relationship between children with same mother was considered the closest. So a son entering the yurta would greet his mother first and only then his father. People said: "Brothers on the father's side fight each other in anger, while brothers on the mother's side support each other". Even the maternal grandfather was so close to his grandchildren that the laws of the steppe declared 'a grandson not guilty of stealing from his maternal grandfather.'
All the older relatives on the maternal and the paternal sides were called '***esi***'*** (page 118)**. A maternal nephew was called "***yeghen*** *** (page 118)"**. The name was also used for the younger paternal and maternal relatives.

Десе де, бір шешеден туғандардан жақыны жоқ. Үйге кірген бала әуелі шешесіне, сосын әкесіне сәлем берген. «Әкеден бір туғандар төбелесіп жүреді, шешеден бір туғандар тату өмір сүреді» дейтін сөз бар. Тіпті, шешенің ағайыны балаға жақынырақ еді, Дала заңы бойынша «жиен нағашының алдында кінәсіз».
Әке-шешенің барлық туысқандары «есі» деп аталған. Ал шешенің інісі «йеген» деп аталады. Әке жағына да, шеше жағынан да жасы кіші тыңсқандар да солай аталған.
Алайда, нағашы аға мен інінің орны бөлек. Егер нағашы аға жиен інісінен жасы кіші болса да оған сый-құрметпен қараған, мұндай жағдай түркі отбасында жиі кездеседі,. Телеуіттер әлі күнге дейін былай дейді: «Іні жер тіреп тұрса да – кіші, ал аға күшіктей болса да –үлкен».
Жиен нағашыдан не қаласа да, алуға құқылы. Алтай халықтарында жиенді қасқырмен салыстыратын мынандай мәтел бар: «Қасқыр келсе, одан құтылуға болады, жиен келсе, одан малды тыға алмайсың, бәрібір алады». «Бір жиен келгенше, он қасқыр келсін». Әлі күнге дейін түркі халықтарында қойдың сүбелі етін нағашы мен оның йегендеріне сақтайды.
Шешенің туысқандары «төркін» деп аталады. Төркін жиі-жиі қонаққа келіп тұрады.
Нағашы жиенді өз қолымен үйлендіреді, оның қалың малда да, жасауда да өз үлесі бар. Той жабдығы туралы келіссөздерде сөзге нағашы ұстаған, ал баланың әке-шешесі бұл әңгімеге араласпаған. Той алдында қалыңдық немесе күйеу бала нағашының үйіне барып тұрған.
Нағашы тіпті әкенің орнын баса алады. Нағашы мен жиен арасындағы ұрыс жақсылыққа апармайды. Қазақтарда «жиенді ұрған қол қалтырауық болады» деген мәтел бар. Нағашы жиеннен аяған малын бәрібір қасқырға жегізеді.
Түркіге қарсы соғыс ашу – елге соғыс ашу ғана емес, әрбір руға, әрбір отбасыға соғыс ашу деген сөз. Мұндай бірлікті бұзу оңай емес.

Но дядя и племянник по материнской линии имели особые отношения. Если даже дядя был младше племянника, а это было не столь уж часто в тюркской семье, к нему относились с особым уважением. Телеуты говорят до сих пор: «Племянник будь хоть с земли – все равно маленький; дядя, будь он со щенка – все равно большой».
Племянник по материнской линии имел особые права и мог потребовать любой подарок. У алтайцев сложились пословицы, в которых племянник сравнивается с волками: «Если волк придет, от волка скот уберечь можно, если племянник придет, от него скота не убережешь, все равно отдать придется». «Чем прийти одному племяннику, лучше пусть придут семь волков». До сих пор у тюркских народов существует правило делить лучший кусок мяса барана между дядей по матери и его йегеном.
Родственники по матери именуются «торкин». Периодически племянники и их матери отправлялись к ним погостить.
Дядя по матери брал на себя расходы по свадьбе племянника, он участвовал в известной доле как в калыме, так и в приданом. Во время переговоров о предстоящей свадьбе дядя вел переговоры, а отец и мать сидели в сторонке, не принимая в этом участия. Перед свадьбой невеста или жених уходили в дом к своему дяде по материнской линии.
Дядя заменял отца племяннику. Ссора между дядей и племянником всегда предрекала что-то плохое. У казахов говорили: «если племянника будешь бить, то руки станут дрожать» – «жиенді урмайды, урсан колы калтрауык болады». Дядя всегда расплачивался за свою жадность по отношению к племяннику. Если жалел коня, то терял табун.
Воевать против тюрков – значит воевать не только против эля, но и против каждого племени, рода и семьи. Одолеть такое единство было очень трудно.

The maternal uncle and maternal nephew had a very special relationship. Even if an uncle was younger than his nephews, though this was rare in a Turkic family, he was treated with special respect. Even now the Teleutes say: "A nephew, be he as big as the earth, is small; an uncle, be he as small as a puppy, is big".
A maternal nephew had special rights and could demand any gift. The people of the Altai have many proverbs, in which the nephew is compared to a wolf: "If a wolf comes, you'll save the livestock from such ill, but if a nephew comes, there is no saving - give it up you will." "Better seven wolves, than one nephew". Even now the Turkic people follow these rules and offer the best pieces of mutton to the maternal uncle and his yeghen.
Maternal relatives were called "***torkin*** *** (page 118)**". From time to time, the nephews and their mothers would pay the torkin a visit.
The maternal uncle would take on the expense of his nephew's wedding and contribute a certain share of the kalym and the dowry. The wedding negotiations were undertaken by the uncle, while the father and mother sat silently nearby. Before the wedding the bride or groom would leave their home for the home of their maternal uncle.
The uncle was like a father to his nephew, therefore a quarrel between an uncle and a nephew never boded well. The Kazakhs used to say: "If you beat your nephew, your hands will shake". An uncle always paid in the end for not being generous to his nephew. If he were to begrudge his nephew a horse, he would lose the whole herd.
Fighting against the Turkic people meant fighting not only against the el', but against every tribe, clan and family. Such unity was not easily defeated.

Соңғы сөз
Заключение
Conclusion

Алып батырлар мен жиһаргер билеушілер заманы келмеске кетті. Түркілер бүкіл әлемге тарап, жаңа мемлекеттер құрды. Түрлі құдайларға құлшылық етеді. Бірақ ата-баба әдет-ғұрпы, салты ұмытылған жоқ. Баласын әлдилеген ана Ұмай анадан желеп-жебеуін тілейді. Көк аспанға көз тіккен ер-азамат Тәңіріден қолдау күтеді. Асуға шыққанда, шынар ағашқа шүберек байлап, жеті бабасының атын атайды. Жадымыз өшкен жоқ. Өткен замандарда ұлы құдайлар мен ата-бабалар мынандай өсиет қалдырды:

Көкте Түркі Тәңірісі
Түркінің қасиетті Жер-Суы
Былай деді:
«Түркі халқы жойылмасын» дейді, –
«Ел болсын», – дейді.

Ұрпағы ата-бабасын еске алып тұрғанда, құдайларын, әдет-ғұрпын ұмытпай тұрғанда, біз түркі атана береміз.
Біліңіздер, адамдар: бұл – жақсылықтың белгісі.

Ушла в прошлое эпоха грозных завоевателей и великих империй. Тюрки расселились по всему миру и создали новые государства. Молятся они разным богам. Но не забыты верования и обычаи предков. Лаская младенца мать, просит Умай беречь его душу. Взглянув в бездонное синее небо, просит мужчина благословения Тенгри. Поднимаясь на перевал, повяжет цветной лоскут к дереву и произнесет имена семи предков. Так что память жива. В давние времена великие боги и предки оставили завещание:

Но сверху Небеса, а снизу Мать-Земля
Сказали тюркам: «Вы не смейте погибать!
Да не исчезнет род – да будет жив народ!»

И пока вспоминаем мы своих предков, своих древних богов, свои обычаи, будем мы называться тюрками.
Так знайте, люди: это – хорошо.

The era of fearsome conquerors and great empires has passed. The Turkic people have settled all over the world and created new states. They pray to different gods, but they do not forget the beliefs and customs of their ancestors. When caressing her child, a mother asks Umai to protect the child's soul. When gazing at the blue, fathomless sky, a man asks for Tengri's blessing. When travelling along a pass in the mountains, a man ties a piece of cloth to a tree and pronounces the names of his seven ancestors. The memory is alive. In ancient times the great gods and ancestors left this testament to us:

The Heavens above and Mother-Earth below,
To Turkic man they spoke: "You shall not die!
For life eternal to your clan and nation we bestow!

So as long as we remember our ancestors, our ancient gods, and our customs and traditions, we shall be known as the Turkic people.

Glossary of turkic words and expressions

Remember people: this is good.
aksakal. (ak white and sakal beard). Head of a clan or tribe, venerable elder.
akyn. Poet, singer, performer of epic narratives to the accompaniment of a dombra or other instrument.
araka (turkic arak, mongolian arakha). Alcoholic drink based on fermented milk.
aul. Village.
ase . (turkic as beru). Funeral repast, wake.
asu. Mountain pass.
balbal. Crudely carved stone statues found on ancient graves.
batyr. Strong man, hero. Turkic and Mongolian honorary title given for feat of arms.
bek. Turkic title of nobility, synonym of arabic emir. Hereditory sovereign, governor.
bozkurt. Grey wolf, celestial wolf. Ancestor of the turkic people
bunchuk. Staff measuring up to two and a half meters with a pointed end and horsetails. Symbol of power.
buri, bori (ancient turkic). Wolf, totem.
dzhigit (turkic zhigit). Skilful, brave horseman
dzhut (turkic zhut). Winter cattle plague due to icing over of pastures.
el'. The people, country, state
el'chi (el'shi). Ruler of a country, nation, state.
esi. Maternal or paternal senior relatives.
kalym. Bride payment in heads of cattle/ horses or in money. May include ornaments or other gifts.
kam. Shaman.
kamplaning. Shaman's rituals and acts of magic.
kamcha. Lash, whip.
kara. Black, ancient, sacred
kara budun. The common people.
kara neme. Black evil, synonym of Erlik, God of the underground.
kara shanyrak. Sacred dome of the yurta.
karga. Raven. In this context the Raven clan.
katun. Wife of the khagan or khan.
khagan. Ruler, sovereign.
khaganat. Turkic state ruled by the khagan.
khai. Guttural singing.
khan. Ruler. Title given to rulers, officials or men of rank in Central Asia.
khurdzhun. Saddle-bag.
kok. Blue, celestial, the colour of Tengri.
kok-bori. Blue, celestial wolf. An ancestor of the Turkic people.
kok el'. Nobility.
koumys (kazakh kymys). Fermented drink of mare's milk
kurd (kord, kurt). Wolf.
kushbegi. Falconer. A noble in charge of falconry.
kut. Fate, good fortune.
kutty-bolsyn. "May good fortune be with you."
naiza. Lance, spear, tip of a lance or spear.
noyon. Feudal lord in Mongolian society. Tribal leader.
nukers. Free warrior, member of a tribal leader's armed force, also orderly.
saukele. Headdress.
shanyrak. The dome of a yurta. To a Turkic nomad the symbol of his home, hearth, family and clan.
tamga. Brand, stamp in the form of a geometric figure used on cattle and other belongings of a tribe.
tarkan. Nomadic title of nobility.
toi. Celebratory or funeral feast.
torkin. Maternal relatives.
tunduk (tundyk). The dome of a yurta.
udogan, utgan (turkic ut fire). Keeper of the hearth.
ulus (mongolian). Domain, nation, state. The empire of Genghis-Khan was divided into domains belonging to his sons.
uran. Battle cry. Tribal call consisting of a patriarch's or famous warrior's name; or else the name of a clan or tribe. In peacetime a call of tribal solidarity at horse races and other occasions..
yeghen. Maternal nephew
yurta. Nomad's tent in Central Asia.
zher-uyuk. Blessed place, paradise on earth.
zhuz. Traditional division of the Kazakh population into units of three zhuz, or groups of tribes.

Мазмұны
Содержание
Contents

Алғысөз 6
Бірінші тарау. Әлемдердің құдайлары 8
Тәңірі – әлемдердің ұлы құдайы 9
Өмір беруші Ұмай 14
Киелі Жер-Су 18
Ерлік – жер асты әлемінің отты құдайы 20
Екінші тарау. Әлемнің жаратылуы 28
Адамның жаралуы 33
Уақыттың жаратылуы 40
Үшінші тарау. Әлем қалай түзілген? 42
Бәйтерек – әлемдердің қазығы 43
Киелі тараулар 44
Әлемдік өзен 46
Су 47
Жел 48
Төртінші тарау. Түркілердің аспан әлемі 50
Күн 51
Ай 53
Жұлдыздар 55
Бесінші тарау. Кіші құдайлар мен киелер 58
Жол құдайы 59
Ошақтың құдай-анасы 61
От құдайы 63
Табиғатттың икелері 65
Алтыншы тарау. Түркілерді Тәңірі қалай жаратты және әлемді сыйлады? 68
Түркілердің ата-тегі 69
Қағандар 71
Шамандар 76
Ұсталар 81
Түркілердің тотемдері 83
Тамақпен ән айту 88
Түс дегеніміз не? 90
Жетінші тарау.
Қалай өмір сүріп, өлу керек? 92
Дүниеге келу 93
Қалай өмір сүру керек? 96
Киім-кешек 102
Жерлеу рәсімі 104
Таңба. 112
Туысқандар - түркілердің тірегі 114
Соңғы сөз 117

Вступление 6
Глава первая. Боги миров 8
Тенгри – великий бог миров 9
Умай прародительница 14
Священная Жер-Су 18
Ерлик – бог подземного мира 20
Глава вторая. Сотворение мира 28
Сотворение человека 33
Сотворение времени 40
Глава третья. Как устроен мир? 42
Байтерек – ось миров 43
Священые горы 44
Мировая река 46
Вода 47
Ветер 48
Глава четвертая. Тюркский небосвод 50
Солнце 51
Луна 53
Звезды 55
Глава пятая. Младшие боги и духи 58
Бог путей 59
Богиня очага 61
Бог огня 63
Духи природы 65
Глава шестая. Как Тенгри создал тюрков и подарил им мир? 68
Происхождение тюрков 69
Каганы 71
Шаманы 76
Кузнецы 81
Тотемы тюрков 83
Горловое пение 88
Что значит цвет? 90
Глава седьмая.
Как нужно жить и умереть? 92
Рождение 93
Как нужно жить? 96
Одежда 102
Похоронный обряд 104
Тамга. 112
Родичи – опора тюрка 114
Заключение 117

Introduction 6
Chapter One. Gods of the Worlds 8
Tengri - Great God of the Worlds 9
Umai the Progenitress 14
Sacred Zher-Su 18
Erlik - Fiery God of the Underground World 20
Chapter Two Creation of the World 28
Creation of Man 33
Creation of Time 40
Chapter Three World Order 42
Baiterek - Axis of the Worlds 43
Sacred Mountains 44
World River 46
Water 47
Wind 48
Chapter Four Turkic Firmament 50
Sun 51
Moon 53
Stars 55
Chapter Five Lesser Gods and Spirits 58
Gods of Travel 59
Goddess of the Hearth 61
God of Fire
Spirits of Nature 63
Chapter Six How Tengri Created 65
the Turkic People and Gave Them
the World 68
The Origins of the Turkic people 79
Khagans 71
Shamans 76
Blacksmiths 81
Turkic Totems 83
Guttural Signing 88
The Meaning of Color
Chapter Seven How to Live and Die 90
Birth 93
Life Lessons 96
Attire 102
Funeral Rites 104
Tamga 112
Kinsmen – the Mainstay of Turkic People 114
Conclusion 117

Автор туралы мағлұмат
Сведения об авторе
About the author

Асылбек Кнарович Бисенбаев

1957 жылы 24 қазанда Алматыда дүниеге келген.
Тарих ғылымының кандидаты (1984 ж.), доцент (1989 ж.)
Қарағанды мемлекеттік университетінің тарих факультетін бітірген (1978 ж.), Ш.Уалиханов атындағы тарих, археология және этнография институтының (АН КазССР) аспирантурасын тәмамдаған. Қарағанды политехникалық және медицина институтында оқытушы, әрі қарай кафедра меңгерушісіне дейін көтерілген. 1990-1992 жылдары Шоқан Уалиханов атындағы тарих және этнология Институтында жоғары ғылыми қызметкер, тарих методологиясы және тарихтану бөлімінде бөлім меңгерушісі қызметін атқарды. 1992 жылдың желтоқсанынан референт, саяси анализ бөлімінің меңгерушісі, ҚР Президенті әкімшілігінің аналитикалық орталығының төрағасының бірінші орынбасары қызметтерін атқарған. 1997 жылы Қазақстанның либералдық қозғалысының негізін қалаған. 1998 жылдың қазанынан 2001 жылдың желтоқсанына дейін ҚР Президенті баспасөз-хатшысы қызметін атқарса, 2001 жылдың желтоқсанынан 2003 жылдың шілдесіне дейін ҚР қауіпсіздік кеңесі секретариаты меңгерушісі қызметін атқарды. 2003 жылдың шілдесінен «Комсомольская правда –Қазақстан» газетінің Бас директоры, 2004 жылдан «Известия-Қазақстан» газеті Бас директоры.
«Өзгеше Орталық Азия»(алматы, 2003), «Құрбан болған жауынгерлердің жазығы»(Алматы, 2004) «Ежелгі түркі аңызы»(Алматы, 2007) және сондай-ақ, бірқатар тарихи, саясатқа қатысты және халықаралық қатынастар төңірегіндегі ғылыми публикациялардың (мақалалар, мақалалар жинағы, монография, рецензия) ***авторы.***

Асылбек Кнарович Бисенбаев

Родился в г. Алма-Ате 24 октября 1957 года. Кандидат исторических наук (1984 г.), доцент (1989 г.).
Закончил исторический факультет Карагандинского государственного университета (1978 г.), аспирантуру Института истории, археологии этнографии имени Ч. Валиханова АН КазССР (1984 г). Преподавал, заведовал кафедрой в политехническом и медицинском институтах г. Караганды. В 1990-1992 гг. работал старшим научным сотрудником, заведующий отделом методологии истории и историографии Института истории и этнологии имени Ч. Валиханова НАН РК. С декабря 1992 г. – референт, заведующий сектором политического анализа, заместитель, первый заместитель руководителя Аналитического центра Администрации Президента РК. В 1997 гг. основал Либеральное движение Казахстана. С октября 1998 г. по декабрь 2001 г. – Пресс-секретарь Президента Республики Казахстан. С декабря 2001 по июль 2003 года – заместитель заведующего Секретариатом Совета безопасности Республики Казахстан. С июля 2003 года – Генеральный директор газеты «Комсомольская правда-Казахстан». С 2004 года – Генеральный директор газеты «Известия-Казахстан».
Автор книг «Другая Центральная Азия» (Алматы, 2003), «Долина павших воинов» (Алматы, 2004), «Мифы древних тюрков» (Алматы, 2007), а также нескольких десятков научных публикаций (статей, сборников статей, монографий, рецензий) по истории, политологии и международным отношениям.

Asylbek Knarovich Biysenbayev

Born in the city of Almaty on October 24, 1957. PhD in History (1984), Associate Professor (1989). Graduated from Karaganda State University, Department of Historical Science (in 1978), post-graduate course in the Institute of History, Archeology and Ethnology named after C.Valikhanov under the Academy of Science of Kazakh SSR (in 1984). Worked as Professor, Head of Department in Polytechnic and Medical University of Karaganda.
1990-1992 -Senior Research Associate, Head of Methodology in History and Historiography Department, Institute of History, Archeology and Ethnology named after C.Valikhanov under the Kazakhstan National Academy of Science .
Since December 1992 -Researcher, Head of Political Analysis, Kazakhstani President Executive Office Analytical Center Deputy Head. Established Liberal Movement of Kazakhstan in 1997.
October 1998 -December 2001 – Press Secretary of the President of the Republic of Kazakhstan.
December 2001-July 2003 Republic of Kazakhstan Security Council Secretariat Deputy Head. July 2003 -»Komsomolskaya pravda-Kazakhstan» newspaper General Director.
Since 2004– «Izvestiya-Kazakhstan» newspaper General Director.
Author of the books as follows: «Diverse Central Asia» (Almaty, 2003), «Valley of honor» (Almaty, 2004), «Myths of ancient Turks» (Almaty, 2007) and several dozens of scientific editorials (articles, monographies, reviews) on history, political science, International relations.